

OSMANLI BİLİMİ ARAŞTIRMALARI

STUDIES IN OTTOMAN SCIENCE

Gabor Agoston, Georgetown	Afife Mat, İstanbul
Gediz Akdeniz, İstanbul	Rhoads Murphey, Birmingham
Virginia H. Aksan, Ontario	Christoph K. Neumann, İstanbul
Mustafa Aktar, İstanbul	Efthymios Nicolaïdis, Atina
Ali Akyıldız, İstanbul	Haluk Oral, İstanbul
Asuman Baytop, İstanbul	İlber Ortaylı, İstanbul
Atilla Bir, İstanbul	Mehmet Özdoğan, İstanbul
İdris Bostan, İstanbul	Cihan Saçlıoğlu, İstanbul
Sonja Brentjes, Berlin	Gert Schubring, Bielefeld
Mehmet Canatar, İstanbul	Ekrem Sezik, Ankara
Günhan Danışman, İstanbul	Johann Strauss, Strasbourg
Ferruh Dinçer, Ankara	Celal Şengör, İstanbul
Emre Dölen, İstanbul	Ramazan Şeşen, İstanbul
Şeref Etker, İstanbul	Gökmen Tektunalı, İstanbul
Şefik Görkey, İstanbul	Hüseyin Gazi Topdemir, Ankara
Feza Günergün, İstanbul	Zafer Toprak, İstanbul
Mustafa Kaçar, İstanbul	Şafak Ural, İstanbul
Esin Kahya, Ankara	Yavuz Unat, Ankara
Mehmet Kanar, İstanbul	George Vlahakis, Atina
Aykut Kazancıgil, İstanbul	Namık Yalçın, İstanbul
Dursun Koçer, İstanbul	Neşe Yelkenkaya, İstanbul
Klaus Kreiser, Bamberg	Halis Yerlikaya, Elazığ
Shigehisa Kuriyama, Boston	Nuran Yıldırım, İstanbul
Mübahat Kütükoğlu, İstanbul	Şehsuvar Zebitay, İstanbul

Editör: Feza Günergün

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilim Tarihi Anabilim Dalı
34459 Beyazıt, İstanbul, Türkiye. Fax. 90 (212) 511 43 71, fezagunergun@yahoo.com

Editör
Feza Günergün

Osmanlı Bilimi Araştırmaları, 1995 yılında yayıma başlamış, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yönetim Kurulu'nun 29.5.2001 tarihli kararı ile "Hakemli Dergi" olmuştur. Derginin, 2001 tarihinden itibaren yılda iki sayı olarak yayınlanması öngörülmüştür. Dergide, Türk bilim, teknoloji ve tıp tarihinin değişik konularını ele alan araştırma makaleleri yanında, bu konularda yapılmış bilimsel yayınları ve toplantıları tanıtıcı yazılar yayınlanabilir. Ayrıca Türk bilim, teknoloji ve tıp tarihini ilgilendiren çeviri yazılar da dergide yer alabilir. Araştırma makaleleri Türkçe veya İngilizce yayınlanabilir. Araştırma makaleleri ve çeviri yazılar hakemlerin onayından ve editörün süzgecinden geçtikten sonra yayınlanır. Tanıtma yazılarının yayını için editörün onayı yeterlidir. Dergiye gelen yazılar, editöre geliş tarihi dikkate alınarak yayımlanır.

CİLT / VOL.X

SAYI / NR.2

2009

Yayın Kurulu: Feza Günergün (Editör), Hüseyin Yazıcı, Feridun Emecen,
Ali Arslan, Mehmet Canatar, Mustafa Kaçar, Sevtap Kadioğlu
Sorumlu Müdür: Gaye Şahinbaş Erginöz

Osmanlı Bilimi Araştırmaları, TÜBİTAK-ULAKBİM tarafından SBVT için ve *Türkologischer Anzeiger*'de indekslenmektedir. ESF (European Science Foundation) tarafından hazırlanan ERIH'te (European Reference Index for the Humanities) listelenen dergiler arasında yer almaktadır. Derginin indeksi ve makalelerin İngilizce özetleri için bkz: <http://www.bilimtarhi.org>

MAKALELER / ARTICLES

- Ahmed Muhtar Paşa'nın tasarladığı taşınabilir güneşsaati ve kullanımını açıklayan 'El basitesi risalesi' 1-12
A portable sundial designed by Ahmed Muhtar Pasha and his treatise accounting for its usage (Abstract) 11
Atilla Bir, Feza Günergün
- Paul-Louis Simond ve Bakteriyojihaneye-i Osmani'nin Çemberlitaş'ta açılışı (21 Eylül 1911)..... 13-33
Paul-Louis Simond and the inauguration of the Ottoman Institute of Bacteriology in Çemberlitaş, Istanbul (1911) (Abstract) 33
Şeref Etker
- Galiçya Cephesi'nde Osmanlı birlikleri ve sağlık hizmetleri (1916-1917) ..35-58
Ottoman army troops and the health services at the Galicia front (1916-1917) (Abstract) 58
Oya Dağlar Macar
- Mimar ve mühendisler tarafından II.Meşrutiyet döneminde İstanbul'da yayımlanmış iki dergi: *Génie Civil Ottoman (1910) ve Zeitschrift für Technik und Industrie in der Türkei (1916)*.....59-96
Génie Civil Ottoman (1910) and Zeitschrift für Technik und Industrie in der Türkei (1916): Journals published by architects and engineers in Istanbul in the aftermath of the Young Turk Revolution (Abstract)..... 96
Çetin Ünalın
- Walter Siehe'nin (1859-1928) Anadolu Bitkileri Koleksiyonu 97-102
The Anatolian plant collection of Walter Siehe (1859-1928) (Abstract) 101
Asuman Baytop
- Joseph Bornmüller'in (1862-1948) Anadolu'da Bitki Toplama Gezileri .103-114
The Anatolian botanical expeditions of Joseph Bornmüller (1862-1948) (Abstract) 113
Asuman Baytop

ÇEVİRİ YAZILAR / ARTICLES IN TRANSLATION

- J. H. Mordtmann, "Takiyüddin'in Pera'daki Gözlemevi" 115-129
Taqi al-din's Observatory at Péra (Abstract) 129
Çeviri: Cem Pulathaneli

Nevizade Atâî'nin *Hadaikü'l-hakaik*'inden Takiyüddin'in biyografisi 130-133
Taqi al-din's biography from Nevizade Atâî's *Hadaikü'l-hakaik* (Abstract) .. 133
Çeviri: Cahid Şenel

Dr.Zigardelakizade Salih Nabi: Psikiyatri ve Müzik 134-145
Dr.Zigardelakizade Salih Nabi (1886-1914):Psychiatry and Music (Abstract) .. 144
Derleme ve Çeviri: Şeref Etker

Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti Umumi Nizamnamesi (1908).....146-151
The Ottoman Society for Engineers and Architects – General Statute of 1908 (Abstract) 151
Çeviri: Şeref Etker

AHMED MUHTAR PAŞA’NIN TASARLADIĞI TAŞINABİLİR GÜNEŞSAATI VE KULLANIMINI AÇIKLAYAN ‘EL BASİTESİ RİSALESİ’

Atilla Bir* – Feza Günergün**

Çok erken dönemlerden itibaren değişik toplumlar, zamanı ölçmek için Güneş’in hareketini esas alan güneşsaatlerinden yararlanmışlardır. güneşsaatleri, Ortaçağ İslam dünyasında olduğu gibi, Osmanlı Türkiye’sinde de zamanı ölçmek için yaygın biçimde kullanılmıştır. Bu yaygın kullanıma rağmen az sayıda güneşsaati günümüze gelebilmiştir. Sabit güneşsaatleri genellikle küresel, yatay ve dikey düzlem ekranlı olmak üzere üç türde imal edilmiştir. Camilerin Güneybatı cephesine yerleştirilen ve namaz saatlerinin belirlemek için kullanılan güneşsaatleri dikeydir. Yatay güneşsaatlerinin örnekleri ise genellikle saray bahçelerinde veya diğer yapılarda görülür.¹

İslam dünyasında genellikle *basîte* olarak adlandırılan yatay güneşsaatleri, Güneş’in yüksekliğini ölçme yöntemiyle zamanı ve kıblenin yönünü belirlemeye yarayan aletlerdir. Taşınabilir olanları *el basîtesi* olarak bilinmektedir.² On yedinci yüzyıldan itibaren mekanik saatlerin yaygınlaşmasıyla³ güneşsaatleri büyük ölçüde önemini kaybetmiş ise de, kullanımı sürmüştür. Bu makalemizde tanıtacağımız ve Ahmed Muhtar Paşa (*Gazi*, 1839-1919)⁴ tarafından kaleme alınan *El Basîtesi Risalesi* (ilk baskı 1867) adlı on üç sayfalık kılavuz kitapçığının 1909 yılında ikinci baskısının yapılmış olması, taşınabilir güneşsaatlerinin yirminci yüzyılın başında en azından İstanbul’da kullanılmakta olduğuna işaret etmektedir.

* İstanbul Teknik Üniversitesi, Elektrik Elektronik Fakültesi.

** İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Bilim Tarihi Bölümü.

¹ Osmanlı döneminde imal edilmiş ve kullanılmış küresel, dikey ve yatay güneş saatlerinin teknik özellikleri, çizimleri ve çalışma prensipleri için bkz. A.Bir, “Principle and use of Ottoman sundials,” *Prof.Dr. Kâzım Çeçen Anma Kitabı*. Yay. A.Terzioğlu, M.Bayazıt, İstanbul 1998, s.83-92; A.Bir ve M.Kaçar, “Güneş Saatlerinin Tarihçesi ve Türleri / The History of Sundials,” *Zamanın Görünen Yüzü Saatler / Visible Faces of the Timepieces*. YapıKredi Kültür Sanat Yayıncılık AŞ, İstanbul 2009, s.33-55.

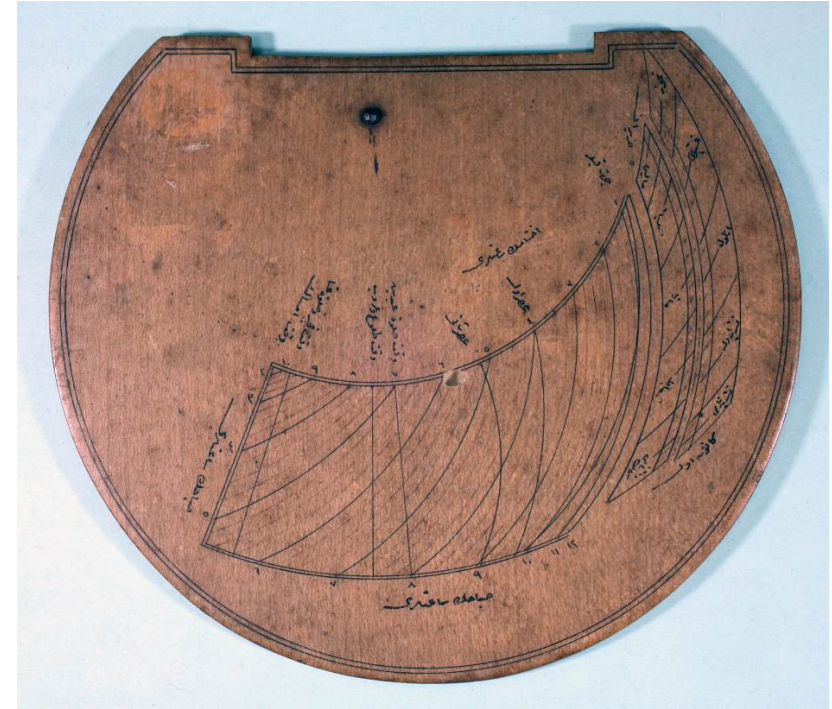
² Taşınabilir güneşsaatlerinin başka türleri de vardır. Silindirik şeklindeki güneşsaatinin çalışma prensibi için bkz. A.Bir ve M.Kaçar, a.g.m., s.51-55.

³ Otto Kurz, *Sultan İçin Bir Saat – Yakındoğu’da Avrupa Saat ve Saatçileri*. Çev. A.Özdamar, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005, 136 s.

⁴ Kemal Zülfü Taneri, *Türk Matematikçilerinden Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hayatı ve Eserleri*, Gnkur Basımevi, Ankara 1963; 56 s.; Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *Anılar 1, Sergüzeşt-i Hayatının Cild-i Evveli*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, 164 s.

Ahmed Muhtar Paşa’nın güneşsaatlerinin çizimi ve kullanımıyla ilgili çalışmaları

Ahmed Muhtar Paşa, güneşsaatleriyle ilgilenmeye, mezun olduğu Mekteb-i Harbiye’de astronomi dersleri verdiği zaman veya daha önce başlamış olabilir. Bu konudaki ilk yayınlarını 1867 yılında görüyoruz. O yıl, kurucusu olduğu ve yazar kadrosu içinde yer aldığı *Mebahis-i İlmiye* adlı dergide “Fenn-i Basîte” başlıklı çalışması tefrika edilmeye başlamıştır. Bu çalışmasında *basîte* aletinin matematiksel çizimini, imalinde dikkat edilmesi gereken noktaları ve kullanımını açıklamaktadır.⁵

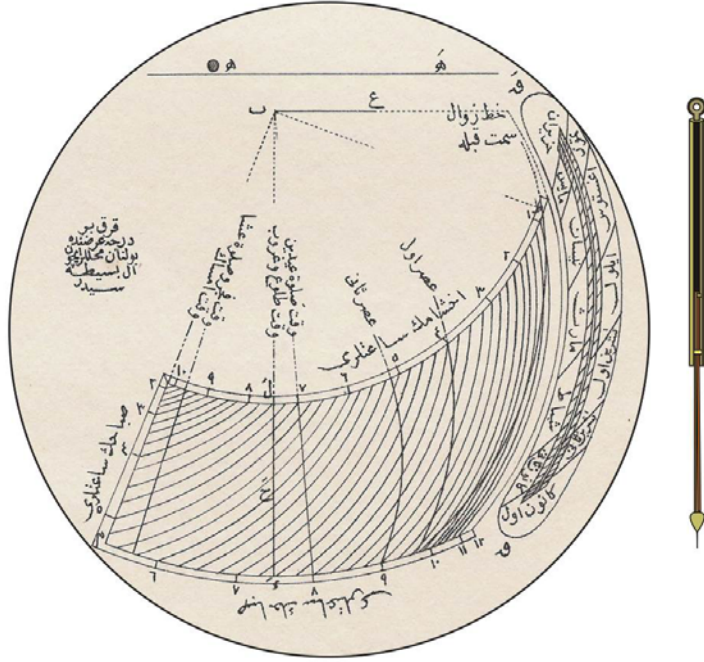
Resim 1. Boğaziçi Üniversitesi Kandilli Rasathanesi ve Deprem Araştırma Enstitüsü koleksiyonundaki *el basîtesi*. Boyut: 11,5 x 9,6 cm (Fotograf: Aras Neftçi)

Yine 1867 yılında, Ahmed Muhtar Paşa, *El Basîtesi Risalesi* adıyla bir kitapçık yayımlamıştır.⁶ Eserin 1909 yılında yapılan ikinci baskısı üzerindeki incelememize göre, bu kitap 41 derece kuzey enleminde bulunan yerlerde hem

⁵ *Mebahis-i İlmiye* dergisi ve içeriğinin incelenmesi için bkz. Feza Günergün, “Matematiksel bilimlerde ilk Türkçe dergi: *Mebahis-i İlmiye* (1867-69),” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, c.VIII, Sayı 2, 2007, s. 1-42.

⁶ Üzerinde tarih bulunmayan bu eserin 1867 yılında basıldığını, 1327 (1909) tarihli ikinci baskısının 13. sayfasındaki, ‘tab-ı evvel Ramazan 1283’ kaydından anlamaktayız. Bbz. Seyfettin Özege, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, c.1, İstanbul 1971, s 332.

saat düzeltmek için hem de takvim olarak kullanılabilen taşınabilir bir güneşsaatinin tarifini vermekte ve kullanımını açıklamaktadır.

Şekil 1. Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın seyyar güneşsaatinin kadranı ve ucu sürgülü ayarlanabilir ibresi (sağda). Şeklin sol tarafındaki yazı: "Kırkbir derece-i arzda bulunan mahaller için el basîtesidir." (Riyâzî'l-Muhtar Mir'atü'l-Mikat ve'l-Edvar, Mecmuatü'l-Eşkal, Mahruse-i Mısırdâ Ressaym Hüseyin Sabri Efendi Matbaası, 1303 / 1885-86), s.12.

Ahmed Muhtar Paşa, Mısır'da bulunduğu yıllarda (1885-1908) Bulak'ta yayımladığı *Riyâzî'l-Muhtâr* (1886) adlı eserinde ve eki olan *Mecmuatü'l-Eşkal*'de (1885-86) diğer astronomi aletleriyle birlikte *basîteleri* açıklamış ve çizimlerini vermiştir. Gerek *Mebahis-i İlmiye* dergisinde yayımlanan "Fenni Basîte" makalesi, gerekse *El Basîtesi Risalesi*, *Riyazî'l-Muhtar*'ın güneşsaatleriyle ilgili bölümüne kaynaklık etmiş olabilir.

Mısır'dan döndükten sonra, İstanbul'da, *El Basîtesi Risalesi*'nin ikinci baskısının⁷ yapıldığını görmekteyiz. Eserin birinci baskısını (1867) Türkiye kütüphanelerinde bulamadığımız için 1327 (1909) tarihli ikinci baskısını inceledik.⁸ Açıklamalı ve günümüz Türkçesine çevrilmiş metin aşağıda

⁷ Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *El Basîtesi Risalesi*, Matbaa-i Jirayir Keteon (Babîali civarında Nüfus İdaresi karşısında no.33), [İstanbul] Safer 1327 (Şubat/Mart 1909), 13 s. (Ankara Millî Kütüphane No.8997).

⁸ Erzurum Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi Seyfettin Özege Bağış Koleksiyonu'nda da 1327 baskısının eksik bir kopyası bulunmaktadır. Bu nüshanın arka kapağında risalenin fiyatının 2 kuruş olduğu kayıtlıdır.

sunulmuştur. İncelediğimiz ikinci baskıda çizimin bulunmayışı, metin içinde herhangi bir şekilde gönderme yapılmaması ve metnin "Bu risaleye mülahak olan el basîtesi..." cümlesiyle başlaması, bu kitapçığın taşınabilir bir güneşsaatinin kullanım kılavuzu olabileceğini düşündürdü. Bu kitapçığın kullanımını açıkladığı bir ahşap ve seyyar bir güneşsaatini Kandilli Rasathanesi'nin müzesinde bulduk (Resim 1). Aletin kadranının üzerinde bulunması gereken ayarlanabilir göstergesinin yeri mevcut olmakla birlikte, gösterge mevcut değildi. Bu aletin ve 1909 tarihli kılavuzun varlığı, *el basîtelerinin* 20. yüzyılın başında, yaygın olmasa da Türkiye'de kullanılmakta olduğuna işaret etmektedir.

'El Basîtesi Risalesi'nin günümüz Türkçesine açıklamalı çevirisi

El basîtesi'nin açıklanması ve kullanım şekli

Bu kitapçığa eklenmiş olan *el basîtesi* (seyyar/taşınabilir güneşsaati), 41° kuzey enleminde bulunan yerlerde saatleri ayarlamaya ve yıllık takvim görevini üstlenmeye yarar. Seyyar güneşsaati bu işlevi, şeklin (Bak. *Şekil 1*) sağ tarafında bulunan Rumî ayların 5., 10., 15., 20., 25. ve son günleri ile Haziran ve Aralık aylarının 10., 17., 24. ve son günlerine ilişkin taksimattan her bir taksimatin doğruluğu oranında yerine getirir.

Bu seyyar güneşsaati, üzerine dairesel olarak hareket edebilir şekilde yerleştirilmiş olan ibre vasıtasıyla (Bak. *Şekil 2*) her gün Güneş'in doğuşu (*tûl*), batışı (*gurûb*), öğle (*zuhr*), iki ikindi (*asreyn*), yatsı (*aşâ*), *imsak*, *fecir* ve bayram namazı (*id*) zamanlarını, gece ve gündüz sürelerini saat ve dakika cinsinden belirtir. Ayrıca, Güneş görülür durumdayken, saatin yüzeyine dik olarak yerleştirilmiş sarı çivi yardımıyla Güneş yüksekliği ölçülerek saatler ayarlanabilir ve kible yönüne ilişkin Güney açısı belirlenebilir.

Söz konusu zamanların ve gece ile gündüz sürelerinin ibre aracılığıyla belirlenmesi

İlkin ibrenin boyu, bulunulan güne göre ayarlanır. Bunun için ibrenin ucu, güneşsaatinin sağ tarafında yazılı bulunulan ayların günlerinden o güne ait çizginin karşısına getirilerek ibrenin uzatılıp kısaltılmasıyla boyu ayarlanır. Sonra ibre asıldığı nokta etrafında çevrilerek belirlenmek istenen zaman çizgisi üzerine getirildiğinde, eğrinin iki ucuna kayıtlı saat ve dakikaların biri okunarak gerçek alafranga saati (*zevâli saat*) saptanır. Mevcut saat, eğrilerinin iki ucunda bulunan saatlerden hangisinin okunması gerektiğini açıklamak gerekir. Eğer söz konusu zaman öğleden önceki zamanlardan, yani *imsak*, *fecir*, Güneş'in doğuşu (*tûl*), bayram namazı (*id*) ve öğle (*zuhr*) vakitlerinden biri ise sabah saatleri ve

Ayrıca, Muhtar Paşa'nın diğer nasılmış eserlerinin kısa isimleri ve fiyatları da verilmiştir. Bu kitaplar Bab-ı Ali Caddesinde Kanaat Kütüphanesinde satılmaktadır. *Islah üt-takvim*'in fiyatı 10 kuruş; *Riyazî'l-muhtar*, *Miratü'l-mikat* ve *l-edvar*, bu kitabın *zeyl* ve *eşkal*ından oluşan dört kitabın fiyatı 50 kuruştur.

eğer öğleden sonraki zamanlardan, yani iki ikinci (*asreyn*), akşam (*gurûb-ı sems*) ve yatsı (*aşâ*) vakitlerinden biriye akşam saatleri çizelgesinden okunur.

Güneş yükseklik açısının sarı çivi ve ibre aracılığıyla ölçülerek saatlerin ayarlanması ve kible Güney açısının belirlenmesi

Yukarıda açıklandığı gibi, ibrenin ucu ölçüm yapılacak günün üzerine getirilir ve boyu özenle ayarlanır. Seyyar güneşsaati, Güneş sol tarafa alınarak elle kenarı ufka dik gelecek şekilde yönlendirilir. Bu durumda saatin ibresi serbestçe sarkar ve sarı çivinin gölgesinin, saat yüzeyinin sağına doğru uzanan gölge doğrusunun üstüne ve altına taşmayacak şekilde bulunması sağlanır. Bu durumda ibrenin ucu hangi saat eğrisinin üzerine gelmiş ise, günün saati kendiliğinden belirlenmiş olur. Öğleden önceki saatleri söz konusu saat eğrisinin alt ucundaki sabah saatleri çizelgesinden, öğleden sonrakiler ise üstteki akşam saatleri çizelgesinden okunur. Okunan saat, alafranga saatin (*zevâlî saat*) gerçek değerini verir. Eğer boyu ayarlı ibre, -boyu değiştirilmeden- saat yüzeyindeki kible Güney açısı eğrisi üzerine getirilirse, ibrenin ucuna tesadüf eden saat eğrisinin sabah zamanına ilişkin çizelgesinden, Güneş'in kible Güney açısına eriştiği zaman saat ve dakika cinsinden okunur. Güvenilen bir zaman-ölçer ile ölçüm yapılan günün bu saatinde Güneş'e doğru alınan yön, kible Güney açısını belirler.

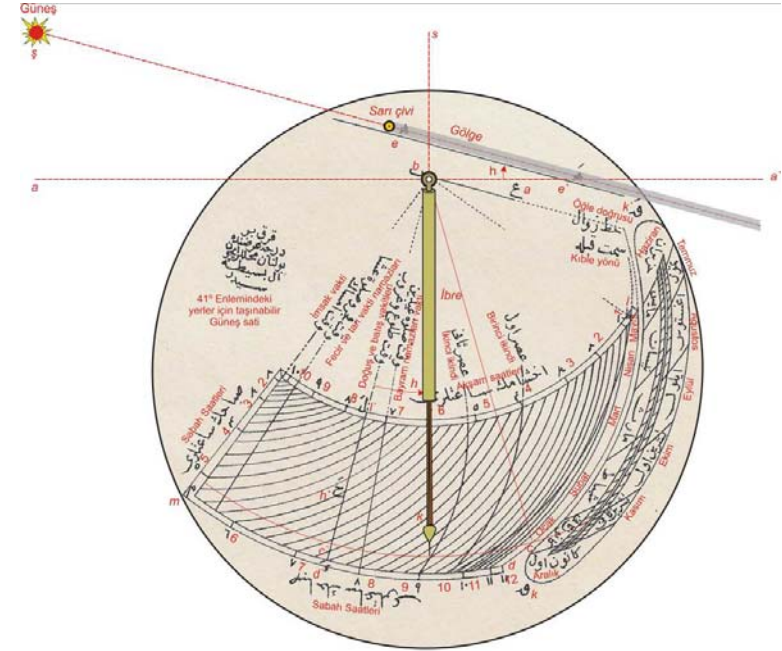
Boğaziçi Üniversitesi Kandilli Rasathanesi Müzesi'nde bulunan güneşsaatinin kadranı üzerinde sarı çivinin yer aldığı gölge doğrusu mevcut değildir. Bunun yerine, tıpkı rubu tahtalarında olduğu gibi, dairesel kadranın üst kısmı kesilmiş ve bir girinti ile iki hedefe oluşturulmuştur. Kesilen kısmın üst kenarı gölge doğrusunu temsil eder. Alet Güneş'e doğru yönlendirildiğinde, birinci girintinin gölgesi ikinciye tam olarak örttüğünde, Güneş yönü ayarlanmış olur. Bu tasarımda artık sarı çiviye gerek kalmamıştır.

Uyarı

Şu ana kadar ölçüm yöntemi açıklanan zamanlar, *zevâlî* (öğleye göre ölçülen) saatlerdir. Bu saatleri *gurûbî* (günbatımı) saatlere dönüştürmek gerekir. Bunun için öncelikle söz konusu güne ilişkin öğle saatinin (*vakt-i zuhr*) nasıl belirleneceğini bilmek gerekir. Eğer yukarıda açıklandığı gibi boyu ayarlı ibre, boyu değiştirilmeden Güneş'in doğu-batış çizgisi üzerine getirilirse, ucu hangi saat eğrisinin üzerine rast gelirse, söz konusu saat eğrisinin alt ucundaki sabah saatleri çizelgesinden günbatımı (*gurûbî*) saate göre gerçek öğle vakti okunur. Bu öğle saatine, yukarıda açıklandığı şekilde yükseklik alınarak elde edilen saat ilave edilirse, söz konusu günün günbatımı saati (*alaturka saat*) belirlenmiş olur. Eğer toplam değer 12'yi aşarsa, aranan günbatımı saat, toplamdan 12 çıkarılarak elde edilir. Bu değer iki katı gece süresini ve günbatımı (*gurûbî*)

saate göre Güneş'in doğuş zamanını verir. Gündüz süresi, gece süresini 24 saate tamlayan zamanla belirlenir.⁹

İşlem sırasında ibrenin ucu, zaman çizelgesindeki saat eğrilerinden birinin tam üzerine gelirse sorun yoktur. Eğer ibrenin ucu iki eğri arasında kalır ya da Güneş yüksekliği ölçülürken ibre iki saat çizgisinin arasında bulunursa, sağ ve soldaki eğrilere olan uzaklığına göre sapmanın hangi çeyrek saatin içinde olduğuna bakılarak (çünkü saat eğrileri çeyrek saatlik aralıklarla çizilmiştir) aranan zaman, 15 dakikanın içinde tahmin edilir ve bir önceki saat eğrisine ilişkin değere eklenir ya da bir sonraki saat eğrisine ilişkin değerden çıkarılır. Aynı şekilde ayların bölümlenmesi -yukarıda açıklandığı gibi- 5 gün arayla ve Haziran ile Aralık aylarının başları, 10 ve sonları 7 gün arayla çizili olduğundan, her birinin arasında kalan günler de dikkatlice tahmin edilmelidir.

Şekil 2. Ahmed Muhtar Paşa'nın verdiği çizimde yer alan terimlerin Türkçe karşılıkları ve güneşsaatinin nasıl kullanılacağına açıklanması. Çizim üzerine, metindeki örneğe (4 Ocak) uygun olarak ölçüm noktaları işlenmiştir.

⁹ Ölçülen *zevâlî* saati *s*, *gurûbî* saati σ ile ifade edelim. Bu durumda eğer Güneş'in *zevâlî* saat cinsinden doğuş ya da batış zamanı s_0 ile ifade edilirse, ölçülen zamanın *gurûbî* saate dönüştürmek için $\sigma = (s + s_0)$ ilişkisinden yararlanmak gerekir. Gece süresi $2s_0$ aynı zamanda günbatımı saat cinsinden Güneş'in doğuşu σ_0 anlamına da gelir ($2s_0 = \sigma_0$). Gündüz süresi [(24 saat) - $2s_0$] ilişkisinden hesaplanabilir.

Yukarıda açıklandığı üzere Güneş yüksekliğine göre yapılan ölçümle belirlenen zamandan, emniyet payı (*temkin*) adı verilen 8 dakikanın çıkarılması gerekir. Bu husus tüm muvakkitler arasında uygulanan bir yöntemdir.

Örnek

Örneğin Ocak ayının 4'üncü gününe ilişkin namaz vakitlerini ve diğer zamanları belirlemek için, ibrenin ucu yukarıda belirtildiği üzere söz konusu günün üzerine getirilerek boyu ayarlanır. Daha sonra ibre -boyu değiştirilmeden- Güneş'in doğuş ve batış doğrusu üzerine getirilir. İbrenin ucuna karşı düşen saat eğrisinin alt ucundaki sabah saatleri çizelgesinde gerçek öğle zamanı (*zevâli saat*) 7 saat 15 dakika okunur. Bu değer iki katı alınırsa, elde edilen 14,5 saat, hem gece süresini hem de Güneş'in doğuş zamanını verir. Ancak toplamları 12'yi aşmış olduğundan Güneş'in doğuş zamanı, 12'den fazlası olan 2,5 saat olur. Gece süresinin 24'e tamlayanı olan 9,5 saat de o günün gündüz süresidir. Daha sonra ibre aynı boyla aranan zamanlara ilişkin eğriler üzerine taşındıkça, gösterdiği saatler kaydedilir ve öğle zamanı ile toplanır. Toplamın 12'yi aşması halinde, aşan kısım o gün için aranan zamanı verir. Aşağıda söz konusu zamanlara ilişkin gerçek öğle saatleri (*zevalî*) ve günbatımı (*gurûbî*) saatleri tablo halinde verilmiştir.

<i>Sabah saatlerinden</i>		
<i>Örnek günün istenen vakitleri</i>	<i>Öğle (zevâli) saatler (s)</i>	<i>Günbatımı (gurûbî) saatler (σ)</i>
İmsak	5 saat 16 dakika	0 saat 31 dakika
Fecir	5 saat 36 dakika	0 saat 51 dakika
Güneş'in doğuşu	7 saat 15 dakika	2 saat 30 dakika
Bayram namazı	7 saat 47 dakika	3 saat 2 dakika
Kible güney açısını belirleyecek zaman	9 saat 47 dakika	5 saat 2 dakika
<i>Akşam saatlerinden</i>		
Öğle	12 saat	7 saat 15 dakika
Birinci ikindi	2 saat 32 dakika	9 saat 47 dakika
İkinci ikindi	3 saat 9 dakika	10 saat 24 dakika
Akşam	4 saat 45 dakika	12 saat
Yatsı	6 saat 24 dakika	1 saat 39 dakika

Eğer söz konusu günde öğleden önce Güneş'ten yükseklik alınarak alafranga (*zevâli*) saat, 10 saat 18 dakika okunursa, öğle zamanının ilavesi ve 8 dakika emniyet payının (*temkin*) çıkarılmasıyla 17 saat 25 dakika elde edilir. Bu değerden 12 çıkarılırsa günbatımı (*gurûbî*) saate göre 5 saat 25 dakika

bulunur¹⁰. Eğer öğleden sonra 2 saat 52 dakika okunursa, aynı şekilde öğle zamanının ilavesi ve 8 dakika emniyet payının (*temkin*) çıkarılmasıyla günbatımı saatinin 9 saat 59 dakikayı göstermesi gerekir.¹¹

Bu güneşsaati İstanbul için tasarlanmıştır. Bu haliyle enlem derecesi İstanbul'a eş olan Ereğli, Tekirdağ (*Tekfurdagi*), Gümölcine, Kavala, Serez, Manastır, Ohri, Trabzon, Tirebolu, Tosya ve Giresun gibi yerlerde de -hatasız olarak- kullanılabilir. Enlemi İstanbul'a göre en fazla 4 dakika farklı olan Elbasan (*İlbasan*), Berat, Pirlape, Drama, Aynos, Malkara, Çorlu, Marmara Denizi kıyıları, Çanakkale Boğazı, Bolu, İzmit, Avlonya, Debreler, Karaferye, Selanik, Menlik, Nevrekep, Dimetoka, Burgaz, Niksar, Amasya, Samsun, Kastamonu, Bursa, Edirne, Gelibolu, İznik, Mihaliç, İştıp, Köprülü, Tepedelen, Kırklareli ve Karadeniz'in Anadolu kıyıları gibi yerlerde, bu değere yakın bir hata her zaman göz önünde bulundurulmalıdır.

Uyarı

- 1- Saat ibresi boyunun, -içinde bulunulan güne göre ayarlandıktan sonra- kazayla uzayıp kısalmış olmamasına dikkat ve özen göstermek gerekir;
- 2- Yükseklik ölçümlerinde ibrenin serbest olarak sarkması gerekir;
- 3- Yukarıda belirtildiği gibi, işlem sırasında ibre ucunun bir eğri üzerine rastlamaması (iki eğri arasında kalması) halinde, gösterdiği noktanın karşı düştüğü zamanı dikkatlice tahmin etmek gerekir;
- 4- Açıklamalarda belirtildiği gibi güneşsaatinde okunan saatler, gerçek öğle (*zevâli*) saatlerdir. Bunlardan ihtiyaç duyulan günbatımı (*gurûbî*) saatler türetilir. Ancak, Batı cep saatlerinin gösterdiği zamanlar bundan farklıdır. Bu saate, 'ortalama öğle saati' (*zevâli-i vasatî*) denir ve bu zaman, 'öğle saati'ne zaman düzeltmesi (*ta'dil-i zaman*) eklenerek çevrilebilir. Zaman düzeltmesinin ne anlama geldiği de, bu konunun uzmanlarınca bilinmektedir.

El Basîtesi Risalesi'nin matematiksel incelemesi

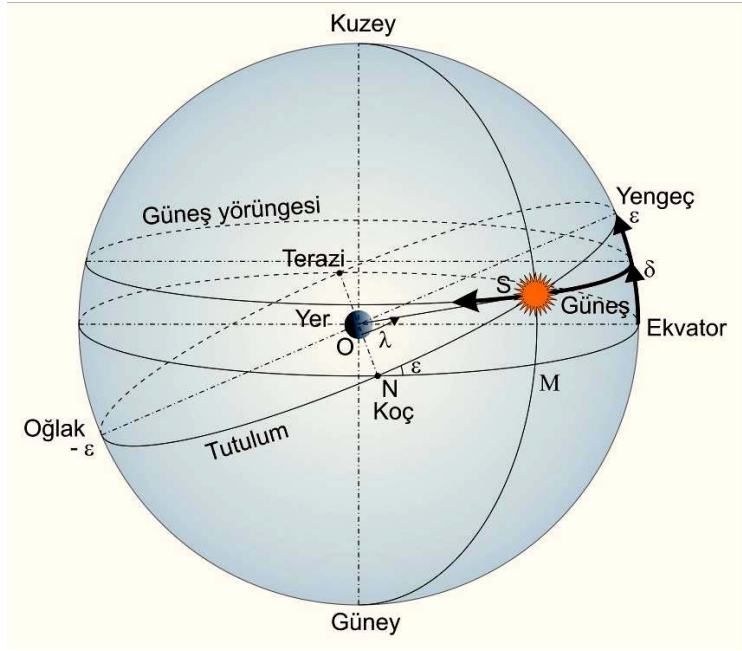
Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın tasarladığı seyyar güneşsaati, günün öğle (*zevâli*) saatlerini belirlemeyi amaçlamaktadır. Saat, dairesel bir levhadan oluşur. Aletin ön yüzeyinde, levha yere dik tutulduğunda yerçekimi etkisiyle

¹⁰ Ölçülen öğle saati (*zevâli*) $s = 10$ saat 18 dakika, Aynı günün öğle saati (*zevâli*) $s_0 = 7$ saat 15 dakika, Ölçülen saatin *gurûbî* karşılığı $\sigma = [s + s_0 - (\text{Emniyet payı})] = [(10 \text{ saat } 18 \text{ dakika}) + (7 \text{ saat } 15 \text{ dakika}) - (8 \text{ dakika})] = (17 \text{ saat } 25 \text{ dakika}) = 5 \text{ saat } 25 \text{ dakika}$.

¹¹ Ölçülen öğle saati (*zevâli*) $s = 2$ saat 52 dakika, Aynı günün öğle saati (*zevâli*) $s_0 = 7$ saat 15 dakika, Ölçülen saatin *gurûbî* karşılığı $\sigma = [s + s_0 - (\text{Emniyet payı})] = [(2 \text{ saat } 52 \text{ dakika}) + (7 \text{ saat } 15 \text{ dakika}) - (8 \text{ dakika})] = 9 \text{ saat } 59 \text{ dakika}$.

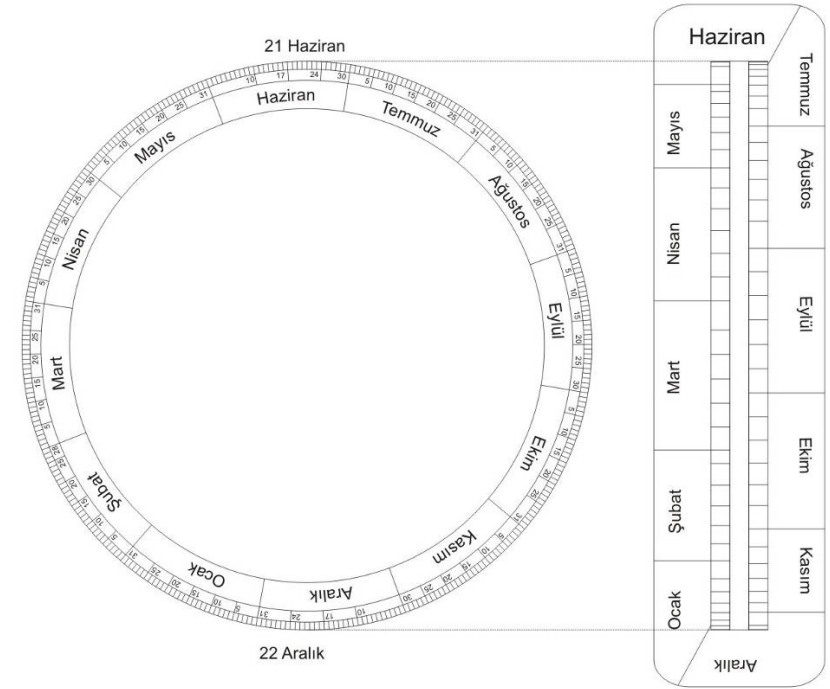
ekseni etrafında serbestçe dönebilen bir ibre bulunur. İbre, biri diğerinin içine tatlı geçen iki parçadan oluşur. Levhanın ön sağ kenarında yılın miladî aylarına göre ölçüm yapılacak günde ibre uzunluğunu ayarlamaya yarayan bir çizelge bulunur. Sol üst levha yüzeyinde ayrıca –yüze dik- bir sarı çivi yer alır.

Alette ilkin ibre boyunun, zamanı belirlenecek güne göre ayarlanması gerekir. Bilindiği gibi $\varepsilon = 23^\circ 27' 50''$ *tutulum* (Ekliptik) düzlemi eğikliği ve λ burçlar dairedesinde burç derecesini ifade etmek üzere δ Güneş eğikliğine ilişkin açı değerleri $\delta = \arcsin(\sin \lambda \cdot \sin \varepsilon)$ küresel ilişkisini sağlar. Burçlar dairesi, Koç burcunun başı *bahar ilım* (Ekinoks) noktasından başlar. Burçlar dairedesinde 12 burç yer alır ve her bir burca $\lambda = 30^\circ$ yer ayrılır (Bak Şekil 3).

Şekil 3. Tutulum düzlemi, Güneş eğikliği ve burçlar açısı arasındaki ilişki.

Burçlar dairesinin miladî takvimle ilişkisi Güneş, Yer, Ay ve diğer gezegenlerin gerçek konum ve hızlarına bağlı olduğundan, her yıl küçük değişimler gösterir. Miladî ayların günleri göz önünde bulundurularak, 21 Haziran en uzun gün yaz dönencesi, 22 Aralık en kısa gün kış dönencesi arası bir dairesel yerleşim göz önünde bulundurularak 21 Haziran- 22 Aralık doğrusu üzerine izdüşürülür. Böylece saat üzerinde her miladî güne ilişkin konum ayarlanmış, diğer bir deyişle δ Güneş eğikliği aracılığıyla gün ayarı yapılmış olur (Şekil 4).

Şekil 4. Solda, günlerin miladî takvimde en uzun gün 21 Haziran ile en kısa gün 22 Aralık arasında konumunu veren dairesel çizim. Sağda, miladî takvim günlerinin ibre ayarı için kullanılan izdüşümü.

Güneş'in yılın belirli bir gününde s öğle saati (*zevâli*) değerini, φ bulunulan yerin enlemine göstermek ve $\varepsilon = 23^\circ 27' 50'' \geq \delta$ Güneş eğikliği olmak üzere, Güneş'in ufka göre h yüksekliği

$$h = \arcsin [\sin \varphi \cdot \sin \delta + \cos \varphi \cdot \cos \delta \cdot \cos s]$$

ilişkisiyle hesaplanır. Burada $\varphi = 41^\circ$ İstanbul enlemine, $\varepsilon = 23^\circ 27' 50'' \geq |\delta|$ yılın belirtilen günlerine ilişkin Güneş eğiklik açısını ve $k = 0, 1, 2, \dots$ olmak üzere, $s = k \cdot \pi(7,5^\circ)/180^\circ = k\pi/48$ çeyrek gerçek alafranga saatleri ifade eder. Bilinen değerler ifadede yerine uygulanırsa

$$h = \arcsin [(0,656) \cdot \sin \delta + (0,755) \cdot \cos (k\pi/48) \cdot \cos \delta]$$

elde edilir.

Sonuç

Ahmed Muhtar Paşa'nın İstanbul enlemi (41° kuzey) için tasarladığı taşınabilir güneşsaati, Güneş'in doğuş ve batış zamanlarını, namaz saatlerini, günün ve gecenin uzunluğunu saat ve dakika olarak öğle saatine (öğle vaktini

günün başlangıcı olarak kabul eden *zevâlî* saat) göre vermektedir. Bu alet ile Güneş'in yüksekliği ölçülerek saatler ayarlanabilmekte ve kiblenin yönü tayin edilebilmektedir. Osmanlı güneşsaatleri *gurûbî* saate (*alaturka* saat) göre tasarlandıklarından, 19. yüzyılın sonunda Türkiye'nin alafrağa saati benimseme çalışmaları, bu aletin tasarımını ve aleti açıklayan bir kitapçığın yeniden yayımlanmasını gündeme getirmiş olmalıdır.

Teşekkür: Teknik çizimleri bilgisayar ortamına aktaran Prof. Dr. Mustafa Kaçar'a, Boğaziçi Üniversitesi Kandilli Rasathanesi Deprem Araştırma Enstitüsü Müzesi'nde bulunan taşınabilir güneşsaatini incelememize izin veren yetkililere ve Dr. Öğr. Gör. Tahsin Ömer Tahaoglu'na ve fotoğrafını çeken Uzman Dr. Aras Neftçi'e teşekkür ederiz.

A portable sundial designed by Ahmed Muhtar Pasha and his treatise accounting for its usage

Either horizontal or vertical, sundials were of common use in the Ottoman Empire. Set on the south western façade of the mosques, the vertical sundials were especially used to determine the prayer times. Although the introduction of the mechanical clocks in the Empire in the 17th century threatened the popularity of sundials, their usage seem to have been partially kept.

Despite the regular use of mechanical clocks, Ahmed Muhtar Pasha (*Gazi*, 1839-1919) published on portable sundials (*el basîtesi*) starting from 1867 on. An article on 'fenn-i basîte', the technique of designing and constructing sundials, was serialized in the *Mebahis-i İlmiye* (Istanbul 1867-69), the first journal on mathematical sciences in Turkish. While he included chapters on sundials in his comprehensive work *Riyazü'l-Muhtar* (Bulaque, 1886) on Islamic astronomical instruments, he published in 1867, a pamphlet accounting for the technical properties and usage of a portable sundial designed for a latitude of 41° north. A second edition of the pamphlet, made in 1909 in Istanbul witnesses the ongoing use of portable sundials in Turkey in early 20th century. Their usage, however, seems to be restricted. A research in the Kandilli Observatory Museum (Istanbul) revealed the existence of a portable sundial designed and crafted for the same latitude. Information given by Ahmed Muhtar Pasha in his pamphlet, corresponds exactly with this portable sundial. This paper, while introducing the instrument and the pamphlet, will examine and account for the mathematical construction given by Ahmed Muhtar Pasha.

The portable sundial, aims to determine the time (in hours and minutes) of the Sun rise, the Sun set, the prayer times, the lengths of the day and the night

in the *zevâlî* time. Moreover, it helps to adjust the clocks by measuring the height of the Sun and to determine the direction of Kibla. Ottoman sundials were designed so as to give time in 'ezanic hour' (*gurûbî*, *allaturca* time). Turkey's move towards the adoption of universal time in late 19th century may have been a motivation for Ahmed Muhtar Pasha to design a sundial to determine the local apparent time.

Key words: sundial, basita, Ahmed Muhtar Pasha, timekeeping, history of astronomy; **Anahtar sözcükler:** Güneşsaati, basîte, Ahmed Muhtar Paşa, zaman ölçümü, astronomi tarihi.

PAUL-LOUIS SIMOND ve BAKTERİYOLOJİ HANE-İ OSMANİ'NİN ÇEMBERLİTAŞ'TA AÇILIŞI (21 Eylül 1911)

Ölümünün 50. yılında

Dr. Mehmet Kamil Berk'in anısına

Şeref Etke*

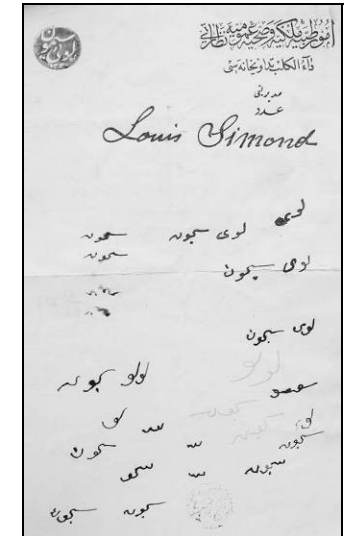
Türkiye'de mikrobiyoloji alanındaki çalışmalar Dr. Aleksandr Zoiros (Çalılık) Paşa'nın 1886 yılında Louis Pasteur'un laboratuvarını ziyareti ile yeni ve çağdaş bir aşamaya girmiştir.¹ Paris ile kurulan bilimsel ilişkinin hemen ardından bir kuduz laboratuvarı 'Da'ül-kelp ve Bakterioloji Ameliyathanesi' açılacaktır.² Daha ileri bir araştırma ve üretim kurumu olan 'Bakteriyolojihane-i şahane' 1893'ün Kasım ayında yine Pasteur Enstitüsü'nün uzmanlarından Dr. Maurice Nicolle'un yönetiminde açılmış ve önce Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin kimya laboratuvarında su analizleri yapılmaya başlanmıştır.³ Bakteriolojihane için Demirkapı'daki Askeri Tıbbiye'nin bitişiğinde yapılan, laboratuvar ve dersliklerden oluşan ahşap bina 1894 Nisan'ında tamamlandığında Fransa'dan ısmarlanan donanım henüz gelmemiştir.⁴ Bakteriolojihane bir yıl sonra Dr. M. Nicolle'un isteğiyle Nişantaşı'na taşınmıştır. Serum ve aşı üretiminin ön plana alındığı konağın yerleşim düzeni ayrıntılarıyla bilinmektedir.⁵

Bakteriyolojihane-i şahane, özellikle Maurice Nicolle'un Türkiye'den ayrıldığı 1901 yılına kadar, karmaşık bir yapılanmayı yansıtır: veteriner mikrobiyoloji, aşı üretimi, kuduz sağaltımı ile değişik sivil ve askeri sağlık hizmetleri içiçe geçmiş durumdadır. Dr. Nicolle gelişmiş bir mikrobiyoloji merkezinin projelerini hazırlamış, fakat tasarısını gerçekleştirememiştir.

Fransızlar, M. Nicolle'un yerine bir askeri hekimi, Binbaşı Paul Remlinger'i İstanbul'a göndermeyi tercih etmişlerdir. Dr. P. Remlinger göreve başlarken Bakteriolojihane-i Baytari ayrı bir kuruma dönüştürülmüştür.⁶

Paul-Louis Simond

Dr. Paul-Louis Simond (1858-1947) tanınmış bir mikrobiyologdur ve Fransız bahriyesinin sömürge birliklerinde görevlidir (*médecin principal des troupes coloniales*).⁷ Veba hastalığının insana geçiş biçimlerini göstererek ün kazanmıştır.⁸ Dr. Simond, İstanbul'daki Fransız Elçiliğinin aracılığıyla 1911'in ilk aylarında başlayan yazışmaların sonucunda, üç yıl süreli bir sözleşmeyle Bakteriolojihane-i Osmani müdürlüğüne getirilmiştir.⁹

Resim 1 a & b. Dr. P.-L. Simond Bakteriolojihane'de. Türkçe mühürü ve imza çalışmaları

Simond'un İstanbul'a gelişinden kısa bir süre önce, Bakteriolojihane-i Osmani Çemberlitaş'taki binasına taşınmış ve açılışı 21 Eylül 1911 (8 Eylül

* Dr., Zeynep-Kamil Hastanesi, Üsküdar 34668.

¹ E.K. Unat, "Türk mikrobiyoloji tarihinde önemli bir yıl: 1886," *T. Mikrobiyol. Cem. Derg.*, c.17, 1-2 (1987), s.69-72 [*Tıp Tarihi Araştırmaları*, 3 (1989), s.34-36].

² E.K. Unat, "[Türkiye'de] Mikrobiyolojinin başlangıcı," *Cumhuriyet*, sayı 15863, 25 Eylül 1968, s.2; E.K. Unat, "Mikrobiyolojinin dünü," *XXV. Türk Mikrobiyoloji Kongresi, Bursa, 8-11 Eylül 1992, Kongre Kitabı*, [Bursa, Uludağ Üniv. Tıp Fak. yay, 1993], c.2, s.9-13.

³ "L'Institut bactériologique de Constantinople," *Revue générale des sciences pures et appliquées*, 10e année, no.19, 15 Octobre 1899, s.723-724; J. Nicolle, *Maurice Nicolle (1862-1932). Un homme de la renaissance à notre époque*, Paris, La Colombe, 1957, s.61.

⁴ J. Nicolle, a.g.y., s.64; E.K. Unat, *Osmanlı İmparatorluğunda Bakterioloji ve Viroloji*, İstanbul, İ.Ü. Cerrahpaşa Tıp Fak., yay., 1970, s.39. Ayrıca, N. Yıldırım, 'Su ile gelen ölüm: kolera ve İstanbul suları', *Toplumsal Tarih*, sayı 145, Ocak 2006, s. 23, dn 38.

⁵ A.R. Güran, "İstanbulda ilk bakteriolojihane tarihi hakkında," *Tıp Dünyası*, c.20, 2-226 (Şubat 1947), s.5861-5869 [İstanbul, İ.Ü. Tıp Tarihi Enstitüsü yay., 1947; *Uluslararası Mikrobiyoloji ve Kuduz Symposiumu, İstanbul 9-11 Eylül 1968*, ed. Z.M. Tunçman, İstanbul, T. Mikrobiyol. Cem. yay., 1968, içinde s.29-39]; E.K. Unat, a.g.y., s.41.

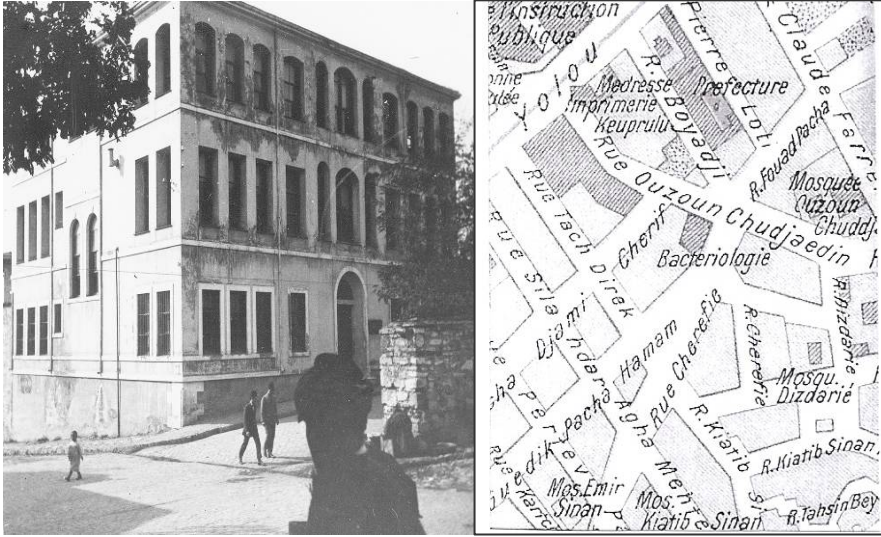
⁶ E.K. Unat, 'Pendik Veteriner Bakteriolojihanesinden önce' [1989] <http://www.penvet.gov.tr/lab2.asp?ido=makale&id=542> N. Yıldırım, 'Bakteriyolojihane-i şahane'de veteriner bakterioloji 1893-1902', *I. Ulusal Veteriner Hekimliği Tarihi ve Mesleki Etik Sempozyumu Bildirileri*, ed. A. Özen, Elazığ 2006, s.171-184.

⁷ Fransızların sağlıkla ilgili değişik kurumları arasındaki bağlantı için, bkz. A. Opinel, "The Emergence of French Medical Entomology: The Influence of Universities, the Institut Pasteur and Military Physicians (1890-c.1938)," *Med Hist.* 2008 July; 52(3): 387-405.

⁸ P.-L. Simond, "La propagation de la peste," *Annales de l'Institut Pasteur*, T.12, no.10 (1898), s.625-687; M. Simond, M.L. Godley, P.D.E. Mouriquand, "Paul-Louis Simond and his discovery of plague transmission by rat fleas: a centenary," *J R Soc Med.* 1998, 91(2): 101-104.

⁹ Bkz. Ek I 'Sözleşme' Md.1.

1327) günü yapılmıştır.¹⁰ Bakteriyolojihane ‘Yorgancıbaşı Konağı’ olarak bilinen ve yeni işlevi için restore edilen kagir bir binaya yerleşmiştir.¹¹ Bahçesi geniştir, fakat büyük ölçekte serolojik üretim için hayvan barındırmaya elverişli değildir. İç düzeni iyice bilinmemekle birlikte, daha çok bir laboratuvar olarak planlandığı söylenebilir. Bakteriyolojihane-i Osmani’nin Çemberlitaş’a taşınmasının nedenlerinden biri, son yıllarda Balkanlarda görülen askeri hareketliliktir. Hizmetlerin belirli bir lojistiğe göre örgütlenmesi zorunlu hale gelmiştir. Bakteriyolojihane-i Baytari de daha önce Sultanahmet’e taşınmıştır.

Resim 2 a&b. Bakteriyolojihane-i Osmani'nin Çemberlitaş binası (1913) ve konumu¹²

Bakteriyolojihane-i Osmani'nin 21 Eylül 1911 Perşembe günü yapılan resmi açılışında Dahiliye Nezareti Sıhhiye Müdür-i Umumisi Dr. Besim Ömer

¹⁰ İkinci Meşrutiyet'ten sonra ‘Bakteriyolojihane-i Şahane’ yerine ‘Bakteriyolojihane-i Osmani’ adı kullanılmıştır. Aynı biçimde, Hamidiye Etfal, ‘Osmanlı Etfal’ Hastanesi olmuştur. ‘Bakteriyolojihane-i Osmani’yi, ‘Bakteriyolojihane-i Baytari’den ayırdetmek için ‘Bakteriyolojihane-i Beşeri’ denilmiştir.

¹¹ A.R. Güran, *a.g.m.*, s.5867.

¹² ‘Necip Bey Haritaları’ İstanbul ciheti, birinci pafta / I. feuille ‘Bactériologie’, 1918-1334 / 1924. Bakteriyolojihane’nin konumu için ‘Gedikpaşa’ da denilmektedir, bkz. *Pervititch*, İstanbul (Stamboul) 3, Secteur Guedik-Pacha Ferhad (Temmuz 1923) [*Jacques Pervititch Sigorta Haritalarında İstanbul*, İstanbul, Axa Oyak – Tarih Vakfı yay., 2003, s.60’da ‘Institut Bactériologique’]. Bakteriyolojihane-i Osmani’nin ana girişinin bulunduğu ‘Uzun Şücaeddin’ (şimdi Peykhane) sokağının batı yanında, Divan Yolu üzerindeki Köprülü Medresesi’nin karşısında, Necip Bey haritasında ‘Imprimerie’ olarak gösterilen ünlü Matbaa-i Osmaniye / Typographie et Lithographie Osmanié (Osman Bey Matbaası) yer aldığı için, sokak ‘Matbaa sokağı’ olarak da bilinmekteydi. Bakteriyolojihane binası, 1927’den sonra Leyli Tıp Talebe Yurdu ve 1949’dan sonra uzun bir süre İstanbul Kuduz Tedavi Müessesesi (Enstitüsü) olarak kullanılmıştır. Bugün aynı ada üzerinde, cephesi Piyer Loti (eski Şerefîye) caddesine bakan İstanbul İl Sağlık Müdürlüğü binası vardır.

Bey [Akalin] Bakteriyolojihane’nin gelişimini anlatan bir konuşma yapmıştır.¹³ Dr. Paul-Louis Simond bu açılışa yetişememiştir.¹⁴ Dr. Simond, Ekim ayı içinde İstanbul’a gelerek Bakteriyolojihane-i Osmani ile birlikte Kuduz (Da’ül-kelp) Tedavihanesi müdürlüğünü devralmıştır. Simond’un göreve başlayışında, kentin öndegelen yerli-yabancı sağlık görevlilerini Çemberlitaş’a çağırarak adeta bir otorite kurmağa çalışması dikkati çekmektedir.¹⁵

Dr. Simond’un resmi yazışmalarında, Bakteriyolojihane-i şahane için ‘L’Institut impérial de bactériologie’ ile birlikte İstanbul Pasteur Enstitüsü (‘L’Institut Pasteur de Constantinople’ ve ‘L’Institut Pasteur ottoman à Constantinople’) adını kullandığı görülmektedir.¹⁶ Yazışmalarda nadiren ‘L’Institut bactériologique ottoman’ adı okunmaktadır. Bakteriyolojihane’nin Fransız müdürleri, kurumu Pasteur Enstitüsü’nün İstanbul şubesi olarak algılamışlardır.¹⁷ Pasteur Enstitüsü, Birinci Dünya Savaşına kadar Türkiye’deki

¹³ *Osmanlı Seririyat Mecmuası*’nda Bakteriyolojihane-i Osmani’nin Çemberlitaş’ta açılışı anlatılırken kurum eleştirilmektedir (Tevfik Salim [Sağlam], sene 2, numero 8 (20), Teşrinievvel 1327, s.384): “Çemberlitaş civarında müceddeden inşa edilen Bakteriyolojihane-i Osmani’nin resm-i kışadı 8 Eylül [1327 / 21 Eylül 1911] tarihinde icra edilmiştir. Resm-i kışadda hükümet adına Dahiliye müsteşarı hazır bulunmakta idi. Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye reisi [Dr.] Besim Ömer Bey tarafından irad edilen nutukda: Bakteriyolojihane’nin edvar ve safahat-ı terakkiyat ve tekamülü zikr ve tadad edilmiştir. Bakteriyolojihane, ibtida 302 [1886] tarihinde Da’ül-kelb laboratuvarile birlikte Muallim Zoiros Paşa tarafından tesis edilmiş, 310 [1894] senesinde Bakteriyolojihane Doktor [Maurice] Nicolle’un idaresine tevdi olunmuşdur. Nicolle’un Fransa’ya avdetinde de Müdiriyet Doktor Remlinger tarafından deruhte edilmiştir. İlan-ı hürriyeti müteakib Doktor Remlinger de avdet etmiş ve o zamandanberi Doktor Rıfat [Muhtar] Bey tarafından idare edilmekte bulunmuşdur. Son zamanda Bakteriyolojihane Müdiriyetine yine bir ecnebi getirmek lüzumu hiss olunmuş ve Fransa etibbasından Doktor [Paul-Louis] Simond celb edilmiştir. Bakteriyoloji Enstitüsü’nün memleketimize borçlu olduğu hizmet pek büyüktür. Her nasılsa şimdiye kadar, hem pek lüzumlu zamanlarda, hakkıyla ifaya muvaffak olamadığı vazifeyi, ati-yi karibde hüsn-i ifaya muvaffakiyetini temenni ederiz.” (Dr. Besim Ömer Bey’in ‘Paşa’ ünvanı da II. Meşrutiyet’ti geri alınmıştır.)

¹⁴ Besim Ömer Bey, ‘Meclis-i Umur-ı Sıhhiye Reisi’ olarak Bakteriyolojihane-i Osmani’nin açıldığı gün (21 Eylül/Eylül 1911) Dr. Simond’a yazdığı Fransızca mektupta, yakında Türkiye’ye geleceğini öğrenmekten ve çalışma başvurusunu kabul etmekten mutlu olduklarını belirtmektedir. Buna karşın, yeni Bakteriyolojihane’nin açılışı için Simond’un gelişini beklenmemiştir. Institut Pasteur, Fonds: Simond Paul-Louis - Code: SIM.15 (497).

¹⁵ A.-M. Moulin, “Kentte koruyucu hekimlik: Pasteur çağında Osmanlı tıbbi, 1887-1908,” *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, P. Dumont ve F. Georgeon (ed.), çev. A. Berktaş, İstanbul, 1996, Tarih Vakfı Yurt yay., s.163-193.

¹⁶ A.-M. Moulin, Bakteriyolojihane-i Şahane’ye hiçbir zaman Pasteur Enstitüsü denilmediğini ileri sürmüştür, “Patriarchal science: the network of the overseas Pasteur Institutes,” *Science and Empires: Historical studies about scientific development and European expansion*, eds. P. Petitjean, C. Jami, and A.-M. Moulin, 1992, Dordrecht, Kluwer Academic Publishers, s.314. Bakteriyolojihane’nin Fransızca resmi adı değişmemiş, fakat 1911’den sonra ‘İstanbul Pasteur Enstitüsü’ daha sık kullanılır olmuştur.

¹⁷ J.-P. Dedet, *Les Instituts Pasteur d’Outre-Mer: Cent vingt ans de microbiologie française dans le monde*, Paris, L’Harmattan, 2000, s.151-154; J.-P. Dedet, “The overseas Pasteur Institutes, with special reference to their role in the diffusion of microbiological knowledge: 1887–1975,” *Research in Microbiol.*, 159 (1), 2008, s.31-35; Saadi Nazım Nirven, “Influence de l’Institut Pasteur sur la bactériologie en Turquie,” *İstanbul Kuduz Müessesesinin kuruluşunun 70inci yıldönümü münasebetiyle Milletlerarası Mikrobiyoloji Cemiyetleri Avrupa Seksiyonu tarafından tertiplenen Symposium’lar. 19-22 Eylül 1957, İstanbul, Z.M.*

Resim 3. Çemberlitaş'ta açılan yeni 'Bakteriyojijane-i Osmani'

Ortada Müdür Dr. Paul-Louis Simond ve yardımcıları, solunda: Dr. Ziya Seyfullah, sağında: Dr. Rifat Muhtar Beyler (Foto: Costaki Vaphiadis, 29.5x20 cm. Ş. Etker koleksiyonu)

bir bakıma mikrobiyolojik incelemelerin referans laboratuvarı olmuş, toplanan materyaller ileri incelemeler için buraya gönderilmiştir.

Paul-Louis Simond, sözleşmesi üç yıllık olduğu halde, Bakteriyojijane müdüriyetinde iki yılını doldurduktan kısa bir süre sonra, 1913'ün Kasım ayı başında İstanbul'dan ayrılmış; kendisine hizmetleri için ikinci dereceden bir Mecidiye nişanı verilmiştir.¹⁸

Louis Pasteur Valléry-Radot

Dr. Louis Pasteur Valléry-Radot (1886-1970), Louis Pasteur'un torunudur. Dr. P.-L. Simond'dan bir yıl sonra, 1912'de İstanbul'a gelmiştir.¹⁹ Türkiye'de mikrobiyoloji tarihçesinin ele alındığı yazılarda L.P. Valléry-Radot'nun çalışmalarına değinilmemiştir. Dr. Pasteur Valléry-Radot İstanbul'a

Tunçman (ed.), İstanbul, T.C. Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti İstanbul Kuduz Tedavi Ens. yay., 1959, s.86-94.

¹⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), DH-KMS 7/10, 21 Teşrin-i sani 1329 [4 Aralık 1913].

¹⁹ A. Gaulier-L'Hardy, "L'Épidémie cholérique de Constantinople recontée par le petit-fils de Pasteur," *Liberté*, 21 janvier 1913. Aynı tarihlerde, Dr. Ahmet Refik Bey [Güran], Bakteriyojijane-i Osmani'ye, Dr. Simond'un yanına ikinci müdür olarak atanmıştır. Bkz. Osman Nuri [Eralp], "İlk bakteriyojijane ve memleket hizmetleri," *Sıhhat Almanakı*, Mazhar Osman [Uzman] ed., İstanbul, Kader Matbaası, 1933, s.105-108.

Birinci Balkan Savaşı'nın başlangıcında, artan iş yükü karşısında Simond'u desteklemek için asistan olarak gelmiştir. Pasteur Enstitüsü savaş sırasında ortaya çıkan bulaşıcı hastalıkları yerinde incelenmesini istemiştir.²⁰

Resim 4. Dr. Pasteur Valléry-Radot ve Dr. Rafael Asseo, Dr. Kemal Muhtar, Dr.vet. Osman Nuri Beyler (ayakta soldan sağa) Bakteriyojijane-i Osmani'de

Dr. Pasteur Valléry-Radot, 1913 başında Birinci Balkan Savaşı ile ilgili İstanbul izlenimlerini yayımlamış,²¹ Türk halkını Fransız kamuoyuna tanıtmaya çalışarak, bu zor günlerde verilmesi gereken insani desteğin unutulmayacağını vurgulamıştır. Valléry-Radot'nun anlatımına göre, kolera savaş alanlarında hızla yayılırken İstanbul'un salgından korunmasına çalışılmış, hastaların bakımına ayrılan değişik mekanlar kordon (*cordon sanitaire*) altında tutulmuştur. Kentin sularından hergün örnekler alınarak Bakteriyojijane-i Osmani laboratuvarında incelenmiştir. Dr. Valléry-Radot içme sularında koleraya rastlanmadığını, fakat özellikle cephede suların kaynatılarak içilmesinin, salgının durdurulmasını sağlayan hijyen önlemlerinin başında geldiğini belirtmektedir. Göçmenlerin barınma gereksinimi ise karşılanamamış, insanlar mezarlıklara bile sığınmak zorunda kalmışlar; hastalık en yoğun biçimiyle göçmenler arasında görülmüştür.

²⁰ Fransız bahriye hekimi C. Candiotti de salgını İstanbul'daki değişik hastaneleri gezerek salgını izlemiştir: "Le transport colloidal des médicaments dans le cholera (Constantinople, décembre 1912-août 1913)," *Archives de médecine et pharmacie navale*, no.101, 1914, s.205-218.

²¹ L.P. Valléry-Radot, "La guerre des Balkans; impressions de Constantinople," *L'Hygiène* (Paris), T.4, no.41 (1913), s.4-8.

İstanbul'a ulaştırılan kolera hastalarının önemli bir bölümü Bezm-i alem Yenibahçe Gureba Hastanesi'ne kadırlmıştır. Koleralılara ayrılan diğer hastaneler: Demirkapı ve Maltepe asker hastaneleridir. Valléry-Radot yazısında, hastaların Gureba Hastanesi'nde klinik ve laboratuvar yönden sistematik olarak incelendiğini ve hastalığın bakteriyolojik tanısının 'Asya kolerası' olarak Gureba Hastanesi'nin laboratuvarında kesinleştirildiğini belirtmektedir.

P.-L. Simond döneminde Bakteriyojijane-i Osmani çalışmaları

Dr. Paul-Louis Simond, Bakteriyojijane-i Osmani müdürlüğünü üstlendikten sonra, kurumun görev alanı içinde kabul ettiği çalışmaları tanımlayarak, bunları belirli başlıklar altında toplamıştır:²²

- 1) Difteri serumu üretimi.²³
- 2) Dizanteri serumu üretimi.
- 3) Tüberkülin (de Koch) üretimi.
- 4) Mallein testi üretimi.
- 5) Tifo aşısı üretimi.
- 6) İnsan ve hayvan hastalıklarıyla ilgili bakteriyolojik incelemeler yapmak.
- 7) Yerleşik ve salgın hastalıkları üzerinde araştırmalar yapmak.²⁴
- 8) Su bakteriyolojisini araştırmak.
- 9) Kan incelemeleri ve anatomo-patolojik araştırmalar yapmak.
- 10) Hekimlere bakteriyoloji eğitimi vermek.
- 11) Halk sağlığını ilgilendiren hava gözlemlerini yapmak.
- 12) Belediyelere diğer bakterioloji kurumlarınca hazırlanan ürünleri sağlamak.

Dr. Paul-Louis Simond'un Bakteriyojijane-i Osmani'nin yönetimi için hazırladığı bir taslak 'Yönetmelik' onun çalışma anlayışı konusunda fikir vermektedir:²⁵

Simond'un tasarısında Bakteriyojijane'nin üç laboratuvarı vardır: (i) inceleme laboratuvarı, (ii) serum üretim laboratuvarı, ve (iii) veteriner laboratuvarı. Her laboratuvarın başında bir 'şef' bulunacaktır. Dr. Simond, veteriner sağlık hizmetlerinin bir kısmını Bakteriyojijane-i Osmani'de yürütmeye karar vermiş; veteriner laboratuvarının çalışma alanını genişleterek, su analizleri ve meteorolojik gözlemler için bu birimi seçmiştir. Dördüncü bir şef, pratik çalışmalardan sorumlu tutulmuştur: eğitim için gelen hekimlerin

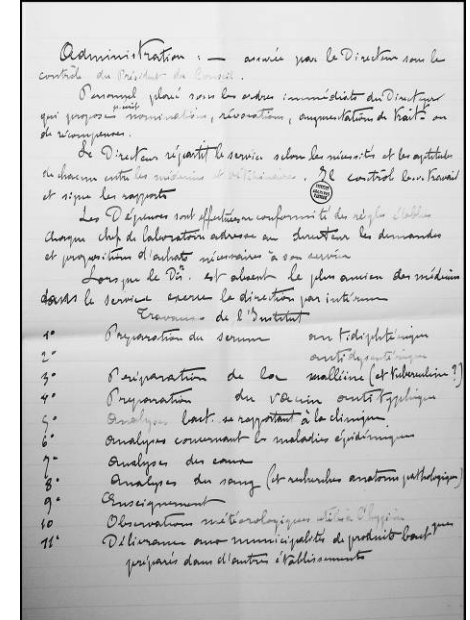
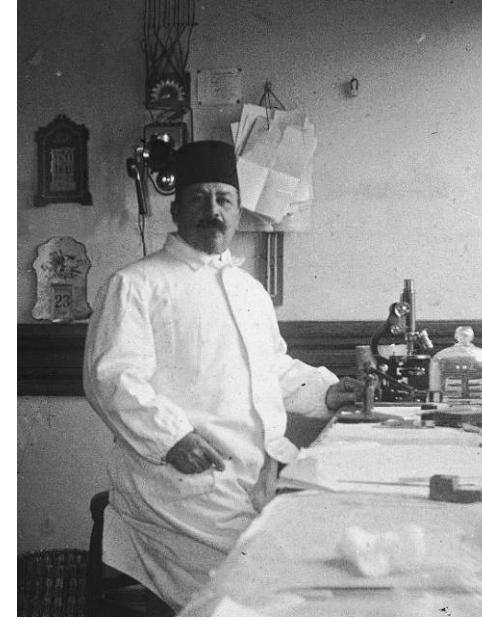
²² Institut Pasteur, Fonds: Simond Paul-Louis - Code: SIM.15 (520).

²³ Serum terimi pasif bağışıklama ürünleri karşılığı kullanılmaktadır, bkz. F.N. Uzluk, *Aşılar – Serumlar*, Ankara, Ankara Üniv. Tıp Fak. yay., [1948] s.331-4, 342-4.

²⁴ Dr. Simond o yıllarda Anadolu'da yerleşik hastalıkları şöyle sıralamıştır: çiçek, kolera, tifo, tifüs, şark çibani, sıtma, cüzzam, kuduz, verem ve frengi.

²⁵ Bkz. **Ek II** 'Yönetmelik'.

gözetmenliğini yapacak, bakteri kültürlerini ve kan incelemelerini denetleyecek, kurumun kitaplığını düzenleyecektir.

Resim 5 a&b. Dr. P.-L. Simond Bakteriyojijane'deki laboratuvarında çalışırken ve elyazısı ile Bakteriyojijane-i Osmani'nin görevleri.

Bakteriyojijane Müdürü, doğrudan Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye reisine bağlı olacaktır. Ancak, Bakteriyojijane personelinin görev dağılımını müdür olarak Dr. Simond kendisi yapacaktır. Müdürün ayrı bir laboratuvarı ve asistanı olacaktır. Raporları imza yetkisi yine müdüre aittir. Yalnız, önemli ürünlerin üretim ve dağıtım konusunda Meclis söz sahibi olacaktır. Meclisin bir görevlisi hergün Bakteriyojijane'ye gelerek yazışmaların ve hesapların bir suretini alacaktır.

Dr. Simond'un notlarına göre, Bakteriyojijane-i Osmani'nin 1913 yılındaki kadrosu şöyledir: Dr. Refik (Ahmet Refik Güran), Dr. Ziya (Ziya Seyfullah), Dr.vet. Osman Nuri (Eralp), Dr. Kemal Muhtar (Özden), Dr. Rafael Asseo, Dr. İhsan (Sami Garan), Dr. Rıza Arif ve Dr. [İzak] İsrail.²⁶ Simond'un asistanı Dr. Pasteur Louis Valléry-Radot ile Kuduz Tedavihanesi'nde görevli Dr. Hayim Naim Elnekave de aynı kadroda sayılmaktadır.

²⁶ Institut Pasteur, Fonds: Simond Paul-Louis - Code: SIM.15 (521). Dr. Simond, Bakteriyojijane-i Osmani'ye geldiğinde muavini olan Dr. Rıfat Muhtar hastalanarak görevinden ayrılmıştır. Dr. Kemal Muhtar Bey de 1913'te Telkikhane-i Osmani'ye geçmiştir.

Paul-Louis Simond'un döneminde Bakteriyojijane'de aşı üretiminin gözardı edildiği konusunda eleştiriler vardır. Ancak, Dr. Simond'un tifo aşısı yanında kolera ve tifüs aşuları üzerinde çalıştığı bilinmektedir.²⁷ Türkiye'de o tarihte henüz üretilmeyen ve Fransa'dan dışalım yapılan veba ve streptokok serumlarının dağıtımını da Bakteriyojijane yapmaktadır.

Balkan Savaşları, kolera salgını ve Bakteriyojijane

Dr. Paul-Louis Simond, Dr. Louis Pasteur Valléry-Radot ile birlikte, İstanbul'da ve Trakya'da, Çatalca cephesinde kolera salgını üzerinde geniş çalışmalar yapmıştır. Bu yayınlara sağlık tarihçelerinde değinilmemiştir.²⁸ Simond ile Valléry-Radot önce, Balkan Savaşının ilk kolera salgınıyla ilgili gözlemlerini kısa bir yazı biçiminde Fransa'da yayımlamışlardır.²⁹ Burada, koleranın Anadolu'dan gelen askeri birlikler tarafından savaş alanlarına taşındığı, salgının özellikle Lüleburgaz muharebelerinden sonra büyük hızla yayıldığı; hastalığın belirli bakteriyolojik ve klinik karakterler gösterdiği belirtilmektedir.

Dr. Simond ve Dr. Valléry-Radot, Fransa'ya dönüşlerinde, Dr. Kamil ve Dr. Rafael Asseo Beylerin katılımıyla yaptıkları çalışmaları daha geniş bir rapor halinde sunmuşlardır.³⁰ Bu rapor 45 sayfalık bir monografi niteliğindedir. Girişte, yine kolera salgınının 1910 sonbaharında Trakya'da yapılan askeri manevraların ardından başladığı belirtilmiş; bulaş koşullarından söz edilmiştir.³¹

²⁷ Bakteriyojijane-i Osmani'de üretilen kolera aşısının uygulamasıyla hastalıktan bir ölçüde korunma sağlanabilmiştir, N. Yıldırım, "Osmanlı Devleti'nde kolera aşısı," *Mostar*, sayı 58, Aralık 2009, s.48-51.

²⁸ N. Akyay, *Tıbbi Mikrobiyoloji ve Enfeksiyon Hastalıkları Bibliyografyası (1801-1971)*, Ankara, 1972, Ank. Ü. Diyarbakır Tıp Fak. yay., s.178-187; O. Dağlar, "Balkan Savaşlarında koleranın pençesinde İstanbul", *İstanbul Derg.*, sayı 48, Ocak 2004, s. 72-75; O. Dağlar, *War, Epidemics and Medicine in the Late Ottoman Empire (1912-1918)*, Haarlem, Turkestan and Azerbaijan Research Center, 2008, s.23 vd.; O. Dağlar Macar, *Balkan Savaşları'nda Salgın Hastalıklar ve Sağlık Hizmetleri*, İstanbul, Libra yay., [2010] s.47 vd.; S. Kaya Kılıç, "Birinci Balkan Savaşı Döneminde Sağlık Hizmetleri ve Koşulları," *Dokuzuncu Askeri Tarih Semineri Bildirileri II*, Ankara, Genkur. Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Bşk. yay., 2006, s.275-287; A. Noyan, "Memleketimizde salgın hastalıklar (Kolera salgınları)," *İ.Ü. Tıp Fak. Mecm.*, c.26, sayı 4 (1963), s.437-449; H. Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*, Ankara, Türk Tarih Kurumu yay., 2005, s.57-73 (Balkan Savaşları); E.K. Unat, "Osmanlı İmparatorluğunda 1910-1913 yıllarında kolera salgınları ve bunlarla ilgili olaylar," *Yeni Türk Tıp Tarihi Araştırmaları*, I (1995), s.55-66; E.K. Unat, *a.g.y.*, s.128, 138-175 (Osmanlı İmparatorluğunda bakteriyoloji ve viroloji yayınları).

²⁹ P.-L. Simond, L.P. Valléry-Radot, "Notes sur l'épidémie de choléra de Constantinople de novembre-décembre 1912," *Gazette des hôpitaux [civiles et militaires]*, T. LXXXVI, 8 (21 janv. 1913), s.117-120.

³⁰ P.-L. Simond, L.P. Valléry-Radot, Kiamil Bey et Raphaël Assea, "Notes sur le choléra à Constantinople et en Thrace, de 1910 à 1913," *Bulletin de la Société de Pathologie Exotique*, T.VII, no.4 (8 Avril 1914), s.313-357 (+1 pl.).

³¹ Kolera 1910 yılında Selanik'te de görülmüş ve Belediye halkı uyarmak gereğini duymuştur. Bkz. *Kolera Hastalığına Karşı İttihazı İcab Eden Tedabir-i Şahsiye*. Selanik Belediye Sıhhiye Meclisinin mukarreratıdır. [Selanik] Midhat Paşa Mekteb-i Sanayi Matbaası, 1326 [1910] (7 s.).

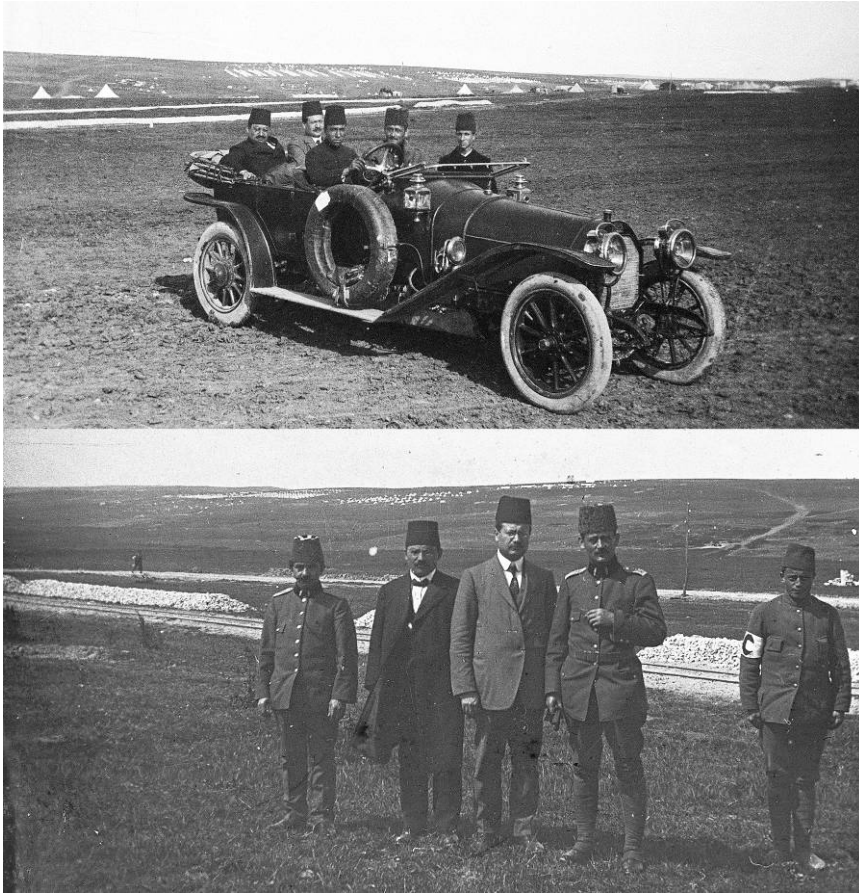
Rapordan öğrendiğimize göre, salgın 1911 Ekiminde yinelemiş ve İstanbul Boğazı kıyılarına kadar olan bölgede koleradan ölümler görülmüştür.³² Dr. P.-L. Simond, Bakteriyojijane-i Osmani'nin Çemberlitaş'ta açılışından hemen sonra Yıldız ve 'Osmanlı' Etfal Hastaneleri ile Darülaceze'de yatanlarda Vibriyon kolera (de Koch) taramalarına başlamıştır.

Raporda 1912 seferberliğiyle birlikte alevlenen koleranın, Birinci Balkan Savaşı'nın 30-31 Ekim muharebeleri sonrasında, Lüleburgaz çevresinden başlayarak hızla yayıldığı ve Kasım sonunda Marmara kıyılarından Karadenize kadar uzanan geniş coğrafyada salgın halini aldığı belirtilmektedir. Bu sırada, hastalığın tanısı konusunda ortaya çıkan tartışmalar laboratuvar incelemeleri ile çözümlenebilmiştir. Salgın, % 50'yi aşan bir mortalite ile 1913 Ocak ayına kadar sürmüştür. Raporu hazırlayanlar, salgını durduran etkenlerin savaşa ara verilmesi ve kar yağışları olduğu kanısındadırlar.

Kolera, 1913 Ağustos'unda Türk askerleri arasında yeniden belirmiştir: savunma konumundaki birliklerinin Edirne'ye doğru hareketiyle askerlerin enfekte alanlara girmesi salgını yeniden başlatmıştır. Bu günlerde P.-L. Simond, 1 Eylül 1913'de Toptaşı Bimarhanesi'nde çıkan sınırlı bir salgını yerinde gözlemliyerek, koleranın bulaşma biçimleri konusunda bir inceleme yapmak olanağını bulmuştur. Simond'a göre hastalık, sulardan değil, doğrudan kişisel temas ve enfekte olmuş nesnelere aracılığıyla bulaşmaktadır. Bakteriyojijane laboratuvarlarında yapılan araştırmalarda karasineklerin kolerayı bulaştırma olasılığı da irdelenmiştir.

Bakteriyojijane-i Osmani'de kolerayla ilgili laboratuvar çalışmaları 1911'den 1913'e kadar üç yıl boyunca aralıksız sürdürülmüştür. Laboratuvarında hazırlanan tavşan serumu ile yapılan aglütinasyon testleri ile hastalığın ayırıcı tanısının yapılmasına çalışılmıştır. İstanbul'da Dr. Rafael Asseo ve Dr. İhsan (Sami Garan) tarafından yapılan ve Pasteur Enstitüsü'nde Dr. J. Ringenbach tarafından tekrarlanan incelemeler sonucunda, koleranın bir 'Marmara suşu' (Vibriyon marmara) ile farklı iki İstanbul suşu (Vibriyon A ve B) tanınmıştır.

³² Yeni Bakteriyojijane-i Osmani'nin açıldığı tarihte koleranın İstanbul'da endemik denilebilecek kadar yaygın ve yerleşik olduğu anlaşılmaktadır. Bir kaynağa göre, Mayıs – Eylül 1911 aylarında 1542 kolera hastası arasında 837 ölüm saptanmıştır ([*Bulletin de l'Administration sanitaire de l'Empire Ottoman, Conseil supérieur de santé, Séance ordinaire du Mardi, 5 Septembre 1911*, [İstanbul], no.45, s.6, 33). İkinci bir kaynak, Ağustos ayı sonuna kadar hasta sayısını 1756 ve ölü sayısını 987 olarak vermektedir (Tevfik Salim [Sağlam], "Kolera," *Osm. Serir. Mecm.*, sene 2, numero 7/19, Eylül 1327, s.336).

Resim 6 a&b. Bakteriyojijane-i Osmani ekibi Çatalca cephesinde.

Diğer yandan, kolera portör taramaları 1913 yılında Urla Karantina Adası'na (Klazomen tahaffuzhanesi) kadar ulaştırılmıştır. Raporda, geniş yer ayrılan bir konu: kolera hastalarındaki deri bulgularının (eritem), daha tipik olan tifüs deri döküntülerinden (ekzantem) ayrılmasıdır. Bir renkli levha ile gösterilen deri döküntüleri kanıt olarak sunulmuş, ayrıca toplam 24 olgu klinik seyir ve laboratuvarlarıyla tartışılmıştır.³³

Simond'un yönetimindeki Bakteriyojijane-i Osmani'nin Balkan Savaşlarında İstanbul'da bulunan diğer sağlık kuruluşlarıyla ilişkileri de rapora

³³ Bu konuya geniş yer ayrılmasının bir nedeni, Balkan Savaşı'nın başlangıcında görülen tifüs hastalığının ayrıncı tanısındaki görüş ayrılıklarıdır. Tartışmaların bir özeti için, bkz. K. Özbay, *Türk Askeri Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri*, c.I, İstanbul, Yörük Basımevi, 1976, s.110-13 'Tifüs meselesi'.

bir ölçüde yansımıştır.³⁴ Bu bağlamda öne çıkan isimlerden biri Dr. Gabriel Delamare'dır.³⁵

Dr. Mehmet Kamil Bey'in Kolera Gözlemleri

Dr. P.-L. Simond'un kolera salgını sırasında işbirliği yaptığı ve adını raporunun yazarları arasına aldığı 'Kiamil bey', Yenibağçe Bezm-i alem Gureba Hastanesi'nin laboratuvar şefi olan Dr. Mehmet Kamil Berk'tir (1878-1958).³⁶ M. Kamil Bey, Bakteriyojijane-i Osmani'de kolera için yapılan serolojik incelemelerin hemen hepsini hastanesinde kurduğu 'seriryat laboratuvarı'nda gerçekleştirebilmiştir. Mehmet Kamil Bey, Birinci Balkan Savaşı sırasındaki klinik gözlemleriyle kolera olgularının tanısıl incelemelerini bir kitapçık halinde yayımlamıştır.³⁷

Mehmet Kamil Bey'in savaş koşullarında çok az sayıda bastırabildiği bu bilimsel çalışması P.-L. Simond'un raporunun kaynaklarından biridir. Örneğin, raporda verilen 'sero-diagnostik istatistiği' (s.337), *Müşahadat*'ın 'Koleranın esna-yı seyirinde ve devr-i nekahatinde yapılan sero-aglütinasyon' tablosundan

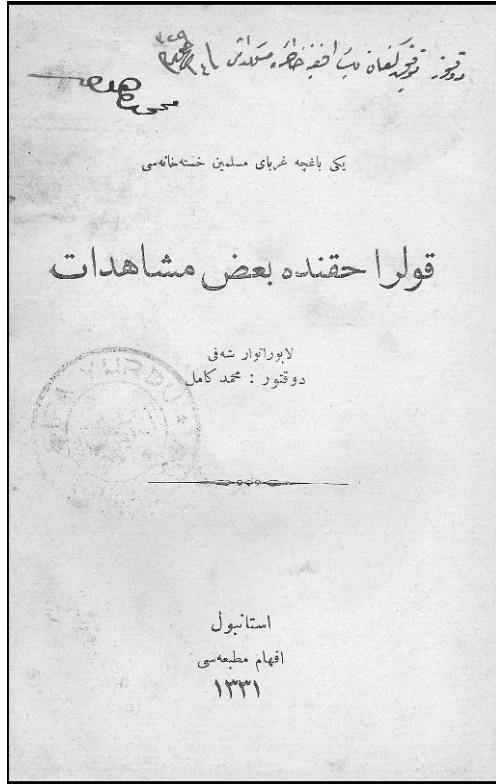
³⁴ Koleralı Rum hastalarla ilgilenen, göz hastalıkları ve mikrobiyoloji uzmanı Dr. Ananias Gabrielides'in Dr. Simond'la işbirliği yaptığı görülmektedir. Yine, Yedikule (Balıklı) Rum Hastanesi'nden Dr. Dimitrios Evelpides, koleralı hastaları izleyerek yayımlar yapan bir hekimdir: "Le choléra asiatique dans l'Hôpital National Grec de Yédi-Coulé, pendant la dernière epidémie," *Revue Médico-pharmaceutique*, (İstanbul), T.24, no.5, 1911, s.51-54. Ayrıca, A. Gabrielides'in kolera aşısı için, bkz. "Le vibriion cholérique de l'épidémie de Constantinople en 1910, Preparation d'un vaccin anticholérique," *Gazette Médicale d'Orient* (İstanbul), T.58 no.5, 1913, s.158-166.

³⁵ Balkan Savaşında görülen kolera salgınına yerinde inceleyen hekimlerden biri olan Dr. Gabriel Delamare, mütareke döneminde Darülfünun Tıp Fakültesi'ne müdderis olarak girecektir. Dr. Delamare, o yıllarda Meclis-i Umur-i Sıhhiye'nin (*Conseil International de Santé*) Fransız delegesidir. Bkz., G. Delamare, "Étude sur quelques cas de choléra observés à Constantinople en 1912-1913," *Ann. de méd.*, T.II (1914-1915), s.375-398.

³⁶ Dr. Mehmet Kamil Berk, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin 1902 yılı mezunudur. Eğitim için Fransa'ya gitmiş; dönüşünde Ağustos 1910'da Bezm-i alem (Yenibağçe) Gureba Hastanesi'nde Klinik Laboratuvarı şefliğine tayin edilmiştir. Üç yıl kadar Gureba Hastanesi'nde çalışan Dr. M. Kamil Bey, burada bir tahlil laboratuvarı kurmuş, otopsi uygulamasını başlatmış, bir de tıp kitaplığı oluşturmuştur. Balkan Savaşı sırasında Gureba Hastanesi, eklenen barakalarla bir kolera hastanesine dönüştürülürken, Dr. M. Kamil Bey yoğun çalışmalar yapmıştır. Daha sonra, Cerrahpaşa ile Şişli Etfal Hastanelerinde müdür, sertabip ve dahiliye şefi olarak görev yapan Dr. M. Kamil Berk, Atatürk'ün son hastalığında bakımını üstlenen uzman hekimlerinden biri olmuştur. Yaşamöyküsü için, bkz. Asuman Baytop, "Bir hastane hekimi: Dr. Mehmet Kamil Berk (1878-1958), mesleki faaliyetleri ve bilimsel yayınları," *Arslan Terzioğlu'na Armağan: 60. Doğum Yılı Anısına*, E. Lucius, A. Mat, Ö. Öncel, B. Özalpay ed., İstanbul, Isis yay., 1999, içinde s.453-464 (portre).

³⁷ Doktor Mehmed Kamil (Yenibağçe Gureba-yı Müslimin Hastahanesi Laboratuvar Şefi), *Kolera Hakkında Bazı Müşahadat*, İstanbul, İfham Matbaası, [H.] 1331/1913 (12x19 cm., 77 s.). Dr. M. Kamil Berk'in çalışması Temmuz 1913'te yayımlanmıştır ve Birinci Balkan Savaşı kolera salgınının 5 Teşrinisani 328 [18 Kasım 1912] ile 7 Kanunusani 328 [20 Ocak 1913] arasında Bezm-i alem Gureba Hastanesi'nde izlenen hastaların kapsamaktadır. Dr. M. Kamil Bey, incelemelerinde objektif olmaya çalıştığını özellikle belirtmiştir: "1338 [1912] senesinde Hastahane'ye kabul edilen kolerahılarda, gerek vesait-i teşhisiye ve gerek tedaviye aid bazı tatbikat-ı seririye neticesini havi müşahadatımı bir risalecik şeklinde tertib ve müşahadat-ı mezkure hakkında kat'iyen beyan-ı fikir etmeyib yalnız erbab-ı mütealanın tenkid ve izahına havale etmeği tercih etdim."

(s.5) alıntıdır. Dr. Simond için, kolera hastalarını güvenilir laboratuvar verileri ile birlikte değerlendirilebildiği sağlık kuruluğu Yenibahçe Gureba Hastanesi olmuştur.³⁸ Bakteriyojihaneye'nin Çemberlitaş'ta olması Gureba Hastanesi ile ortak çalışmaların yapılmasını kolaylaştırmıştır. Dr. Mehmet Kamil Bey'in Bakteriyojihaneye ekibinden ayrıcalığı, salgın sırasında hasta bakımıyla bizzat uğraşması ve sağaltımlarında söz sahibi olmasıdır. Gureba Hastanesi'nde Bakteriyojihaneye-i Osmani ile paralel yürütölen laboratuvar çalışmalarının bulgu ve sonuçlarının paylaşıldığı anlaşılmaktadır.

Resim 7. Doktor Mehmed Kamil, *Kolera Hakkında Bazı Müşahadat*.

Dr. Kenan Tefvik Sezenel'e imza tarihi: 14 Temmuz 329/27 Temmuz 1913 (Ş.Etker koleksiyonu)

³⁸ Simond'un raporunda, sunulan hastalardan üçtünün Mehmet Kamil Bey'in hastaları olduğunu belirtilmiştir. Bu hastalardan biri *Müşahadat*'ta (18. olgu) yer almaktadır. Diğer iki hastaya ait klinik bilgilerin M. Kamil Bey'in kendisinden alındığını düşünüyoruz. Dr. M Kamil Bey, kolera tanısında kullandığı aglütinasyon incelemesi için 'geçen seneki [1911] epidemiden alınan vibriyon'lardan da yararlandığını belirtmektedir. Bu materyal Bakteriyojihaneye'den sağlanmış olmalıdır.

Sonuçlar

Dr. Paul-Louis Simond'un Bakteriyojihaneye Müdürlüğü dönemi siyasal olarak çalkantılı, sürekli denilebilecek savaş yıllarıdır. Bakteriyojihaneye-i Osmani'nin açıldığı günlerde Trablusgarp'ta çarpışmalar başlamıştır. Bu olağanüstü koşullar Simond'un programını etkilerken, ortaya çıkan salgınlar yeni çalışma olanakları da yaratmıştır. Bakteriyojihaneye, Maurice Nicolle döneminde (1894-1901) insan ve hayvan bakteriyolojisi için bir araştırma, aşı ve serum üretim merkezi iken, Dr. Paul Remlinger'nin döneminde (1901-1910), özellikle Bakteriyojihaneye-i Baytari'nin ayrılmasını izleyerek, bu işlevinden bir ölçüde uzaklaşmış,³⁹ Remlinger çalışmalarını daha çok bir kuduz uzmanı olarak sürdürmüştür.⁴⁰ Bu nedenle, Bakteriyojihaneye-i Osmani, yalnız adı ve Çemberlitaş'taki laboratuvarları ile değil, tanımlanan çalışma biçimiyle de Bakteriyojihaneye-i şahane'den farklı, yeni bir kurum olarak değerlendirilebilir.

Bakteriyojihaneye-i şahane kuruluşunda Mekatib-i Askeriye Nezareti'ne bağlanmıştır. Ancak, Bakteriyojihaneye'nin her dönemde özel bir statüsü vardır ve 1909'da oluşturulan Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye'ye bağlı sağlık kuruluşları arasına alınmamıştır.⁴¹ Fransızlar için Bakteriyojihaneye bir prestij kurumudur ve Almanların Gülhane'deki egemenliğine karşı geliştirilmiş bir etkinlik alanı olarak görölmektedir.⁴² Dr. P.-L. Simond düzeyinde bir askeri hekimin İstanbul'da görevlendirilmesi siyasal çerçevede anlaşılabilir. Bununla birlikte, Bakteriyojihaneye üzerine yapılan çeşitli yayınlarda Dr. Simond'a çok kısaca değinilirken, Simond'un özgeçmişinde de İstanbul ve Bakteriyojihaneye-i Osmani'ye tek satırlık bir yer verilmiştir.⁴³

³⁹ Bunun yanında, Paul Remlinger, İstanbul'daki 1908 kolera salgınına rapor etmiş ve tıföle ilgili yeni bilgileri Bakteriyojihaneye kursiyerlerine aktarmıştır. Bkz. İ.H. Milaslı, "Memleketimizde tıföle karşı ilk fenni savaş," *Kutlu Bilgi*, sayı 9, Mayıs 1945, s.273-275.

⁴⁰ Dr. Paul A. Remlinger (1871-1964) kuduz etkeni virüsü filtre ederek gösterdiği çalışmasını 1903 yılında İstanbul'da yapmıştır, P. Remlinger, "İstanbul Kuduz Enstitüsü'nün kuruluşu ve geçirdiği sıkıntılı safhalar (4)," çev. E. Noyan, *Tıb Dünyası*, c.XXI, no.8-244, Ağustos 1948, s.6228; P. Remlinger, *Titres et travaux scientifiques du Dr P. Remlinger, directeur de l'Institut Impérial de Bactériologie et de l'Institut Antirabique de Constantinople*, [İstanbul] 1908. Ayrıca, bkz. B. Melikoğlu, R.T. Başağaç Gül, T. Özkul, "Paul Ambrose Remlinger: a Pasteurian in Turkey and his studies on rabies," *Revue de Médecine Vétérinaire*, T.160, no.7, 2009, s.374-377. http://www.revmedvet.com/2009/RMV160_374_377.pdf

⁴¹ İstanbul'da 1910 yılından sonra Demirkapı, Şişli ve Yenibahçe Gureba hastanelerinde kurulan 'kolera pavyonları' ile tebhirhaneler ve yeni kimya laboratuvarı bu kuruma bağlanmıştır, [O.N. Ergin] *Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdiriyyeti / Direction Générale de l'Assistance Publique de Constantinople*, [Risalet-i seneviyye, 1326] İstanbul, Matbaa-i Arşak Garoyan, 1327/1911, s.2, 14-15, 89.

⁴² Prusya İmparatoru II.Wilhelm'in 1898 Ekim ayında İstanbul'a geldiği zaman Bakteriyojihaneye-i Şahane'yi görmek istediği, fakat Dr. Maurice Nicolle bu isteği geri çevirdiği söylenmektedir, J. Nicolle, *a.g.e.*, s.75-76.

⁴³ Bkz. "Hommage à Paul-Louis Simond (1858-1947)," *Bulletin de la Société de pathologie exotique*, 1999, T. 92-6 içinde M. Schwartz, "Microbes et insectes, 1898-1998: l'héritage de Paul Louis Simond. Discours de bienvenue," s.373-374 ve P.T. Brey, "Paul-Louis Simond et les coccidies," s. 382.

Dr. Paul-Louis Simond'un kendisinden İstanbul'da beklenen hizmetleri bir ölçüde gerçekleştirdiği varsayılabilir. Bakteriyojihaneye-i Osmani'de kendisinden önce müdürlük yapan Dr. M. Nicolle ve Dr. P. Remlinger'in Türk sağlık yetkilileri ile anlaşmazlıkları olmuş ve ayrılışları diplomatik sorunlara neden olmuştur.⁴⁴ Dr. P.-L. Simond'un sözleşmesini erken sonlandırmış olması önemli bir boşluk yaratmamıştır, çünkü Balkan Savaşlarındaki büyük kayıplar radikal gelişmelere yolaçmış⁴⁵ ve sağlık hizmetlerinin askeri reformlarla birlikte yeniden ele alınmasını zorunlu olmuştur.⁴⁶ Bu süreçte, Bakteriyojihaneye-i Osmani'nin Fransız uzmanları sahneden çekilmiş; görülen salgın hastalıklar içinde ilk sırayı tutan koleranın yerini tifüs almağa başlamıştır.

Dr. Paul-Louis Simond'un Bakteriyojihaneye-i Osmani'nin bilimsel düzeyini yükselttiğini ve çalışma disiplini geliştirdiğini söyleyebiliriz. Bunun yanında, Dr. M. Kamil Berk'in klinik ve laboratuvar çalışmaları, İstanbul hastanelerinde bulaşıcı hastalıklara yönelik hizmetlerin Bakteriyojihaneye-i Osmani ile karşılaştırılabilecek düzeyde olduğunu göstermektedir. Dr. Simond'dan sonra Bakteriyojihaneye-i Osmani müdürlüğüne atanan Dr. Ahmet Refik Güran (1873-1963) nitelikli bir araştırma kurumu devralmış, fakat Birinci Dünya Savaşı'nın koşullarının yarattığı güçlükler karşısında Çemberlitaş'taki laboratuvarlar gibi, Bakteriyojihaneye-i Osmani de kurum olarak yetersiz kalmıştır.

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Fransızlarla sağlık alanında sürdürülen ilişkiler kesilirken, cephelerde ve cephe gerisinde yeni sağlık örgütlenmeleri, yeni kurullarla düzenlemeler yapılmıştır. Mütareke döneminde ise, Fransızlar 1919'da Bakteriyojihaneye-i Osmani'yi doğrudan denetimlerine almışlar ve Pasteur Enstitüsü'nün bir şubesine dönüştürme girişiminde bulunmuşlardır.⁴⁷ Fransızlar, isteklerini gerçekleştiremeden İstanbul kurtarılmış ve Bakteriyojihaneye-i Osmani 1922 yılında Şehremaneti'nin yönetiminde yeniden yapılandırılmıştır.

⁴⁴ M. Huet, "L'Institut Impérial de Bactériologie de Constantinople," *Histoire des sciences médicales*, T.XXXIV, no.3 (juil.- sept. 2000), s.289-293.

⁴⁵ Osmanlı hükümeti, 27 Ekim 1913 tarihinde Alman hükümetinden, askeri reform planlaması için personel istemiştir. Bu heyete askeri hekimler de katılmıştır: J.L. Wallach, *Bir Askeri Yardımın Anatomisi: Türkiye'de Prusya-Alman Askeri Heyetleri 1835-1919*, çev. F. Çeliker, 2.bs., Ankara, Genkur. Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Bşk. yay., 1985, s.113; H. Becker, *Äskulap zwischen Reichsadler und Halbmond: Sanitätswesen und Seuchenbekämpfung im türkischen Reich während des Ersten Weltkrieges*, Herzogenrath, 1990, s.16-23.

⁴⁶ Berlin'de, 'Kolağası' rütbesiyle Osmanlı ordusuna katılan bakteriyojoloji ve hijyen profesörü Dr. Georg Mayer (Bey), Kasım 1913'te İstanbul'a gelmiştir, *Osm. Serir. Mecm.*, sene 3, numero 9, Teşrinisani 1327, s.422. Ayrıca bkz., H. Becker, "Georg Mayer – ein Bayerischer Militärarzt als Sanitätschef in der Türkei," *Actes. XXXe Congrès international d'histoire de la médecine [SIHM], Düsseldorf 31.VIII – 5.IX.1986*, Vicom KG, Leverkusen, 1988, s.1291-1295.

⁴⁷ J.-P. Dedet, a.g.e., s.153.

Resim 8. Çemberlitaş'taki Bakteriyojihaneye-i Osmani'nin binasının son hali: İstanbul Kuduz Tedavi Enstitüsü, c. 1960 (Ş. Etker Koleksiyonu)

Ek I - Dr. Paul-Louis Simond'un Dahiliye Nezareti Sıhhiye Müdüriyet-i Umumisi ile yaptığı sözleşme

Sözleşmenin Türkçe özeti:⁴⁸

Dr. Paul-Louis Simond, Dahiliye Nezareti'nin 'Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye' kuruluşuna bağlı Bakteriyojihaneye-i Osmani ile Da'ül-kelpe Tedavihanesi müdürlüğü görevlerini üç yıllık süre için üstlenmeyi kabul eder. Bu hizmet karşılığında yıllık 80,000 altın kuruş ücret alacaktır; aylık ücreti 6,666 kuruştur (Md.1 ve 3). Bakteriyojihaneye-i Osmani'nin bütün çalışmaları Sıhhiye Müdüriyeti'nin kurallarına uygun olacaktır. Bakteriyojihaneye-i Osmani'nin harcamaları adigeçen Meclis tarafından denetlenecek; ürünlerinin satışından sağlanacak gelir Müdüriyet'e gelir kaydedilecektir (Md.2, 4 ve 7). Çalışmalar her ay rapor edilecek, ürünlerin dağıtımı belirtilecektir. Yazışmalar Türkçe yapılacaktır (Md.5, 6 ve 8). Dr. Simond ayrıca Bakteriyojihaneye-i Osmani'nin çalışmaları ve eğitim programıyla ilgili olarak üç aylık raporlar hazırlayacaktır (Md.9 ve 10). Dr. Simond'un yıllık 6 hafta ücretli izni olacaktır. Sözleşme süresinin sonunda sözleşmeyi yenileyip yenilememeye Hükümet karar verecektir. İstanbul'a gelişi ve dönüşü için Dr. Simond'a ayrıca yüzer lira yolluk ödenecektir (Md.11 ve 12).

⁴⁸ Paul-Louis Simond'a 8 Ağustos 1911 tarihinde iletilen kontratın 13 madde olduğu, ancak bir maddenin kendisi tarafından kabul edilmediği anlaşılmaktadır. Kabul edilmeyen bu maddenin içeriği bilinmemektedir. Dr. Simond'un Bakteriyojihaneye-i Osmani'nin açılışında bulunmayışı bu anlaşmazlıkla ilgili olabilir.

Traduction du Contrat à échanger entre le Dr. Simond, citoyen français et l'Administration des affaires médicales civiles et de l'hygiène publique⁴⁹

Art. 1

Le Dr. Simond accepte, avec une allocation annuelle de 80 000 piastres or, pour une délai de trois ans la direction des laboratoires de bactériologie et antirabique attachés à l'Administration du Conseil Médical civil et de l'hygiène publique dépendant du Ministère de l'Intérieur.

Art. 2

Toutes les opérations des laboratoires de bactériologie et antirabique seront soumises aux règlements et usages en vigueur dans la dite Administration et se trouveront placées sous la surveillance de dit Conseil.

Art. 3

L'Allocation du Dr. Simond sera révisée en mensualités à partir de la date de Contrat échangé pour les directions des laboratoires de bactériologie et de la rage et il touchera chaque mois, à la caisse de l'Administration des affaires médicales civiles la somme de 6666 piastres or. Aucune retenue ne sera effectuée sur ce traitement. Le Dr. Simond gèrera les deux laboratoires à la fois.

Art. 4

Les crédits affectés au laboratoire de bactériologie seront dépensés en conformité des lois et règlements adaptés actuellement par l'État pour ses achats et ses dépenses et qui pourraient être ultérieurement établis et ce, après autorisation du Conseil médical civil. Les sommes provenant de la vente du serum, des analyses et d'autres chefs reviendront intégralement à la caisse de de l'Administration des affaires médicales civiles.

Art. 5

Toutes les opérations de la clinique de la rage et de la bactériologie seront exécutées après avoir été soumises à la sanction du Conseil Médical et conformément à la décision donnée par le dit Conseil. La comptabilité versera chaque mois, à la direction vingt livres turques pour les frais indispensables [à] deux laboratoires (à la condition toutefois que lorsque les pièces justificatives des dépenses de l'un seront remises celles de l'autre aussi seront remises).

Art. 6

A la fin de chaque mois, il sera dressé un tableau constatant, les revenus mensuels du laboratoire de bactériologie, la quantité de serum obtenue et les localités où le serum a été envoyé, durant le mois. Ce tableau sera envoyé au Conseil. Toutes ces pièces seront rédigées dans la langue officielle du pays qui est le turc.

Art. 7

Les dépenses seront faites, comme il a été dit à l'article 4, après la décision du Conseil médical civil, par l'entremise de la Commission des achats formée dans cette

⁴⁹ Institut Pasteur, Fonds: Simond Paul-Louis - Code: SIM.15 (488). Sözleşmenin Türkçe metni arşivlerimizde bulunamamıştır.

administration. La nomination et la révocation des fonctionnaires et des employés de service se font par le Conseil médical, sur la proposition écrite de la direction.

Art. 8

Les formalités des propositions écrites et des procès-verbaux présentés par la direction du laboratoire de bactériologie seront remplies par le dit Conseil et les communications voulues pour faire le nécessaire à cet effet seront transmises à la direction, sans perdre de temps.

Art. 9

Le Dr. Simond, à l'effet de donner un essor aux opérations des laboratoire de bactériologie, donnera des leçons aux médecins, sur une décision du dit Conseil, mais il n'aura pas le droit de réclamer un traitement quelconque pour ce service.

Art. 10

Le Dr. Simond présentera, chaque trois mois, au Conseil un rapport général, au sujet de analyses faites au laboratoire de bactériologie aussi que au sujet des dépenses effectuées et du système de l'enseignement.

Art. 11

Le Dr. Simond à le droit d'obtenir chaque année six semaines de congé dans une période qu'il jugera le plus convenable. Ce congé lui sera accordé et son traitement lui sera payé, à la condition que les affaires du laboratoire de bactériologie n'en souffrent pas.

Art. 12

Il sera accordé cent livres turques au Dr. Simond pour ses frais de voyage jusqu'à Constantinople. Son traitement courra à partir de la date où il prendra possession de ses fonctions. À l'échéance du Contrat, le Gouvernement Impérial sera parfaitement libéré de le renouveler ou non. Dans le cas où il ne sera pas renouvelé, il lui sera accordé cent livres turques seulement pour ses frais de retour.

Ek II - Dr. Simond'un Bakteriyolojihane-i Osmani yönetmeliği (taslak)⁵⁰

Projet de règlement du service de l'Institut Impérial Ottoman de Bactériologie

[I.] Administration de l'Institut

L'Administration des Instituts Bactériologique et Antirabique est assurée par le Directeur, sous le contrôle du Président du Conseil des affaires médicales civiles.

Le Directeur a sous ses ordres immédiats tout le personnel. Il adresse par écrit au Président les nominations, les révocations, les augmentations ou les diminutions de traitement sont faites par le Conseil sur proposition écrite du Directeur.

Les propositions de récompenser sont également faites par le Directeur. Le Directeur répartit les services entre les médecins et vétérinaire de l'Institut selon leur

⁵⁰ P.-L. Simond'un elyazısıyla hazırlanmış olan bu taslağın yayımlanıp yayımlanmadığı bilinmemektedir, Institut Pasteur, Fonds: Simond Paul-Louis - Code: SIM.15 (520).

aptitudes et leur compétence particulières. Il contrôle leur travail et signe tous les rapports.

Les dépenses sont effectuées en conformité des règles établis, soit directement sur les fonds d'avance quand s'il s'agit des petites dépenses journalières soit après autorisation du Conseil s'il s'agit de dépenses importantes. Aucune dépense n'est engagée sous la signature du Directeur. Lorsqu'un achat de matériel est nécessaire dans un laboratoire, le chef de ce laboratoire en fait la demande au Directeur par un bon à souche.

Pour dresser l'inventaire du matériel dans chaque institut et tenir les registres concernant la correspondance et la comptabilité, un employé du Conseil est mis à la disposition du Directeur pendant le temps nécessaire chaque jour.

Lorsque le Directeur est absent du Constantinople le plus ancien médecin en service dans chaque institut exerce la direction par intérim.

[II.] Institut Bactériologique: Travaux exécutés dans l'Institut

- 1° Préparation du sérum antidiphthérique.
- 2° Préparation du sérum antidysentérique
- 3° Préparation de la tuberculine de Koch
- 4° Préparation de la malléine
- 5° Préparation du vaccin antityphique
- 6° Analyses bactériologiques de clinique médicale et vétérinaire
- 7° Analyses concernant les maladies épidémiques et épidémiques
- 8° Analyses bactériologiques des eaux
- 9° Analyses hématologiques
- 10° Enseignement de la bactériologie aux médecins autorisés par le Conseil
- 11° Observations météorologiques utiles à hygiène

L'Institut peut avoir en réserve en outre des produits qu'il prépare, certains sérums et vaccins fabriqués dans d'autres établissements. La délivrance des sérums, vaccins et produits thérapeutiques divers, de même que l'exécution des analyses sont effectuées à titre gratuit ou payant selon les instructions du Conseil.

[III.] Attributions du personnel médical et vétérinaire

- 1° Un médecin chef du laboratoire des analyses
- 2° Un médecin chef du laboratoire des sérums
- 3° Un vétérinaire chef du laboratoire vétérinaire
- 4° Un médecin chef des travaux pratiques
- 5° Un médecin assistant

Le chef du laboratoire des analyses est chargé 1° des analyses concernant la clinique médicale et épidémies ; 2° des sérodiagnostics et réactions de Wasserman ; 3° de la préparation du vaccin antityphique. Il est secondé dans son service par le médecin assistant.

Le chef du laboratoire des sérums est chargé 1° de la préparation du sérum antidiphthérique ; 2° de la préparation du sérum antidysentérique ; 3° de la conservation des sérums. Il tient la comptabilité des sérums dont l'Institut approvisionné et dont la

délivrance est faite sous sa surveillance. Il a la surveillance des chevaux et établit les demandes d'achats concernant leur entretien.

Le chef du laboratoire vétérinaire est chargé 1° de la préparation de la malléine ;

2° de la préparation de la tuberculine ; 3° des recherches anatomo-pathologiques demandées par les administrations ; 4° des analyses d'eau ; 5° des observations météorologiques. Il tient la comptabilité des délivrances de malléine et de tuberculine.

Chaque chef de laboratoire rend compte au directeur de tout ce qui concerne son service, il soumet à son contrôle toutes les opérations dont il est chargé.

Le médecin chef de travaux pratiques et chargé 1° de la préparation du cours et de la surveillance des travaux pratiques des médecins autorisés par le Conseil à recevoir à l'Institut l'enseignement de la bactériologie.

2° de l'entretien des cultures bactériennes

3° de analyses hématologiques

Il est chargé de la bibliothèque. Suivant les cas et conformément aux instructions du Directeur, il peut être appelé à concourir au service des différents laboratoires.

[IV.] Personnel subaltern

Le personnel comprend

1° un garçon préparateur chargé de la confection des milieux de culture, de la verrerie et des stérilisations.

2° un employé vaguemestre chargé de la délivrance, de l'expédition et de la comptabilité des produits thérapeutiques, ainsi que des achats journaliers.

3° un portier.

4° sept garçons du laboratoire ou d'écurie savoir: un garçon attaché au laboratoire du directeur et au service de l'enseignement; un garçon attaché au laboratoire de la diphtérie; un garçon attaché au laboratoire des analyses; un garçon attaché au laboratoire vétérinaire; deux palefreniers; un garçon d'écurie chargé de l'élevage des petits animaux. Les services de la propreté est réparti entre tous les serviteurs.

Teşekkür: Makalenin *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*'nda yayımlanabilecek bir düzeye gelmesini, Pasteur Enstitüsü'nün Paul-Louis Simond arşivini Paris'te sabır ve özveriyle tarayarak konuyla ilgili belgeleri çıkaran; daha sonra, aynı arşivden bu yazıda kullandığımız resimleri sağlayan Prof.Dr. Feza Günergun'un yardımlarına borçluyum. Sayın Prof. Günergun, Fransızca metinlerin çeviriyazılarını da gözden geçirerek, Bakteriyojijane'nin Dr. Serkis Nahabetyan'ın evrakı arasında bulduğumuz bir fotoğrafı (Resim 3) ile başlayan bu araştırmaya sonuna kadar destek olmuşlardır.

Sayın Prof.Dr. Asuman Baytop, biyografik bilgilerimizi Dr. Mehmet Kamil Berk'in özel notlarıyla karşılaştırarak doğrulamış; Harvard Üniversitesi Reischauer Enstitüsü Profesörü Dr. Shigehisa Kuriyama (Boston, ABD), L.P. Valléry-Radot'nun *L'Hygiène* dergisindeki yazısını iletterek, sayın Turgay Erol 'Necip Bey Haritaları' koleksiyonunu incelememize izin vererek çalışmaya katkılarda bulunmuşlardır. Institut Pasteur arşivinden alınan (1a & b, 2a, 4, 5a & b, 6a & b sıra numaralı) resimler ve belgeler kurum yetkililerinin özel izniyle yayımlanmıştır.

Paul-Louis Simond and the inauguration of the Ottoman Institute of Bacteriology in Çemberlitaş, Istanbul (1911)

The Ottoman medical establishment showed an active interest in Louis Pasteur's research. A team of specialists lead by Dr. A. Zoeros Tsalikis Pasha visited his laboratory in Paris in 1886, after which a number of bacteriological institutions and laboratories were founded in Turkey. Bilateral co-operation in the sphere of microbiology continued, and the administration of the 'Imperial Institute of Bacteriology' (est. 1893) in Istanbul was entrusted to Dr. Maurice Nicolle, and later to Dr. Paul Remlinger, both from the Pasteur Institute. The renovated 'Ottoman Institute of Bacteriology' at Çemberlitaş was inaugurated on the 21st of September 1911, days before the opening of the Turco-Italian war. Dr. Paul-Louis Simond, microbiologist and French navy physician, arrived in Istanbul in October 1911 to assume the directorate of both the Imperial Bacteriological and Rabies Institutes.

The Balkan Wars of 1912-1913 saw an explosion of cholera in Turkey, and Dr. P.-L. Simond and his assistant Dr. Louis Pasteur Valléry-Radot were able to study this epidemic in the field. The Ottoman Institute of Bacteriology was operative not only in laboratory diagnosis, but also in the prophylactic and treatment measures towards cholera, and in combating communicable diseases endemic in the Empire. During the first Balkan War, Dr. Mehmet Kamil Berk also conducted extensive research on the cholera patients under his care at the Bezm-i alem Gureba Hospital in Istanbul. Dr. Berk collaborated with Drs. Simond and Valléry-Radot in the publication of a final report on the epidemic. Paul-Louis Simond's successors at the Ottoman Institute were to be Turkish bacteriologists, after his departure in the November of 1913.

Key words: Paul-Louis Simond, Ottoman Bacteriological Institute, Louis Pasteur Valléry-Radot, Pasteur Institute, Balkan Wars, Mehmet Kamil Berk, cholera; **Anahtar sözcükler:** Paul-Louis Simond, Bakteriyolojihane, Louis Pasteur Valléry-Radot, Pasteur Enstitüsü, Balkan Savaşları, Mehmet Kamil Berk, kolera.

takviye gerekiyordu. Erkân-ı Harbiye, 9 Temmuz 1916'da hazırlıkların ivedilikle ve gizli olarak başlatılmasını isteyince, mevcut birlikler Keşan, Şarköy bölgesine çekildi. Hemen 19. ve 20. tümenlerden yeni bir birlik kurulması için hazırlıklara başlandı.⁵

15. Kolordu'nun kadro eksiği tamamlanırken ayrıcalıklı davranılmış, Erkân-ı Harbiye Reisi Enver Paşa'nın emri uyarınca: genç, kültürlü, fiziki ve askeri açılarından en iyi asker ve subaylar seçilmişti.⁶ Nakil sırasında ve sonrasındaki konaklama, yeme-içme, sağlık hizmetleri, hayvanların beslenmesi ve bakımı gibi ihtiyaçların ise, müttefik ülkeler tarafından karşılanmasına karar verilmişti.⁷

Hareket ve Galiçya Cephesi'ne varış

19 ve 20. tümenlerden oluşan 15. Kolordu, 535 subay ve 32.017 erden meydana gelmekteydi.⁸ Kolordu'nun sevkiyatına 23 Temmuz 1916 tarihinde başlandı.⁹ Uzunköprü'den trenle hareket eden birlikler önce Belgrat'ta Avusturya tahaffuzhanelerinde temizlik ve tıbbî muayeneden geçirildiler. Daha sonra, tüm askerlere Tuna'nın kuzeyindeki Zemplén kasabasında kolera ve tifo aşuları yapıldı. 26 Temmuz'da Galiçya Cephesi'ne ulaşıldı ve kolordu komutanı Yakup Şevki Bey [Subaşı] (1876-1939), Güney Galiçya Ordusu Komutanı General Felix von Bothmer'in emrine girdi. Osmanlı ordusunun sağlık ile ilgili işlerini, sağlık araç ve gereçlerinin ikmalini Avusturya Sağlık Kurulu üstlenmiş, işlerin kolay takip edilebilmesi için de tümenlere birer tercüman gönderilmişti. Müttefiklerarası anlaşma çerçevesinde alınan bu karara göre, Osmanlı askerlerinin sağlık işleri Avusturya-Macaristan makamlarının sorumluluğundaydı.¹⁰ Bu çerçevede kolordu karargâhında yaralı askerlerin

GALIÇYA CEPHESİ'NDE OSMANLI BİRLİKLERİ VE SAĞLIK HİZMETLERİ (1916-1917)

Oya Dağlar Macar*

Birinci Dünya Savaşı'nda, batıya doğru ilerlemek ve Polonya topraklarını genişletmek isteyen Rusya'nın, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na bağlı bir eyalet olan Galiçya'yı alma çabaları üzerine, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, 1914 yılının Ağustos ayında müttefiki Prusya İmparatorluğu ile birlikte Doğu Cephesi olarak da bilinen Galiçya Cephesi'ni açmak zorunda kaldı. Almanlardan alınan yardımlarla Galiçya cephesi şiddetli Rus taarruzlarına karşı korunabiliyordu. Ancak, 1916 Brusilov taaruzunda Galiçya'nın düşme tehlikesi ile karşı karşıya kalması ve aynı yıl İtalya ile Romanya'nın savaşa girip Avusturya-Macaristan'a saldırımları üzerine, Alman Genelkurmayı dört müttefik devlet ordularının ortaklaşa yürüttüğü genel harekâtın, Alman Genel Karargâhı'ndan yönetilmesini kararlaştırdı.² Yapılan plan çerçevesinde, Osmanlı Devleti'nden üç kolordu istendi. Bunlardan biri Avusturya-Macaristan'a yardımcı olmak ve Ruslarla savaşmak üzere Galiçya Cephesi'ne, ikincisi Rumenlerle savaşmak üzere Romanya Cephesi'ne, diğeri de Sırplarla mücadele etmek amacıyla Makedonya Cephesi'ne gönderilecekti.

Osmanlı Erkân-ı Harbiyesi, Galiçya'ya, daha önce Çanakkale Cephesi'nde savaşan askerî birliklerden oluşan 15. Kolordu'nun gönderilmesine karar verdi.³ Ancak Çanakkale Savaşı'nın zorlu koşullarında mücadele eden askerlerin büyük çoğunluğu zayıf düşmüştü ve yeniden savaşacak güçte değildiler. Üstelik savaşın ardından ortaya çıkan kolera ve tifüs salgını kolordu birliklerinin mevcudunu iyice azaltmıştı.⁴ Bu yüzden Anadolu'daki birliklerden

* Y.Doç.Dr., İstanbul Ticaret Üniversitesi Ticari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü.

¹ Galiçya, bugünkü Polonya'nın Güneydoğu ve Ukrayna'nın Güneybatı kısmını kaplayan, Karpat dağlarının kuzeyinde yer alan bölgenin adıdır. *The New Cambridge Modern History*, Volume XIV Atlas, Ed. H. C. Darby and Harold Fullard, Cambridge at the University Press, Cambridge, 1970, s.179.

² John Schindler, "Streamrollered in Galicia: The Austro-Hungarian Army and the Brusilov Offensive, 1916", *War in History*, 10, 1 (2003), s.27-59.

³ Osmanlı ordularının Birinci Dünya Savaşı'ndaki mevcutları ve ordu düzeni için bkz. C. C. R. Murphy, "The Turkish Army in the Great War", *Journal of the Royal United Services Institute*, LXV (1920), s.90-104. E.J. Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum: Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*, çev. T. Akad, İstanbul, Kitap Yayınları, 2003, s. 25, 26, 62.

⁴ Oya Dağlar, *War, Epidemics and Medicine in the Late Ottoman Empire (1912-1918)*, SOTA Press, Haarlem, 2008, s.249-253.

⁵ Kolordunun kuruluş şemasına göre, 15. Kolordu komutanlığı Albay Yakup Şevki [Subaşı] Bey'e, kurmay başkanlığı Yarbay Hayri Bey'e verilmişti. Buna bağlı olarak 19. Tümen komutanlığına Yarbay Mehmet Şefik [Aker], 20. Tümen komutanlığına ise Yarbay Yasin Hilmi Bey atanmıştı. Mahmut Boğuşlu, *Birinci Dünya Harbinde Türk Savaşları*, Kastaş Yayınları, İstanbul 1990, s.130.

⁶ Liman von Sanders, *Türkiye'de Beş Yıl*, çev. M.Şevki Yazman, Burçak Yayınları, İstanbul 1968, s.148.

⁷ Şefik Ertem, *Birinci Dünya Savaşı'nda Avrupa'da Yüzbin Türk Askeri*, Kastaş Yayınları, İstanbul, 1992, s.78-79.

⁸ Mehmed Emin, *Harb-i Umumi'de Osmanlı Cepheleri Vekaayi*, İstanbul, 1338, s.35, Kemal Özbay bu sayıyı 32.000 er, 520 subay olarak göstermektedir (K. Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri*, cilt I, Yörük Matbaası, İstanbul 1976, s.276); Mahmut Boğuşlu ise 15. Kolordu'da 623 subay, 31.560 er olduğunu iddia etmektedir (Boğuşlu, *a.g.e.*, s.130).

⁹ Galiçya Cephesi'ne giden 20. Tümen'de teğmen olarak bulunan M. Şevki Yazman anılarında hareket tarihini 21 Temmuz 1916 olarak vermektedir: Kansu Şarman (haz.), *Kumandanım Galiçya Ne Yana Düşer? Mehmetçik Avrupa'da: M. Şevki Yazman'ın Anıları*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2006, s.6.

¹⁰ Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu da müttefiki olan Alman İmparatorluğu'ndan ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'ndan askeri sağlık teşkilatı konusunda önemli yardımlar aldı. Savaş boyunca Alman İmparatorluğu, Osmanlı İmparatorluğu'na hijyen uzmanı, tıbbi müşavir, sivil ve askeri hekimler ve sağlık işlerini organize etmek üzere uzmanlar gönderdi. Ayrıca Almanya'nın savaş sırasında

sevğine yardımcı olacak, aynı zamanda danışman olarak görev yapacak bir Avusturya sağlık kurulu bulunuyordu.

15. Kolordu'nun başhekimisi Yarbay Şükrü Bey, yardımcısı ise Gafur Nüzhet Bey idi. Sağlık kadrosunda yer alan diğer kişilerin görev ve isimleri şöyledi:¹¹

- 19. Tümen Başhekimisi Yarbay Nizameddin Sıhhiye Bölüğü Baştabibi Binbaşı İbrahim Hakkı
- 20. Tümen Başhekimisi Binbaşı Hasan Sükuti Operatör Yüzbaşı Şükrü Fazıl
- Yedek tabip Yüzbaşı Somuncuyan
- Sıhhiye Bölüğü Başhekimisi Kıdemli Yüzbaşı Tayyar Operatör Yüzbaşı Tahir Bey
- Cerrahi Müşavir Alman Tabip Binbaşı Reislaufl
- Sağlık Müşaviri Avusturyalı Binbaşı Schneider
- Sağlık Müşaviri Yarbay Gross
- Sağlık müşaviri Avusturyalı Yarbay Vitali
- Yüzbaşı Freier

Sağlık hizmet şemasına göre cephenin hemen gerisinde hafif yaralı askerlerin ilk tedavilerinin yapılacağı yaralı merkezleri ve sargı yerleri açılmıştı. Cephe askerlerin beslenmesine de büyük özen gösterilmekteydi. Osmanlı aşçıları tarafından hazırlanan yemekler besin değeri ve çeşit açısından zengindi. Taze ekmek, et, patates ve taze sebzelerin yanı sıra, üzüm ve sabah-akşam çay verilmekteydi.¹²

Galiçya Cephesi'nde savaş

Osmanlı ve Rus orduları ilk olarak 19 Ağustos 1916'da karşı karşıya geldiler. Bu çatışmaları Eylül ayında yapılan üç şiddetli muharebe takip etti.¹³ Ruslar taarruzdan önce yoğun topçu ateşine başlıyor, şarapnel ve mermi parçaları her yeri kapladıktan sonra da birkaç sıra halinde hücumu geçiyorlardı. Bu şiddetli taarruzlarda hafif yaralı olanlar sargı merkezlerindeki ilk tedavilerinin ardından yeniden savaş alanına gönderiliyor, ağır yaralı olanlar ise

sadece askerlere değil sivil halka da sağlık hizmeti verdiği ve hijyen konusunda halka dönük çalışmalarda bulunduğu biliniyordu. Öte yandan Avusturya-Macaristan İmparatorluğu da, Birinci Dünya Savaşı'nda İstanbul ve özellikle Suriye-Filistin bölgesi başta olmak üzere ihtiyaç duyulan çeşitli cephelere sağlık heyetleri, çeşitli alanlarda uzman doktorlar, sağlık teçhizatı ve ilaç malzemesi göndermiş, ayrıca dört sahra hastanesi açarak savaş boyunca sağlık hizmeti vermişti. Böylece askeri işbirliğine dayalı olarak yürütülen ilişkiler, tıbbi alanda da ülkelerin yakın işbirliği içinde olmasına olanak sağlamıştı. Heinz Georke, "Tıbbi Alanda Türk-Alman İlişkileri", Yay. A. Terzioğlu, *Türk-Alman Tıbbi İlişkileri Sempozyum Bildirileri, 18-19 Ekim 1976*, İstanbul, 1981, s.4-5; *Türk-Avusturya Tıbbi İlişkileri*, Yay. A. Terzioğlu ve E. Lucius, 28-29 Nisan 1986, İstanbul 1987, s.220-221.

¹¹ Kemal Özbay, *a.g.e.*, s.276-277.

¹² Özbay, *a.g.e.*, s.279.

¹³ Mehmed Emin, *a.g.e.*, s.37-46.

hızla cephe gerisindeki nekahathanelere ve Avusturya-Macaristan topraklarındaki hastanelere sevk ediliyordu. Bu sevkler düzenli yapılmadığı ve ayrıntılı kayıt tutulmadığı için, savaşın başlamasından kısa bir süre sonra, cephe gerisindeki Osmanlı askerlerinin durumları konusunda bilgi almak sorun olmaya başladı. Yetkililer yaralı ve hasta askerlerin hangi hastanelere gönderildiği, bakım ve tedavilerinin nasıl yapıldığı, hangi hastalıklarla mücadele ettikleri ve barınma şekilleri konusunda tutarlı bilgi elde edemiyordu.

Bilgi edinmedeki sorunlar üzerine, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'ndaki Osmanlı Büyükelçiliği, Osmanlı Erkân-ı Harbiye'sine durumu ileterek, durumun bir an önce aydınlatılmasını ve 15. Kolordu'ya mensup hasta ve yaralı askerleri teftiş ve kontrol üzere sefaret emrine bir doktor gönderilmesini istedi. Osmanlı Erkân-ı Harbiye'si sorunu bir an önce çözebilmek için Askeri Tıbbiye'den henüz yeni mezun olan Tabip Yüzbaşı Hulusi Fuad [Tugay]'ı (1890-1967) Avusturya-Macaristan Hastaneleri Müfettişi ünvanıyla Viyana'ya gönderdi. Harbiye Nezareti tarafından Hulusi Bey'e görevi 2 Ekim 1916 (19 Eylül 1332)'de tebliğ edildi. Vakit kaybetmeden hazırlıklarını tamamlayan Hulusi Bey, 18 Ekim'de İstanbul'dan hareket ederek 22 Ekim 1916 (9 Teşrinievvel 1332) akşamı Viyana'ya vardı. 25 Ekim'de Osmanlı Ateşemiliteri Miralay Ahmet Bey'in de hazır bulunduğu bir kabulde Hüseyin Hilmi Paşa ile görüşükten sonra 30 Ekim 1916 (17 Teşrinievvel 1332) da görevine resmen başladı.

Dr. Hulusi Fuad Bey, Birinci Dünya Savaşı'na gönüllü olarak katılmış ve ilk olarak 33. Süvari Alayı Tabip Muavinliği görevinde bulunmuştu. Sultan Reşat tarafından 1915'te yeni kurulan Hilal-i Ahmer Hastanesi'ne asistan olarak tayin edilmiş, daha sonra Halep'e konuşlandırılan bu hastane ile Kudüs'e kadar gitmişti. Kendisinin 1915'te Halep'te çıkan tifüs salgınında IV. Ordu Sahra Sıhhiye Müfettiş Vekili Tabip Binbaşı Neş'et Ömer [İrdelp] Bey ile birlikte başarılı çalışmalarda bulunduğunu biliyoruz. Hulusi Fuad Tugay Bey 1916 yılı'na kadar Kudüs'te çalışmış, Çanakkale Savaşı'ndan sonra yeniden öğretime başlayan Askeri Tıbbiye'ye geri dönmüş ve 1 Eylül 1332 (14 Eylül 1916)'de diplomasını almıştı. Hulusi Fuad Bey'in Avusturya-Macaristan Hastaneleri Müfettişliği'ne seçilmesinde, başarılı hizmetlerinin ve iyi derecede Almanca bilmesinin büyük payı vardı.¹⁴

Hulusi Bey göreve başladığı tarih olan 30 Ekim'den 14 Aralık 1916'ya kadar geçen bir buçuk aylık süre zarfında, yaralı, hasta ve nekahat döneminde bulunan Osmanlı askerlerinin tedavi gördükleri Avusturya-Macaristan hastanelerinin bazılarını birer kez, bazılarını da birkaç defa ziyaret ederek, bu

¹⁴ Bedi N. Şehsuvaroğlu, *Hekim Bir Siyasimizin Portresi, Büyükelçi Dr. A. Hulûsi Fuad Tugay*, İstanbul 1972, s.94.

hastaneler hakkında ayrıntılı bir rapor hazırlayıp Harbiye Nezareti'ne sunmuştur.¹⁵

Avusturya-Macaristan hastanelerindeki yaralı ve hasta Osmanlı askerleri ve hastanelerdeki genel durum

Dr. Hulusi Fuad Bey bir ay süren sıkı bir takibatın ardından hazırladığı raporda; yaralı ve hasta Osmanlı askerlerinin Avusturya-Macaristan imparatorluğu sınırları içindeki pek çok farklı hastanede tedavi gördüğünü tespit etmiştir. Raporda, *Menzil Müessesat-ı Sıhhiyesi* adı altında kaydedilen Galiçya'daki seyyar menzil hastaneleri şunlardı:

Stryi'de 509 Numaralı Sahra Hastanesi ile Rozvarof (?)¹⁶ Emraz-ı Sariye Hastanesi, Drogobiç (Drogobych, Drohobych)'te 116 Numaralı Sahra Hastanesi ile 410 Numaralı Mevki Hastanesi, Sambor'da Emraz-ı Sariye Viyana Hastanesi, Novamisyasla (?) Emraz-ı Sariye Hastanesi, Viyana Hastanesi, Ovreşin (?) Nekahathanesi.

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu içindeki hastane ve sağlık merkezleri de *Dahil-i Memleket Müessesat-ı Sıhhiyesi* adıyla şu şekilde belirlenmiştir:

Budapeşte'de; Köbanya (Köbánya) Nekahathanesi, Pilmos Nekahathanesi, 2 Numaralı İhtiyat Hastanesi, 4 Numaralı İhtiyat Hastanesi, 6 Numaralı İhtiyat Hastanesi, 16 Numaralı Garnizon Hastanesi, Szent Gállert Hastanesi, Szent István Hastanesi olmak üzere toplam 8 hastane ve nekahathane bulunuyordu.

Viyana'da ise; 1 Numaralı Garnizon Hastanesi, 2 Numaralı Garnizon Hastanesi ve Habsburg Eğitim Hastanesi, 2 Numaralı İhtiyat Hastanesi, 2 Numaralı Harp Hastanesi, Üniversite Hastanesi (Allgemeine Krankenhaus Wien), Londaz (?) Sanatoryumu, 11 Numaralı İhtiyat Hastanesi, Radetzky Kaiserin Hastanesi, Haydn Nekahathanesi olmak üzere 10 hastane vardı. Ayrıca Nipotra (?) İhtiyat Hastanesi, Trençin (Trencsen, Trencin) İhtiyat Hastanesi, Teplice (Teplitz) İhtiyat Hastanesi, Baden'de Baden İhtiyat Hastanesi ve 17 Numaralı Garnizon Hastanesi, Göding'te (Goeding, Hodonin) Göding İhtiyat Hastanesi ve Göding Harp Hastanesi, Brno Nekahathanesi, Valbrıç Mezeriç (Walbrzych/Valbrıch Mezeritch) İhtiyat Hastanesi, Olmütz (Olomouc) 2 Numaralı İhtiyat Hastanesi, Pardubice (Pardubitz) 2 Numaralı İhtiyat Hastanesi,

¹⁵ Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE), Birinci Dünya Harbi (BDH), Klasör (Kls) no.2185, Dosya (D) no.16 (18.08.1332- 20.09.1333).

¹⁶ Bazı yer, hastane ve nekahathane isimleri Osmanlıca belgedeki okunuşu ile verilmiştir, orijinal adı bulunamayanların yanına soru işareti konulmuştur.

Tepriç Şönauer (Teplitz-Schönau) Kaplıcaları, Karlsbad Kaplıcaları, Prag 11 Numaralı Mecanin Hastanesi bulunuyordu.¹⁷

15. Kolordu'ya mensup askerlerin ayrıca Neuhaus/Tauber'deki Subay Rehabilitasyon Merkezi, Trençin Krankenhaus, Einstein Nekahathanesi, Krallık ve İmparatorluk Birinci Piyade Tugayı Yaralılar Dinlenme Bölümü, Maria Valeria Barakalar Hastanesi, Augusta Barakalar Hastanesi, Szent Laszlö Hastaneleri, Vihnos Crasarut Nekahathanesi, Nyitra Hastanesi, Pongrasut (Pongráz utca) Hastanesi, Varöskereszt, Labadoza, Pilmos, Craszar, Theresienstadt Yaralılar Yurdu ve Bakımevi'nde tedavi gördükleri tespit edilmişti. Bununla birlikte Wiesbaden'deki Spiegel Oteli ve Badenheim kaplıcaları yeniden düzenlenerek nekahathaneye dönüştürülmüş ve askerlerin istirahatleri ve son tedavileri burada yapılmıştır. Öte yandan Liebestabs kaplıcalarındaki sağlık tesisleri göz hastalıklarına tahsis edilmiş, Avusturya Kızılhaç'ının önerisi üzerine Adriyatik Savaş İstasyonu'ndaki bakım evi, Osmanlı hasta ve yaralıların hizmetine verilmiştir.¹⁸

Resim 1. Bir Avusturya-Macaristan hastanesi koğuşunda Osmanlı askerleri. (İ.Ü. İstanbul Tıp Fakültesi, Deontoloji ve Tıp Tarihi Anabilim Dalı Arşivi, Hulusi Fuad Tugay Dosyası).

¹⁷ ATASE, BDH, Kls no.4393, D no: 167 (02. 01.1331-14.06.1333).

¹⁸ İstanbul Üniversitesi, İstanbul Tıp Fakültesi Deontoloji ve Tıp Tarihi Anabilim Dalı Arşivi, Büyükelçi Hulusi Fuad Tugay Dosyası. (Tugay Dosyası), no.5.

Dr. Hulusi Fuad Bey bu hastaneleri tek tek ziyaret ederek, hastanelerin genel durumu, verilen sağlık hizmetlerinin kalitesi, yaralı ve hasta Osmanlı askerlerinin sıhhi durumları, ihtiyaçları, hastanelerde ortaya çıkan şikâyet ve disiplinsizlikler konusunda ayrıntılı bir rapor hazırlayarak, Osmanlı Erkân-ı Harbiye'sine gönderdi. Söz konusu rapor, Galiçya'ya gönderilen Osmanlı askerlerinin ve cephe gerisindeki hastanelerin durumları hakkında son derece önemli bilgiler edinmemizi sağlamaktadır. Üstelik bu rapor, sadece askerlerin sağlığı konusunda değil, aynı zamanda onların cephe gerisindeki sosyal yaşamlarına ilişkin ilginç ayrıntılar da içermektedir.

Genel olarak, Avusturya hastanelerindeki askerlerin sağlık durumları ve hastane koşulları Macaristan'dakilerden çok daha iyi idi. Dr. Hulusi Fuad Bey'in hazırladığı rapora göre, özellikle Macaristan'daki bazı hastanelerde tıp bilgisi ve tıbbî hizmetler konusunda çok ciddi eksiklikler vardı. Örneğin, Nyitra hastanesinde tıp bilgisinden yoksun bir anlayış sürdürülüyor, hastalıkların teşhisi sadece hastanın diline bakılarak yapılıyordu.¹⁹ Budapeşte Başkonsolosu Hikmet Bey'e gönderilen bir yazıda ise Pongrasut (Pongráz utca)'taki nekahathane koşullarının değil hastaların sağlam kişilerin bile iskânına uygun olmadığı bildirilmiş, buradaki hastaların başka mahallere nakledilmesi istenmişti.²⁰ Öte yandan Valbriç Mezeriç Hastanesi'nin inzibat subayı tarafından hazırlanan vukuat raporunda; hastanede toplam 766 yaralı Osmanlı askerinin bulunduğu ve bu hastalara her gün ekşi lahanana (sauerkraut) ve 'kokmuş et'ten oluşan bir yemek verildiği, bu yüzden de hastanede olaylar çıktığı bildiriliyordu. Raporda bölgede bulunan diğer üç hastanenin koşullarının da benzer şekilde olduğu, hastanelerin birinde hastalara sade suya çorba ve ekşi lahanadan başka birşey verilmediği, diğer ikisinde ise yemeklerin kuş yemi kadar azaltıldığı, dolayısıyla durumun gittikçe daha kötüleştiği bildirilerek, bu bölgedeki hastanelere bir müfettiş gönderilmesi talep ediliyordu.²¹

Macaristan hastanelerindeki bu olumsuz koşullara karşın Avusturya'daki hastanelerin son derece iyi hizmet verdiği anlaşılıyor. Özellikle Kızılhaç yönetiminde bulunan Vihnos Crasarut Nekahathanesi'nde Osmanlı askerlerine itina ile bakılıyor ve yeterli sağlık hizmeti veriliyordu. Bu olumlu koşullar dikkate alınarak Kızılhaç'a başvurulmuş ve Pongrasut (Pongráz utca) Nekahathanesi'ndeki zayıf askerlerin buraya nakledilmesi istenmişti.²²

¹⁹ Tugay Dosyası, no.13.

²⁰ Tugay Dosyası, no.35

²¹ Tugay Dosyası, no.1, 63 ve 67.

²² Tugay Dosyası, no.40.

Resim 2. Avusturya-Macaristan hastanelerinden birinde sargı eğitimi verilen Osmanlı askerleri. (İ.Ü. İstanbul Tıp Fakültesi, Deontoloji ve Tıp Tarihi Anabilim Dalı Arşivi, Hulusi Fuad Tugay Dosyası).

Göding kasabesindeki karargâhta da sadece yaralı ve hasta Osmanlı askerlerinin bakımına tahsis edilmiş iki hastane bulunuyordu. Bunlar 800 yatak kapasiteli Krallık ve İmparatorluk İhtiyat Hastanesi ile 1800 kapasiteli Harp Hastanesi idi. Defalarca yapılmış olan denetimlerde bu iki hastanenin her bakımdan çok iyi durumda olduğu, doktorların ve sağlık personelinin özverili çalışmalarında bulunduğu tespit edilmiştir.²³

Bir başka önemli sağlık merkezi ise Theresienstadt Yaralılar Yurdu ve Bakım Evi idi. Albay Karl Blumer tarafından Osmanlı konsolosu Hilmi Bey'e gönderilen bir raporda, bu hastanede Pardubitz İhtiyat Hastanesi'nden dinlenmek amacıyla gönderilen 111 Osmanlı askeri bulunuyordu. Bu askerlerin rahatı için her türlü önlem alınmıştı ve çok iyi bakım görüyorlardı. Ortopedik ve elektriksel tedavi yöntemleri, havuzlar, masaj uygulamaları askerlerin hizmetindeydi. Ayrıca ibadetleri için askerlere namaz kılacakları yerler yapılmış, yeni kıyafetler verilmiş, herhangi bir zanaat bilenlere ya da öğrenmek isteyenlere buradaki çeşitli atölyeler açık tutularak, eğitim verilmişti. Bütün bu kurumsal düzen ve işleyiş emekli Üstteğmen Ernst Brode ve gönüllü Çavuş

²³ Tugay Dosyası, no.34.

Géza Bark de Surany'nin çalışmaları sayesinde gerçekleşmişti.²⁴ Viyana'da açılan sakatlar okulunda Osmanlı askerlerine çeşitli konularda eğitim verilmiş, öğrendikleri bilgileri uygulamak için atölye ve askeri fabrikalarda çalıştırılmaları konusunda, yabancılara verilecek imtiyazlarda, bu askerlerin öncelikle kullanılmaları Avusturya Sağlık Dairesi Başkanlığı'ndan istenmişti. Kemal Özbay'a göre, Osmanlı ordusunda fiziksel rehabilitasyon hizmetleri 1917'de Galiçya Cephesi'nde başlamış olmaktadır.²⁵

25 Ekim 1916'de (12 Teşrinvevvel 1332) yapılan teftişler sonucu Striy'de 509 Numaralı Saha Hastanesi, Rozvarof (?) Emraz-ı Sariye Hastanesi, Drogobiç'te 116 Numaralı Saha Hastanesi ile 410 Numaralı Mevki Hastanesi, Göding Hastanesi, Olmütz 2 Numaralı İhtiyat Hastanesi ve Valbriç Mezeriç İhtiyat Hastanesi'nde tedavi gören Osmanlı askerlerinin sıhhi durumlarının iyi olduğu, parasal açıdan bir sorun yaşamadıkları ve durumlarından gayet memnun oldukları tespit edilmiştir. Yapılan incelemede hastaların sadece tütüne ihtiyaçları olduğunu belirterek, aile mektupları ve gazete gönderilmesi konusunda özel bir ricada bulunmuşlardır.²⁶

Tüm bu olumlu örneklerin yanısıra Viyana'da eksikleri olan bazı hastaneler de vardı. Örneğin, Viyana Nekahathanesi'nden Hulusi Fuad Bey'e gönderilen raporda, nekahathanede bulunan askerlerin güç kazanabilmesi için iyi beslenmeye ihtiyaçları olduğu halde, burada hastalara yalnız 280 gram ekmek verildiği, bu yüzden 200 kadar asker hastalıklarının 'nüksettiği' bildiriliyordu. Bu askerler hastalıkları sebebiyle, ayrıca 60 kadar asker de sağlıklarına kavuştukları gerekçesiyle taburcu olmak için doktora müracaatta bulunmuşlardı. Yapılan muayeneler sonucunda hastalığı nüksedenler tekrar hastaneye gönderilmiş, taburcu olmak isteyenlerin müracaatı da hâlâ çok zayıf oldukları gerekçesiyle dikkate alınmamıştı.²⁷ Durumun yetkililere bildirilmesi üzerine Viyana Nekahathanesi'nde gerekli düzenlemeler yapılmış, birkaç ay sonra gönderilen bir başka raporda nekahathanin günden güne geliştiği, gelen 1040 hastadan 332'sinin iyileştiği bildirilmişti.²⁸

Öte yandan Pardubitz 2 Numaralı İhtiyat Hastanesi'nde idari düzenleme ile ilgili bazı sorunlar yaşanmıştı. Yapılan denetimde hastanenin sıhhi malzeme bakımından diğer hastanelere göre daha iyi durumda olmasına rağmen, askerlerin bu konuda büyük sıkıntı çektikleri görülmüştür. Bu durumun hastane baştabibinden kaynaklandığı iddia edilmektedir. Bu yüzden öncelikle

²⁴ Tugay Dosyası, no.65.

²⁵ Özbay, a.g.e., c. 1, s.282.

²⁶ ATASE, BDH, Kls no.4416, D no.51/ 015-01 (16.07.1331- 04.02.1332).

²⁷ Tugay Dosyası, no.14.

²⁸ Tugay Dosyası, no.16.

hastaneye daha nitelikli, yorulmak bilmez ve faal bir başhekimin atanması talep edilmiştir. Ayrıca 16.000 yatak kapasiteli Pardubitz Hastanesi'ne, Valbriç Mezeriç İhtiyat Hastanesi'nden birkaç bin yatak daha gönderilerek hem hastanenin intizamının, hem de askerlerin istirahatlarının temin edilmesi istenmiştir.²⁹

Olmütz'deki 'Osmanlı Ordusu Tedavi Bölümü'nde ise hastane personelinin Osmanlı askerlerine farklı muamele ettikleri iddiasıyla bazı şikâyetler yaşanmış, bunun üzerine hastane komutanı erkek ve kadın hastabakıcılara gereken uyarılarda bulunmuş, hatta uygun şekilde hareket etmeyen hemşireleri görevden almıştır. Bu hastanedeki diğer bir sorun da ısınma problemi ile ilgiliydi. Barınaklar ahşap barakalardan meydana geldiği için, kömür kullanılmasına rağmen yeterli ısınma bir türlü sağlanamamış, dolayısıyla hastalar kış mevsiminde büyük sıkıntı yaşamışlardır.³⁰

Görüldüğü üzere düzenli olarak yapılan teftişler sonucunda, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu hastanelerinde yatan Osmanlı askerlerinin sağlık durumlarını ve ihtiyaçlarını yakından takip etmek mümkün olmuştur. Yapılan her denetimden sonra ayrıntılı raporlar hazırlanarak yetkililere gönderilmiştir. Bunlar geliş güzel değil, belli kriterler dikkate alınarak hazırlanan raporlardır. İçeriklerine baktığımızda, Osmanlı askerlerinin tedavi gördükleri hastanelerin isimleri ve yerleri, hasta sayıları, tedavilerinin hangi aşamada olduğu, askerlerin sağlıklarına ilişkin son durumlar ve varsa şikâyetleri ya da yaşadıkları sorunların titizlikle kaydedildiği görülmektedir. Örneğin, Aralık 1916'da hazırlanan bir raporda seyyar ve cephe gerisindeki hastanelerde yatan ya da tedavisi tamamlanmak üzere olan subay ve asker hastalar şu şekilde resmi kayıtlara geçmiştir;

AVUSTURYA-MACARİSTAN HASTANELERİNDE YATAN SUBAY VE ERLER

Hastane Adı	Zabitan	Efrad
Elitri (Nyitra) Hastanesi	5	210
Drogobiç Harp Hastanesi	3	300
Tisza Hastanesi	-	530
Trençin Hastanesi	3	628
Göding Harp Hastanesi	24	1691
Göding İhtiyat Hastanesi	12	672
Olmütz Hastanesi	-	260
Drogobiç Hastanesi	52	2337
Valbriç Mezeriç Hastanesi	11	1029

Kaynak: ATASE, BDH Kls no. 4416, D no. 51 (16.07.1331-04.02.1332)

²⁹ ATASE, BDH, Kls no.4416, D no.51/ 015-01 (16.07.1331- 04.02.1332).

³⁰ Tugay Dosyası, no.39.

Bu sayılara göre; seyyar ve cephe gerisindeki hastanelerde 110'u subay, 7657'si er olmak üzere toplam 7767 asker bulunuyordu. Aynı raporda Göding Hastanesi'nden üç subayın taburcu edilerek kıtasına gönderildiği, bir subayın da tedavisinin tamamlanması için Viyana Kaplıcaları'na nakledildiği belirtiliyordu. Ayrıca Drogobiç hastanesindeki altı subayın Teplice Nekahathanesi'ne, Valbriç Mezeriç Hastanesinde bulunan bir subayın da kulak hastalığının tedavisi için, Viyana'daki 2 Numaralı Garnizon Hastanesi'ne gönderildiği açıklanmıştı.³¹

Osmanlı askerlerinde görülen hastalıklar

Galiçya Cephesi'ndeki Osmanlı ve müttefik ordularının sağlık durumları genellikle iyiydi. Salgın hastalıklara karşı hijyenin önemi göz önünde bulundurarak, Dr. Hulusi Fuad Bey askerlere gerekli bilgilerin verilmesi için konferanslar düzenlenmesini kararlaştırdı. Bu çerçevede Viyana Yaralıları Tedavi Evi'nde, 200 kişilik gruplara, haftada iki gün birer saat hijyen dersleri verilerek, askerler kişisel ve genel temizlik konusunda bilgilendirildi. Bu düzenleme ve salgın hastalıkları önlemeye yönelik koruyucu tedbirler, Galiçya Cephesi'nde geniş çaplı salgın hastalıkların ortaya çıkmasına engel olmuştur.³²

Galiçya'da görülen önemli hastalıklardan birisi kuduz hastalığı idi. Birkaç defa ortaya çıkarak asker ve sivil pek çok kişinin ölümüne sebep olan bu hastalık için 29 Temmuz 1916 tarihinde Osmanlı Erkân-ı Harbiyesi tarafından bir talimatname yayımlanmıştı. 10 Mart 1916 tarihli ve *Kuduz Hastalığına Karşı Tedabir* başlıklı beyannamenin tekrarı olan bu talimatname, yayımlandığı günden itibaren tüm kıtalarda uygulanmaya başlanmıştır. Söz konusu emirler siviller için de geçerliydi.

Talimatnameye göre, kuduz hastalığına karşı uyulması gereken kurallar şunlardı: köylerde, kazalarda ve tren istasyonlarının olduğu bölgelerde, köpek yasağını bildiren levhalar göze çaracak bir biçimde asılmalıdır. Tüm köpekler yakalanarak hapsedilecek, Viyana ve dışındaki köpeklerin ağızına mutlaka ağızlık geçirilecek ve tasmaına geçirilen bir ipe götürülecektir. Başboş gezen kedi ve köpekler, sahiplerine haber verilmeden derhal öldürülecektir. Sahipsiz dolaşan köpekler için devriyeler çıkarılacaktır. Karargâhta bulunan köpekler de derhal yok edilecektir. Bu durumdan kumandanlar sorumlu olacaklardır. Kıtalarda terbiye edilmiş polis ve harp köpeklerinin kalmasına izin verilmiştir. Av köpeklerinin bulundurulması da yasaklanmıştır. Bir köyde bir kuduz köpek ortaya çıktığı zaman, o yerde ve civar köylerdeki köpeklerin itlafi Ordu Başkomutanlığının selahiyetindedir. Bir kimseyi ısiran köpek ister kuduz olsun ister olmasın derhal öldürülecek ve bu köpeğin / kedinin başı kesilerek uygun bir şekilde sarılıp Striy'deki 2 Numaralı Bakteriyolojihane'ye

³¹ ATASE, BDH, Kİs no.4416, D no.51 (16.07.1331- 04.02.1332).

³² Tugay Dosyası, no.38.

gönderilecektir. Aynı zamanda her türlü vaka ve telefatlar hem Striy'e hem de müttefiklerin Kuzey Ordusu Başkomutanlığı'na ihbar edilecektir. Kuduz olsun olmasın, bir köpek tarafından ısırılan Kuzey Ordusu'na bağlı her kişi derhal tedavi altına alınacaktır. Hastalar, tedavi için Breslau Darülfünunu Hıfzıssıha Şubesi'ne gönderilecektir. Hastaların tedavisi ayrıca Krakov ve Budapeşte'deki merkezlerde de yapılacaktır. Talimatname çerçevesinde Galiçya'ya köpek ihracı kesinlikle yasak edilmiştir.³³

Galiçya'da görülen diğer bir hastalık ise, 'lekeli humma' (fleckfieber) olarak bilinen tifüstür. 16 Aralık 1916 tarihinde cepheye yakın Yabusof köyünde tifüs ortaya çıkmış ve kısa sürede yayılarak tehlikeli bir hal almıştır. Hastalığın önlenmesi için ilk olarak hastalığın görüldüğü askeri birlikler ve bu birliklerin yakınındaki kasaba ve köyler derhal karantina altına alınmıştır. Diğer taraftan Avusturya-Macaristan Mevki Kumandanlığı tarafından dokuz maddeden oluşan bir ordu emirnamesi yayınlanarak tüm birliklere gönderilmiştir.³⁴ *Lekeli Humma Hastalığı İçin Malumat* adı altında çıkan bu emre göre; karantina altına alınan köye tüm giriş çıkışlar yasaklanmış, tifüs (lekeli humma) hastalarına tedavi ve yardım için köye girmeye mecbur olanlar dışında hiç kimsenin köye sokulmaması emredilmiştir. Ayrıca kişilerin hijyen başta olmak üzere sağlıklarına dikkat etmeleri istenmiş, hastaların acilen yetkililere ihbar edilmesi şart koşulmuştur.³⁵ Tedbirlerin ciddiyet ve titizlikle uygulanması sonucu hastalık bu bölgede kısa bir süre sonra ortadan kalkmıştır.

Öte yandan, 13 Şubat 1917'de Macar askerleri arasında yine tifüs hastalığının görülmesi, Osmanlı 15. Kolordu komutanlığında yeniden ciddi bir endişeye sebep olmuş³⁶ ve hastalığın öğrenilmesinden iki gün sonra Peşte Nekahathanesi İnzibat Zabıtlığı'na hastalığa karşı alınacak tedbirlere dair bir yazı gönderilmiştir. Buna göre nekahathane içinde kati tedbirlere başvurulması emredilmiş, tüm askerlerin eşyası ve yataklarının etüvden geçirilmesi için askeriye'den birkaç günlüğüne bir seyyar etüv istenmesinin zorunlu olduğu bildirilmiştir. Gelen emirde, hasta ve müstahdemlerin saçlarının 3 numaralı makinayla kesilmesi, diğer mahallerindeki kıllar traş edildikten sonra, hastane dahilindeki banyolarda temizlenmeleri, başlarının *sublimé acétique* ile dezenfekte edilmesi, ayrıca mümkün olduğu takdirde koltuk altlarına ve genital bölgelerine kâfurlu veya naftalinli yağların sürülmesi, dezenfekte edilen koğuşlarla dezenfekte edilmeyenlerin ilişkilerinin kesilmesi, hasta odasına formol veya kükürt buharı uygulanması, hasta yanında yatanların, diğerleriyle

³³ ATASE, BDH, Kİs no.4416, D no.51/ 17, 18 (16.07.1331- 04.02.1332).

³⁴ ATASE, BDH, Kİs no.4416, D no.51/ 018-03 (16.07.1331- 04.02.1332).

³⁵ ATASE, BDH, Kİs no.4416, D no.51/ 018-03 (16.07.1331- 04.02.1332).

³⁶ Tugay Dosyası, no.15.

mümkün mertebe temasta bulundurulmaması gibi tedbirler yer almaktaydı.³⁷ Bu çerçevede hastalığı taşıyan vücut bitlerine karşı ciddi bir mücadele başlatılmış, 14 gün süren bir tecrit dönemi ve tedbirlerle hastalık söndürülmüştür.

Galiçya Cephesi'nde görülen diğer bir hastalık ise tifodur. Tifo (kara humma), ilk olarak 24 Ekim 1916 (11 Teşrin-evvel 1332) tarihinde İstanbul'dan Galiçya cephesine gelen 876 asker arasında tespit edilmiş ve bu hastalığın bulunduğu vagondaki askerler sıkı bir tıbbi muayeneden geçirilmişlerdir. Muayene sonucu sağlıklı olanlar alaylarına sevk edilirken, hastalık şüphesi taşıyanlar tedavi altına alınmıştır. Karantina uygulamasına gerek duyulmamıştır.³⁸ Erken tespit ve gerekli önlemlerin alınması sonucunda, hastalık salgın halini almadan ortadan kaldırılabiliştir.

Askeri raporlardan anlaşıldığına göre, Galiçya Cephesi'ndeki askerler arasında, büyük çaplı olmasa da, dizanteri hastalığı da görülmüştür. Peşte'deki 16 numaralı Garnizon Hastanesi'nde tedavi olan bir askerin dizanteriden vefat ettiğinin anlaşılması üzerine, gereken incelemeler yapılmış ve askerin bu hastalığa İstanbul'dan gelirken yakalandığı tespit edilmiştir.³⁹ Bunun üzerine hastanedeki tüm hastalar muayeneden geçirilmiş ve olası bir tehlike için sıkı tedbirlere başvurulmuştur. Hulusi Fuad Tugay'ın Ağustos ayında hazırladığı sağlık raporuna göre, 86 kişinin dizanteri teşhisiyle hastaneye yatmıştır.⁴⁰

Galiçya Cephesi'ndeki askerlerde görülen diğer hastalıklar şunlardır: nezle-i müstevliye (grip), iltihâb-ı kasabât (akut bronşit), skorbüt, Asya kolerası, tedahhum (el ve ayak ödemleri), çiçek, humma-yı racia, zât-ül-cenb (plevra iltihabı), zât-ür-rie (pnömoni), sâri iltihâb-ı sehaya (menenjit), sair âza veremi (tüberküloz), turuk-ı beviye ve tenâsüliyye hastalıkları (idrar yolları ve zührevi hastalıklar), kabakulak, kalp hastalıkları, kasık fitiği ve romatizma.⁴¹

Öte yandan kış mevsiminde aşırı soğuklar nedeniyle yüzlerce asker donma tehlikesi ile karşılaşmıştır. Avusturya-Macaristan Hastaneleri Müfettişliği tarafından hazırlanan istatistik cetveline göre, Aralık 1916-Mart 1917 arasında, 267 asker hastanelerde donma tedavisi görmüştür.⁴² Ayrıca pek çok asker belsoğukluğu ve frengi teşhisiyle Viyana Nekahathanesi ve Drogobiç Hastanesi başta olmak üzere çeşitli hastanelerde tedavi altına alınmıştır.⁴³

³⁷ Tugay Dosyası, no.18.

³⁸ ATASE, BDH, Kİs no.4416, D no.51/ 018-01 (16.07.1331- 04.02.1332).

³⁹ ATASE, BDH, Kİs no.4416, D no.51/ 014 (16.07.1331- 04.02.1332).

⁴⁰ Tugay Dosyası, no.45.

⁴¹ ATASE, BDH, Kİs no.4378, D no.102 (23.04.1331- 01.10.1332)

⁴² Tugay Dosyası, no.53.

⁴³ Özbay, a.g.e., c. 1, s.282.

Bunlardan başka; diş ve göz hastalıklarıyla ilgili şikâyetler, mevsim değişikliklerine bağlı olarak ortaya çıkan ateşli ve iltihaplı hastalıklar da vardı.⁴⁴ Hikmet Özdemir'in belirttiğine göre Galiçya Cephesi'nde 7.115 asker hastalıktan dolayı, 10.326 asker ise cepheye aldığı çeşitli yaralar sonucu hastaneye yatırılmıştı. Bu askerlerden 124'ü hastalıktan, 522'si de aldığı yaralardan ötürü yaşamını kaybetmişti. Resmi kaynaklarda Galiçya'da ölen Osmanlı askerlerinin sayısı toplam 3.859 olarak gösteriliyordu.⁴⁵

Galiçya Cephesi'nde yaralanan bazı askerler el-kol ve bacaklarını kaybetmişlerdir. Bu hastalara, protezler yaptırılmış ve bunların kullanımını öğrenmeleri için hastaların 'talimgah mektebi'ne gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Ancak bu konudaki emirler gerekli yerlere zamanında gitmediğinden, hastalar rehabilitasyon merkezlerine gidememiş ve protezlerinden yeterince yararlanamamışlardır. Durumun anlaşılması üzerine yeni emirler gönderilerek, hastaların bu birimlere sevki sağlanmıştır.⁴⁶

Resim 3. Protez eğitimi ve fiziksel rehabilitasyon uygulaması sırasında Osmanlı askerleri ile Avusturyalı hastabakıcılar (İ.Ü. İstanbul Tıp Fakültesi, Deontoloji ve Tıp Tarihi Anabilim Dalı Arşivi, Hulusi Fuad Tugay Dosyası).

⁴⁴ Ertem, a.g.e., s.154.

⁴⁵ Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005, s.139.

⁴⁶ ATASE, BDH, Kİs no.4416, D no.51/ 015-01 (16.07.1331- 04.02.1332).

Sonuç olarak, Galiçya Cephesi'nde Osmanlı askerleri arasında görülen hastalıkların, zamanında alınan tedbirler sayesinde genel olarak ciddi bir salgına dönüşmediği anlaşılmaktadır. Avusturya-Macaristan ordusuna gelince; bu ordunun sağlık durumu genel olarak iyi olmakla birlikte, Birinci Dünya Savaşı'nda verdiği kayıpların sayısı az değildi. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'ndaki ordu mevcudu, 6.500.000 idi.⁴⁷ Dr. Wilhelm Winkler'a göre, Avusturya Savaş Bakanlığı tarafından, 1917 Eylül'ünün sonuna kadar, 687.534 ölüm, 855.283 kayıp ve 1.200.000 esir kaydedilmişti. Dr. Winkler bu rakamların çok düşük olduğu düşüncesindeydi. Dr. Winkler'ın hesaplarına göre, 31 Aralık 1917 yılına kadar ölü sayısı en az 1.200.000 idi. 31 Mart 1919'un başlarında Savaş Bakanlığı tarafından 905.299 ölüm ve 837.483 kayıp vakası kaydedilmişti. Kaybolanların en azından dörtte üçünün öldüğü kabul edilirse, bu durumda öldürülen ve yaralanarak ya da hastalıktan ölen askerlerin toplam sayısının yaklaşık olarak 1.530.000 olarak hesaplanabilirdi.⁴⁸ Garrison'un verdiği savaş istatistiklerine göre ise, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun ordusunda öldürülerek, yaralanarak ya da hastalıktan ölenlerin sayısı 800.000 yaralananların sayısı 3.200.000 kişi, kaybolan ya da esir düşenlerin sayısı 1.211.000 idi.⁴⁹

Savaşta Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun sivil kayıpları da dikkate değerd. Sivil ölümlerinde salgın hastalıkların önemli payı olmuştu. Örneğin 1915'in sonuna kadar Galiçya'da 16.000 kişi koleradan yaşamını yitirmişti. Bunun yanı sıra, özellikle Galiçya'da ve Bukovina'da çiçek, tifo ve benzer salgın hastalıklardan çok büyük sayıda sivil hayatını kaybetmişti. Öte yandan tüberküloz, savaş sırasında en ciddi tahribatı yapan hastalıklardan biri olmuştu. Tüberküloz, Macaristan'da ilk büyük yıkımını 1913 yılında yapmış ve bu tarihte Budapeşte'de 3.422 kişi bu hastalıktan ölmüştü. 1916'da 4.937 kişi, 1917'de 6.658 kişi ve 1918'de 6.248 kişi tüberkülozdan yaşamını yitirmişti. İstatistiklere tam olarak yansımaya da, raporlar Macaristan'da salgın hastalıkların savaş sırasında yaygın olduğunu gösteriyordu.⁵⁰

Hastanelerde Yaşanan Disiplin Sorunları

Galiçya Cephesi'ne gönderilen 15. Kolordu birlikleri, askeri yükümlülüklerinin yanı sıra Osmanlı imajını Avrupa'da en iyi şekilde temsil etme sorumluluğunu da üstlenmişti. Bu yüzden bilgi ve görgü artırma çalışmalarına Galiçya'da da devam edilmişti. Komutanlar sık sık; Osmanlılara

⁴⁷ Fielding H. Garrison, *Notes on the History of Military Medicine*, Association of Military Surgeons, Washington 1922, s.199.

⁴⁸ Samuel Dumas & K.O. Vedel Petersen, *Losses of Life Caused By War*, ed. Harald Westergaard, Clarendon Press, London 1923, s.142.

⁴⁹ Garrison, *a.g.e.*, s.199.

⁵⁰ Dumas & Petersen, *a.g.e.*, s.180-181.

karşı duyulan yanlış önyargıları ortadan kaldıracak davranışlar gösterilmesi, atalarının ruhuna yakışan kahramanlıklarda bulunulması ve müttefik ordularıyla karşılıklı anlayış, dayanışma ve kardeşlik duygularının geliştirmesi gerektiğini vurgulamaktaydı.

Galiçya Cephesi'nde savaşan Osmanlı askerleri, burada buldukları süre içinde, genel olarak kendilerinden beklenen ve görev sorumlulukları başarıyla yerine getirmişlerse de, cephe gerisindeki bazı hastanelerden gelen raporlardan, zaman zaman, disiplinsizlik yüzünden bazı sıkıntıların yaşanmış olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, Viyana'daki nekahathaneden hırsızlık şikâyetleri gelmiş, Olmütz Hastanesi'nde ise bazı askerler izinsiz olarak hastaneden ayrılmış ve kurtarma ekibi tarafından içkili halde geri getirilmişlerdi. Bu yüzden askerlerin tüm teçhizatları alınarak depoya kapatılmıştı.⁵¹ 2 numaralı Garnizon Hastanesi'nden gönderilen bir raporda da bir onbaşının âmirlere, hasta bakıcılara karşı geldiği, hatta dövmele tehdit ettiği ve hemşirenin getirdiği yemeği yerlere saçtığı bildirilmişti.⁵²

Osmanlı hastalar ile doktorlar ve hastane personeli arasında yaşanan tartışmalarda iletişim problemlerinin önemli bir payı olduğu anlaşılmaktadır. Avusturya-Macaristan hastanelerinde yeterli sayıda Osmanlı sıhiye neferi ve doktorunun bulunmaması, Osmanlı askerlerinin yabancı doktorlar tarafından tedavi edilmesini zorunlu kılıyordu. Dil bilmemekten kaynaklanan iletişim sorununun esas nedeni, çoğu kez yanlış anlaşılmalara ya da askerlerin ihtiyaç ve şikâyetlerini dile getirememesiydi. Resmî yazışmaların birçoğunda tercüman sıkıntısı dile getirilmiş ve Osmanlı Devleti'den Almanca bilen subaylar göndermesi talep edilmişti. Örneğin, savaş muhabiri olarak Galiçya'ya giden Ahmed Emin Bey [Yalman], Avusturya savaş muhabirlerinden Dr. Stapner ile sahra hastanelerini ve trenlerini dolaşırken Göding Hastanesi'ne de uğramış ve burada bulunan Osmanlı askerlerinin ciddi bir iletişim sorunu yaşadıklarına tanık olmuştur. Ahmet Emin Bey'e göre Osmanlı askerleri, öncelikle hastaneye geldikleri zaman teslim ettikleri eşyalarının ne olduğuna dair açıklama istemekteydi. Bazıları ise sargılarının her gün değiştirilmediğini elleriyle anlatmaya çalışmaktaydı. Sargı hergün değiştirilmeyince, kendilerine kâfi derecede önem verilmediğini düşünmekte ve şikâyette bulunmaktaydılar. Kendilerine bazı yaraların kapanabilmesi için sargının sık sık değiştirmemesi gerektiği izah edildiğinde, ikna olmakta ve moralleri düzelmekteydi.⁵³

15.Kolordu kumandanlığı sözkonusu şikâyet ve disiplinsizlikleri önlemek amacıyla Avusturya-Macaristan Hastaneleri'nde tedavi gören askerlerin hastane

⁵¹ Tugay Dosyası, no.39.

⁵² Tugay Dosyası, no.70.

⁵³ *Tanin*, 20 Teşrinievvel 1916 / 20 Ekim 1916.

içinde ve hastane dışında uymaları gereken kuralları içeren bir emri⁵⁴ ve inzibat subaylarının görevlerini açıklayan ve sınırlandıran bir talimatnameyi⁵⁵ uygulamaya sokmuştu.

Defin işlemleri

Hastanelerde ölen askerlerin nereye defnedileceği ve defin sırasındaki dinî merasimlerin kim tarafından yapılacağı bir diğer sorundu. Öncelikle vefat edenlerin kimlik ve sayısının eksiksiz olarak tespiti büyük önem taşıyordu. Bu yüzden ölen askerlerin isimlerinin doğrudan doğruya hastaneler tarafından Dersaadet Sıhhiye İstihbarat Şubesi'ne gönderilmesine karar verildi.⁵⁶ Öte yandan defin işlemleri ile ilgili ayrıntılı düzenlemelere girildi. Bu çerçevede, savaşta ve hastanelerde vefat eden askerlerin mezarları hakkında Avusturya-Macaristan ordusunda uygulanan işlemlere ilişkin evrak ve krokiler incelenerek, Osmanlı ordusuna uygun olan işlemler uygulamaya kondu. Fakat bu konuda bazı sıkıntılar ortaya çıktı. Kıta ve seyyar hastanelerde ölen askerlerin defin işlemleri ve merasimlerinin düzenlenmesi mümkün olmasına rağmen, Avusturya-Macaristan topraklarındaki hastanelerde vefat eden askerlerin defin işlemlerinde imam eksikliğinden dolayı ciddi sıkıntılar yaşanmaktaydı. Bu yüzden, 17 Ekim 1916'da 15. Kolordu Kumandanı Şevki Bey, Harbiye Nezareti'nden, Avusturya-Macaristan topraklarındaki hastanelerde görevlendirilmek üzere 4 imam, cenaze işlemlerine yardımcı olacak 1 memur ve 16 hastabakıcının Avusturya'ya gönderilmesini talep etti. Ayrıca bu sıkıntının azaltılması için askerlerin yalnızca birkaç hastaneye sevkleri istendi.⁵⁷

25 Ekim 1916 (12 Teşrinievvel 1332) tarihinde gönderilen bir yazıda Pardubitz Hastanesi'ne Boşnak bir imam gönderildiği bildirilmiştir. Öte yandan Valbriç Mezeriç Hastanesi'nde imama ihtiyaç duyulduğu, vefat olduğu zaman hastane kumandanının Göding'ten imam getirterek dini tören ve defin işlemlerini gerçekleştirdiği bildirilmiştir.⁵⁸

Bu konuyla ilgili ilginç bazı olayların yaşandığı görülmektedir. Örneğin 1916 yılının Kasım ayında gazetelerde Macaristan'ın Holak kasabasında yaralı Osmanlı askerlerinden birinin vefat ettiği ve cenazesinin papazlar tarafından kaldırıldığı ile ilgili bir haber yayımlanmıştır. Olayın doğru olduğunun anlaşılması üzerine şer'i hükümlere uygun olarak yapılmamış olan bu definin geçerli olamayacağı açıklanmış ve askerlerin çok farklı hastanelerde dağıtık

⁵⁴ Tugay Dosyası, no.26-a.

⁵⁵ Tugay Dosyası, no.6.

⁵⁶ Tugay Dosyası, no.24.

⁵⁷ ATASE, BDH, Kls no.2185, D no.16 (18.08.1332- 20.09.1332).

⁵⁸ ATASE, BDH, Kls no.4416, D no.51/ 015-01 (16.07.1331- 04.02.1332).

olarak bulunmasının yarattığı sıkıntı bir kez daha anlaşılmıştır. Benzer olayın bir daha yaşanmaması için askerleri belli hastanelerde toplama işlemlerine hız verilmiş ve defin işlemlerinin şer'i hükümlere uygun olarak yapılması için Peşte'de Gülbaba türbedarı ve Macar Darülfünunu Osmanlıca muallimi Abdülmuttalip Efendi görevlendirilmiştir. Bu işlemlerin yürütülmesi başkonsolosluğun sorumluluğuna bırakılmıştır. Başkonsolosluktan uzakta bulunan yerlerde ise Boşnak askerlerinin imamlarından yararlanılmasına karar verilmiştir. Ayrıca bu iş için İstanbul'dan Peşte'deki Nekahathane'ye mülazım-ı evvel (üsteğmen) Asım Efendi gönderilmiştir.⁵⁹

Osmanlı askerlerine yardımlar ve yurda dönüş

Savaş sırasında Avusturya ile Osmanlı ülkesi arasında kurulmaya çalışılan dayanışma ve silah arkadaşlığı, resmî düzeydeki yetkililer tarafından samimiyetle desteklenmiştir. Örneğin Avusturya arşidüklerinden biri, 1916 Eylül'ünde Göding Hastanesi'ni dolaşarak, Osmanlı askerlerine tütün, şeker ve kartpostal dağıtmış ve askerlerin ihtiyaçlarıyla yakından ilgilenerek, her zaman yanlarında olduğu mesajını vermiştir.⁶⁰

Osmanlı askerleri için asıl büyük desteğin Osmanlı yetkililerinden ve Osmanlı halkından geldiği anlaşılmaktadır. Viyana Başkonsolosu Hüsnü Bey'in başkanlığında Viyana'da bulunan Osmanlı cemaat üyeleri tarafından bir komisyon kurulmuş ve bu komisyonun başlattığı kampanya sayesinde, Osmanlı askerlerine daha fazla tütün ve giysi temin edildiği gibi,⁶¹ kısa sürede binlerce kron yardım toplanmıştır.⁶² Bu durum cephede savaş muhabirliği yapan Ahmed Emin Bey'in dikkatini çekmiş ve Osmanlı İmparatorluğu içinde de Galiçya'da bulunan Osmanlı askerlerinin hiç olmazsa tütün ihtiyacını karşılayacak bir kampanya başlatılması teşebbüsünde bulunulmuştur. Dönemin gazeteleri incelendiğinde bu kampanyaya Osmanlı matbuatı tarafından büyük destek verildiği görülmektedir. Bunun için 13 Kasım 1916 tarihinde matbuat müdürünün başkanlığında İstanbul'da muhtelif dillerde çıkan gazetelerin temsilcilerinin katıldığı bir toplantı düzenlenerek, *Galiçya ve Dobruca'daki Gazilerimize Tütün Hediye Heyeti* adıyla bir heyet kurulmuştur. Hediye heyetine katılan gazeteler ilk gün kendi aralarında 69.000 adet tütün paketi toplamayı başarmışlardır.⁶³ Tütün bağışi kampanyası kamuoyuna da açılmış ve

⁵⁹ ATASE, BDH, Kls no.4416, D no.51/ 015-01 (16.07.1331- 04.02.1332).

⁶⁰ *Tanin*, 20 Teşrinievvel 1916 / 20 Ekim 1916.

⁶¹ *Tanin*, 8 Kanunievvel 1916 / 8 Aralık 1916.

⁶² *Tanin*, 8 Teşrinisani 1916 / 8 Kasım 1916.

⁶³ Bu heyet üç alt komisyondan meydana geliyordu: "heyet-i teşvikat komisyonu", "cem'-i hedaye komisyonu", ve "idare komisyonu". *Tanin*, 1 Teşrinisani 1916 / 1 Kasım 1916.

bağış yapan kişi ve kurumların adları, hediye miktarı, hediyelerin teslim yerlerini her gün düzenli olarak gazetelerde yayımlanmıştır.⁶⁴

Galiçya'da bulunan Osmanlı askerlerine diğer bir destek de Hilali Ahmer Hanımlar Şubesi'nden gelmiştir. 1916 yılında Viyana'da kurulan bu şube, Viyana kadınlarına hitaben bir beyanname neşrederek, Avusturya kadınlarını cephede savaşan askerlere yardıma çağırmıştır. Beynamede kadınlara düşen en önemli vazifenin, sadece savaş sırasında değil, barış döneminde de Osmanlı ile Avusturya arasındaki derin ve samimi dostluğu geliştirmeye yönelik faaliyetlerde bulunmak olduğu dile getirilmiştir. *Tanin* gazetesinin haberine göre, *Neue Freie Presse* gazetesinin yayınladığı bu beyanname Viyana kamuoyunda büyük bir saygı ve takdirle karşılanmış ve habere ilişkin yorum şu şekilde verilmiştir:

“Galiçya'daki harp cephelerimizde Osmanlı askerleri harp ediyorlar, Osmanlı şehirlerinde Türk hanımları yaralılarımız için iâne cem' ediyorlar. Şimdi de yine Türk hanımları Viyana kadınlarına hitap ederek, vakt-i sulh için hazırlanmak maksadıyla teşvikatta bulunuyorlar. Böyle sözlerin bizde matlub olan tesiri husule getirmemesi kâbil mi?”⁶⁵

15. Kolordu birlikleri Galiçya'da bir yıl görev yaptı. Osmanlı birlikleri için Galiçya Cephesi'nde en şiddetli çarpışmalar 1916 yılının Eylül ve Ekim aylarında gerçekleşti. 17 Eylül'e kadar devam eden muharebelerde 15. Kolordu'nun kayıpları 95 subay, 7000 er olarak resmi kayıtlara geçti.⁶⁶ 17 Eylül'de Rus taarruzu yeniden başladı ve 20 Eylül'de en yoğun şeklini aldı. Ruslar gözetleme balonları ve uçaklar sayesinde saldırılarını hem karadan hem de havadan gerçekleştirdiler. Çarpışmalar 22 Eylül'de Ordu Komutanı Kont Bothmer'e bağlı Osmanlı birliklerinin Rus taarruzunu geri püskürtmeleri ile sona erdi. Fakat Ekim ayında sayıca üstünlüklerini ve savaş taktiklerini çok iyi kullanan Ruslar cephede üstünlüğü ele geçirdiler. 20. Tümen ciddi kayıplar verdi ve Alman ikmalinden yararlanmak zorunda kaldı. Ağır kış koşulları altında Rus taarruzu 1916 yılının sonuna kadar devam etti. Ocak 1917'den itibaren ise Rusya'daki siyasi karışıklıklar cepheye de yansdı ve Rus ordularının hücumları giderek azaldı. Hatta cephede savaşan askeri birlikler arasında bir yakınlaşmanın başlamasıyla, resmi olmayan bir ateşkes dönemine girildi. Mayıs ayının sonunda 15. Kolordu birliklerinin geri dönmesine ve Filistin Cephesi'ndeki orduları takviye etmesine karar verildi.⁶⁷ Haziran

⁶⁴ *Tanin*, 10 Teşrinisani 1916 / 10 Kasım 1916.

⁶⁵ *Tanin*, 6 Kanunuevvel 1916 / 6 Aralık 1916.

⁶⁶ Şenyol, *a.g.e.*, s.19.

⁶⁷ Birinci Dünya Savaşı'nda Galiçya, Makedonya ve Romanya'ya gönderilen Osmanlı orduları, görevlerini tamamlayıp geri döndükten sonra 15 Haziran 1917'de yeniden düzenlendiler. Yıldırım Ordular Grubu'na bağlı 6.Kolordu (13. ve 18.Tümen) ve 7.Kolordu (3.ve 15.Tümen) adını alan bu birlikler, Birinci Dünya

1917'de yurda dönüş başladı. Veda ziyareti sırasında Avusturya-Macaristan İmparatoru I.Karl (hükümdarlığı 1916-1918), kolordu komutanı Cevat (Çobanlı) Paşa'yı (1870-1938) üstün hizmetlerinden dolayı büyük liyakat madalyası ile ödüllendirdi.⁶⁸ Ayrıca Osmanlı sağlık ekibine madalyalar takarak⁶⁹, Osmanlı subay ve erlerine övgü dolu bir konuşma yaptı.⁷⁰ 26 Eylül 1917'de Ordunun son kfilesinin de İstanbul'a gelmesiyle birlikte Osmanlı askerleri Galiçya'dan tamamen ayrılmış oldular.⁷¹

Sonuç

Birinci Dünya Savaşı'nda Avusturya-Macaristan ordularının Ruslara karşı koyabilmesinde, Galiçya Cephesi'nin birinci derecede önemi olduğu kabul edilir. Galiçya'nın Rusların eline geçmesindeki engellerden biri de, üstlendiği görevi büyük bir başarıyla tamamlayan Osmanlı Devleti'nin Galiçya Cephesi'ne gönderdiği birliklerdir. 15. Kolordu, iki yıl boyunca cephede ve cephe gerisinde müttefik ordularının askerleriyle hem güçlü bir silah dayanışması kurmuş, hem de cephe gerisindeki hastanelerde Avusturya-Macaristan askerleriyle Osmanlı askerleri birbirlerini yakından tanıma fırsatını yakalamıştır. Bu ilişkilerin iki ülke arasındaki resmî yakınlaşmada da büyük payı olduğu söylenebilir. Savaş döneminde yaşanan yakınlaşma, iki ülkenin birbirleri hakkındaki önyargıların azalmasına ve toplumsal ilişkilerin olumlu yönde gelişmesine yardımcı olmuştur. Ayrıca, Osmanlı askerlerine destek olmak amacıyla hem Viyana'da hem de Anadolu'da başlatılan yardım kampanyaları, Osmanlı'da ilk kez uluslararası boyutta bir toplumsal seferberlik yaşanmasını sağlamıştır. Bu faaliyetlerin toplumsal bilincin artmasında, milliyetçilik, vatanseverlik gibi duyguların gelişmesinde de büyük etkisi olduğu bilinmektedir.

Galiçya Cephesi, bugüne kadar, genellikle askerî yönüyle ve savaşın sonucuna yaptığı siyasî etkileriyle değerlendirilmiştir. Bu makalede ise şimdiye kadar üzerinde pek durulmayan Galiçya cephesinde Osmanlı birliklerine verilen sağlık hizmetleri ele alınarak, cephe ve cephe gerisindeki Osmanlı askerlerinin durumu farklı bir boyutta değerlendirilmeye çalışılmıştır. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na yardım amacıyla 23 Temmuz 1916'da Galiçya Cephesi'ne gönderilen ve yaklaşık 33.000 kişiden oluşan 15. Kolordu birlikleri sağlık hizmeti olarak yanlarında sadece tümenlerin sıhhiye bölüklerini götürebilmiştir. Buradaki askerlere sıhhi malzeme ikmal, seyyar hastane temini ve diğer sağlık

Savaşı'nın sonuna kadar Bağdat ve Mezopotamya'daki çeşitli cephelerde savaşmışlardır. Galiçya'dan gelen 15.Kolordu, Yıldırım Ordular Grubu'nun 7. Kolordu birliklerini oluşturmuştur. Murphy, *a.g.e.*, s.91, 102.

⁶⁸ Ertem, *a.g.e.*, s.186.

⁶⁹ Bayhan Çubukçu, “Birinci Dünya Savaşı, Galiçya Cephesi ve Türk Sağlık Ekibinde Avusturya Madalyası Alanlar”, *IV. Türk Tıp Tarihi Kongresi, İstanbul: 18-20 Eylül 1996*, TTK, Ankara, 2003, s.457-462.

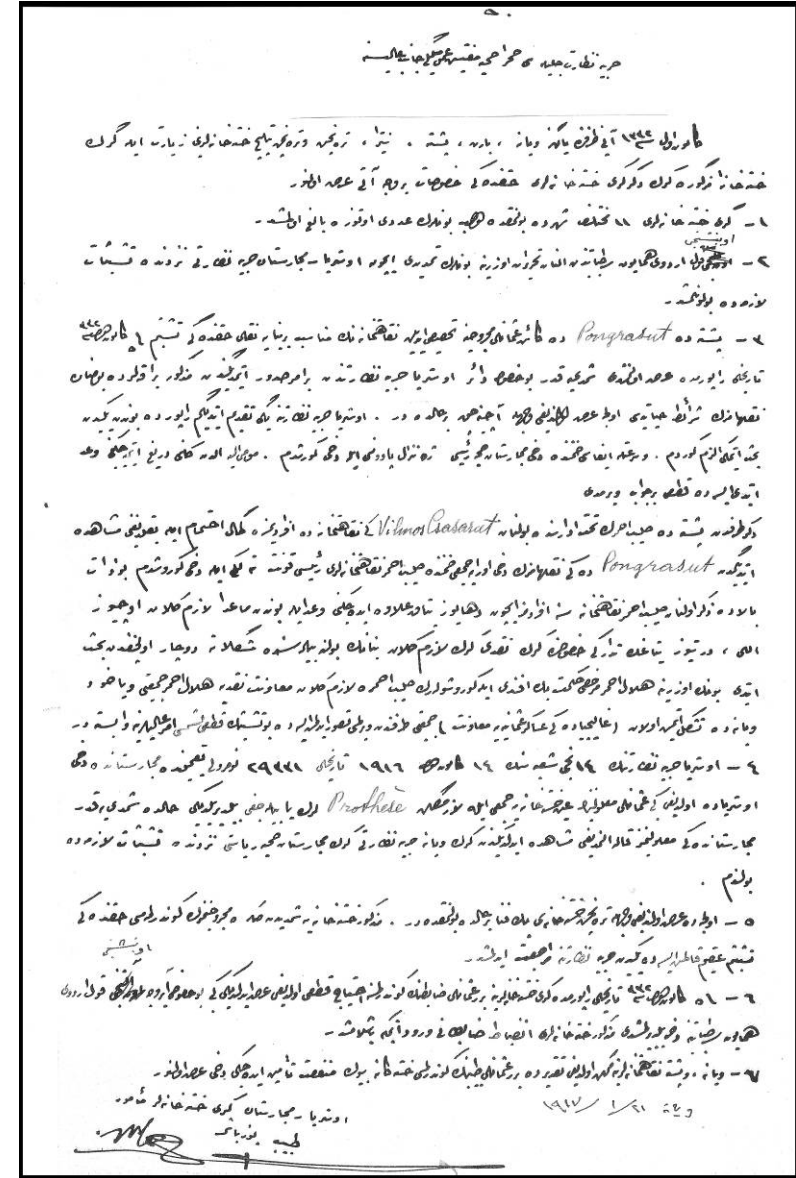
⁷⁰ Ertem, *a.g.e.*, s.186.

⁷¹ Şarman, *a.g.e.*, s.XXVI.

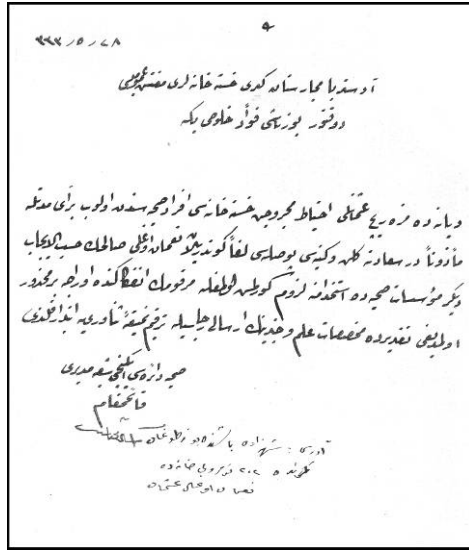
hizmetleri Avusturya-Macaristan hükümeti tarafından karşılanmıştır. Genel olarak, bu cephede sağlık hizmetlerinin iyi yürütüldüğü bilinmektedir. Ancak şiddetli çatışmalardan dolayı yaralı sayısının beklenenin üzerine çıkması ve bu arada askerler arasında dizanteri, tifo ve sıtma gibi bulaşıcı hastalıkların görülmesi üzerine, Osmanlı askerleri dağınık bir şekilde cephe gerisindeki Avusturya-Macaristan devleti hastanelerine sevk edilmişlerdir. Sevk edilen yaralı ve hasta askerlerden haber alınamaması üzerine, Osmanlı Erkân-ı Harbiyesi askerlerin tedavi gördükleri hastanelerin tespiti için Dr. Hulusi Fuad [Tugay]'ı Avusturya'ya göndermiştir. Hulusi Fuad Tugay'ın, yaptığı araştırmalar ve denetimler sonucu hazırladığı raporlar, cephe gerisindeki askerlerin sağlık durumları konusunda son derece önemli ve detaylı bilgiler vermektedir. Hulusi Fuad'ın raporlarını ve yazışmalarını içeren dosyalar iki yönden oldukça dikkate değer bilgiler içermektedir: Birincisi, bu dosyada yer alan yazılı belgeler ve fotoğraflar bize Birinci Dünya Savaşı'nda Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na ait hastanelerin genel durumu, sağlık hizmetleri, tedavi yöntemleri ve Avusturya'da ve Macaristan'daki hastanelerin tıbbi yönden ve sağlık hizmetleri konusundaki farklılıkları anlamamızı sağlamaktadır. İkinci olarak söz konusu belgeler cephe gerisinde yaralı ve hasta Osmanlı askerlerinin sağlık durumları, Osmanlı askerlerinin hastanelerdeki sağlık personeliyle olan ilişkileri ve Avusturya sağlık ekiplerinin Osmanlı askerlerine yaklaşımları gibi konularda önemli bilgiler edinmemize yardımcı olmaktadır.

Teşekkür: Bu makalenin temel kaynaklarından olan, Birinci Dünya Savaşı'nda Avusturya-Macaristan Hastaneleri Müfettişi ve Galiçya'daki Türk ordusunun sağlık işlerinden sorumlu olarak görev yapan Dr. Hulusi Fuad Tugay'ın İ.Ü. İstanbul Tıp Fakültesi Deontoloji ve Tıp Tarihi Anabilim Dalı'ndaki dosyalarına ve Galiçya'daki Türk askerlerinin orijinal fotoğraflarına ulaşmamı sağlayan Prof. Dr. Nuran Yıldırım'a teşekkür ederim.

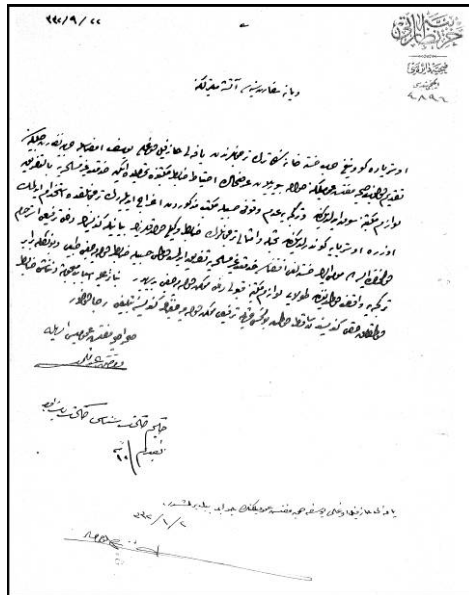
Ek 1. Cephesi gerisindeki Avusturya-Macaristan hastanelerine memur tayin edilen Tabip Yüzbaşı Hulusi Fuad Tugay tarafından Harbiye Nezareti Sahra Sıhhiye Müfettişi-i Umumiliği'ne yazılan 21.1.1917 tarihli rapor (İ.Ü. İstanbul Tıp Fakültesi, Deontoloji ve Tıp Tarihi Anabilim Dalı Arşivi, Hulusi Fuad Tugay dosyası).

Ek 2. Sıhhiye Dairesi İkinci Şubesi'nin, Viyana'daki Mezeriç İhtiyat Mecruh Hastanesi'nden İstanbul'a gönderilen Osmanlı askerinin durumuna ilişkin, Avusturya-Macaristan geri hastaneleri Müfettişi Umumisi Hulusi Fuad Bey'e gönderdiği yazı (İ.Ü. İstanbul Tıp Fakültesi, Deontoloji ve Tıp Tarihi Anabilim Dalı Arşivi, Hulusi Fuad Tuğay Dosyası).

Ek 3. Avusturya'da Göding Harp Hastanesi'nde görevli tercümanın terfi ve görevlendirilmesine ilişkin yazı (İ.Ü. İstanbul Tıp Fakültesi, Deontoloji ve Tıp Tarihi Anabilim Dalı Arşivi, Hulusi Fuad Tuğay Dosyası).

Ottoman Army Troops and Health Services at the Galicia Front (1916-1917)

Galicia was one of the Eastern European fronts where the Ottoman troops fought Russian forces in support of the Austro-Hungarian Empire during the First World War. Turkish soldiers, who were injured or fell ill, were dispatched to various hospitals in the Austro-Hungarian territory. Nevertheless, because the transfers were not well organised and regularly registered, information regarding their health status could be collected properly. To remedy this problem, the Ottoman General Staff appointed Lieutenant Dr. Hulusi Fuad (Tuğay, 1890-1967) as 'inspector to Austro-Hungarian hospitals'. Hulusi Fuad first set off for Vienna to identify the hospitals where the Ottoman soldiers were being treated. He prepared and sent a detailed report on their conditions to the Ottoman authority. This article, based on the said report, attempts to expose the mobilisation of the Ottoman 15th Army Corps to Galicia, the conditions of the wounded at Austro-Hungarian hospitals, the range of diseases they suffered from, and the various problems encountered in extending health services to the soldiers, as well as the conditions of the hospitals in the years 1916-17.

Key words: First World War, Galicia , Austro-Hungarian Hospitals, Hulusi Fuad Tuğay; **Anahtar sözcükler:** Birinci Dünya Savaşı, Galiçya Cephesi, Avusturya-Macaristan hastaneleri, Hulusi Fuad Tuğay.

MİMAR VE MÜHENDİSLER TARAFINDAN II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE İSTANBUL'DA YAYIMLANMIŞ İKİ DERGİ: *GÉNIE CIVIL OTTOMAN* (1910) ve *ZEITSCHRIFT FÜR TECHNIK UND INDUSTRIE IN DER TURKEI* (1916)*

Çetin Ünalın**

Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde Türkler tarafından yayımlanan ilk gazete *Takvim-i Vekayi*'dir. 1831'de yayınlanmaya başlayan ve resmî niteliği nedeniyle devletin görüşlerini yansıtan bu haftalık gazetenin, Türkçe dışında Arapça, Ermenice, Farsça, Fransızca, Rumca baskıları da yapılmıştır. Resmi olmayan ilk Türkçe gazete, 1840'ta yayıma başlayan *Ceride-i Havadis*'tir. Bu gazete, devletten belli bir yardım aldığı için, bazı yazarlar tarafından yarı-resmi olarak kabul edilmiştir.¹ 1860'lardan itibaren gazetelerin yanı sıra, değişik alanlarda ihtisas yayınları da çıkmaya başlamıştır. Bu çerçevede, Osmanlı basınının ilk Türk meslek dergisi *Vekayi-i Tıbbiye* 1849'da, ikinci dergi olarak da Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin yayın organı olan *Mecmua-i Fünun* (Fenler Dergisi) 1862'da yayımlanmıştır.²

Osmanlı İmparatorluğu'nda yayınlanan yabancı dergiler

1908'de ilan edilen II. Meşrutiyet, halk tarafından 'devr-i hürriyet' olarak nitelendirilmiştir. Bu dönemde çok partili rejime geçilerek, yılların bastırılmışlığına tepki olarak 10'a yakın parti, yüzlerce dernek kurulmuş, ülkenin her tarafında neredeyse genel grev denilebilecek kadar çok işçi hareketleri olmuş,³ 1910 yılına kadar 350'den fazla gazete ve dergi yayımlanmıştır.⁴

* **Teşekkür:** Dergileri yurtdışında büyük uğraşlarla bularak bana ileten Profesör Beyhan Karahan'a (New York Institute of Technology, School of Architecture and Design) ve Profesör Fahriye (Hazer) Sancar'a (Urban and Regional Planning College of Architecture and Planning University of Colorado); yurt içindeki sayıları bulan Dr. Serpil Özaloglu'na (Bilkent Üniversitesi, İç Mimarlık ve Çevre Tasarımı Bölümü Öğretim Görevlisi); Fransızca'dan tercümelere yapan Sedvan Teber'e (Bilkent Üniversitesi, Kentsel Tasarım ve Peysaj Mimarisi Bölümü Öğretim Görevlisi); Almanca'dan tercümelere yapan Mimar Leyla (Akaydın) Özhan'a ve Osmanlıca metinleri okuyan Doç.Dr. Cüneyd Okay'a (İstanbul Teknik Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Bölümü Öğretim Görevlisi) teşekkür ederim.

** Mimar, ODTÜ, 1972.

¹ Cüneyd Okay, *Eski Harflerle Mühendislik Dergileri*, İstanbul 2004.

² Bülent Varlık, "Tanzimat ve Meşrutiyet Dergileri," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c.1, İletişim Yay., İstanbul 1985, s.112.

³ Şehmus Güzel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Hareketi ve Grevler," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c.3, İletişim Yay., İstanbul 1985, s.803.

⁴ Zafer Toprak, "II. Meşrutiyet'te Fikir Dergileri," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c.1, İletişim Yay. İstanbul 1985, s.126.

Osmanlı döneminde modern anlamda ilk mühendislik okulları Mühendishane-i Bahri-i Hümayun 1773'te ve Mühendishane-i Berri-i Hümayun 1795'te kurulmasına rağmen mimar ve mühendisler ilk ihtisas yayınlarını ancak 1909'da çıkarabilmişlerdir. Bunda, II. Meşrutiyet'in hürriyet havası ve bu ortamda örgütlenebilmeleri etkin olmuştur. Arap harflerinin terk edildiği 1928 yılına kadar, İstanbul'da eski harflerle üçü Osmanlı döneminde, üçü Cumhuriyet döneminde olmak üzere toplam altı adet mimarlık ve mühendislik dergisi yayımlanmıştır.

Osmanlı döneminde Arap harfleriyle yayınlanan dergiler, yayıncıları ve yayın süreleri aşağıda verilmiştir:⁵

- **Genç Mühendis**, Mühendis Mektebi İktisat Cemiyeti, Ocak 1909 - Temmuz 1914.
- **Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti Mecmuası**, Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti, Ekim 1909 - Eylül 1910.
- **Mühendis Mektebi Mecmuası**, Mühendis Mektebi Talebe Teavün Sandığı, Nisan 1922 - Nisan 1923.

Cumhuriyet döneminde Arap harfleriyle yayınlanan dergiler, yayıncıları ve yayın süreleri ise şu şekildedir.⁶

- **Fen Âlemi**, Elektrik Mühendisi Mehmet Refik Bey, Ocak 1925 - Aralık 1926.
- **Türk Mühendisler Ocağının Fen Mecmuası** (*Revue technique de l'association des Ingénieurs Turcs*), Türk Mühendisler Ocağı, Ağustos 1925 - Ekim 1925.
- **Mühendis Mektebi Mecmuası** (*Revue de l'École des Ingénieurs*), Mühendis Mektebi Heyet-i Talimiyesi, Haziran 1927 - Kasım 1928 arasında Arap harfleriyle basılmıştır. Latin alfabesinin kabulünden sonra da yayın hayatına devam etmiş ve 1943'te okulun İstanbul Teknik Üniversitesi adını almasından sonra bu isimle yayımlanmıştır.

Osmanlı döneminde oldukça etkin, Fransızca yayın yapan bir basınının varlığından da söz edilebilir. Fransız Devrimi sırasında İstanbul'da yayınlanan ilk gazetecikler, Fransızca kaleme alınmıştı. Gerçek nitelikte Fransızca ilk gazete ise 1820'lerde İzmir'de yayımlanmıştır. 1860'dan itibaren hızla gelişen Türk basınına benzer şekilde Fransızca basın da gelişim göstermiş ve bu

⁵ Hasan Duman, *Osmanlı-Türk Süreli Yayınları ve Gazeteleri (1828-1928)*, 3 cilt, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara 2000.

⁶ Hasan Duman, a.g.e, ve Cüneyd Okay, *Eski Harflerle Mühendislik Dergileri*, İstanbul 2004.

gelişim XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başında doruğuna ulaşmıştır. 1908 devrimi, bu gelişmeye hızlandırıcı etki yapmıştır.⁷

1850'den sonra Fransızca, İtalyanca, Rumca, Ermenice ve Farsça olmak üzere 16'ya yakın gazete çıkmıştır. 1909 yılında yayınlanan *Revue du Monde Musulman* adlı dergiye göre, imparatorluk içinde çeşitli dillerde yaşamını sürdüren 700 süreli yayının 33'ü tamamen Fransızca, 52'si de kısmen Fransızca yayımlanmaktadır. XVIII. yüzyılın sonundan, son Fransızca günlük gazetesinin yayın hayatını kapadığı 1971 tarihine kadar, 350 Fransızca gazete ve dergi yayımlanmıştır.⁸

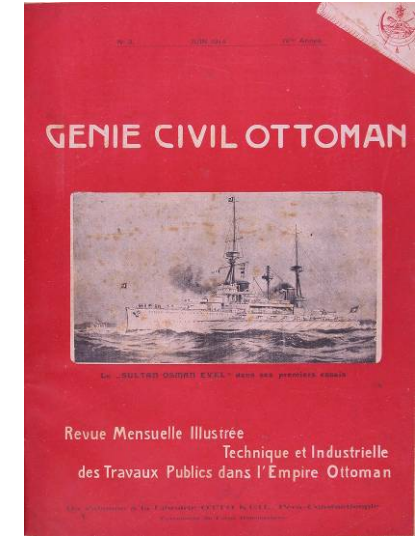
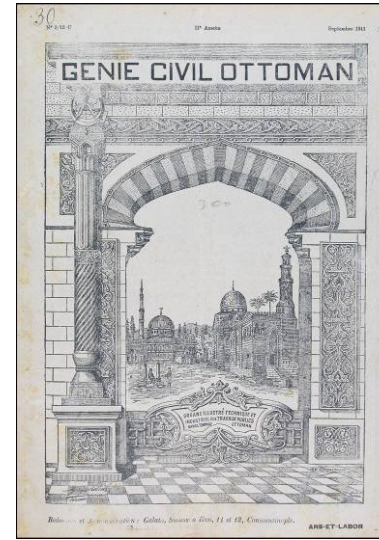
Batılılaşma ve reformlarla birlikte Fransızca, Osmanlı İmparatorluğu'nun dış ülkelerle iletişimini sağlayan; siyasetçiler, aydınlar ve seçkinlerin bilmesi gereken diplomasi ve kültür dili olmuş, ekonomik ve malî alanda da önemli bir yer tutmuştur. Osmanlı Bankası ve Düyûn-i Umumiye gibi kurumlar yayın ve yazışmalarını Fransızca olarak yapmış, İzmir ve İstanbul'a yerleşmiş olan Fransız kolonisi ise 10 000 kişi civarına ulaşmıştır. Bu dergiler, yayıncıları, amaçları ve hedeflediği kitleler açısından farklılıklar göstermektedir. Bunların tümü Fransız yanlısı olmasa da, unutmamalı ki Kurtuluş Savaşı'ndan önce Osmanlı İmparatorluğu, yarı koloni durumunda olup, Fransa'nın malî, ekonomik ve kültürel ağırlığının etkisindeydi. Bu nedenle Osmanlı İmparatorluğu içinde Fransız basını, Fransız emperyalizminin ve varlığının sonucu olarak kendini göstermekteydi.

Ondokuzuncu yüzyılda, Osmanlı İmparatorluğu'nda, 'geleneksel' basın yanında, fikirleri, personeli ve sermayesiyle Türk olan, Fransızca bir basın da gelişmiştir. İlk resmî gazete olan *Takvim-i Vekayi*, 1831'de önce Fransızca olarak *Le Moniteur Ottoman* başlığı ile yayımlanmıştır. Daha sonra Jön Türk Devrimi ile birlikte, Ahmet Cevdet'in *İkdam*'ı gibi bazı Türk gazeteleri Fransızca nüshalar vermişlerdir. Aynı şekilde Ahmet Ağaoglu ve Celal Nuri tarafından canlandırılan *Jeune-Turc* de Fransızca yayınlanmaya başlamıştır. Genellikle devlet destekli yayınların büyük bir kısmı Osmanlı görüşlerini yabancılara, Levantenlere, Fransızca bilen diğer tebaasına ve dünyaya aktarmak için çıkarılmaktaydı.⁹

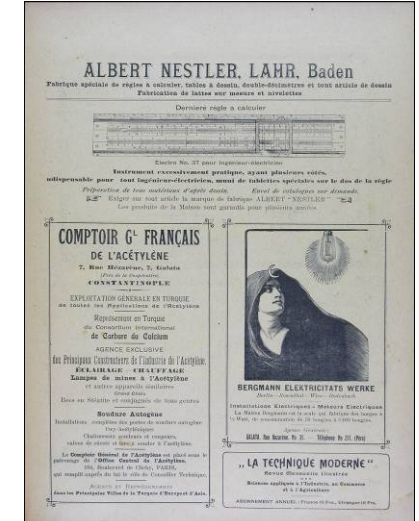
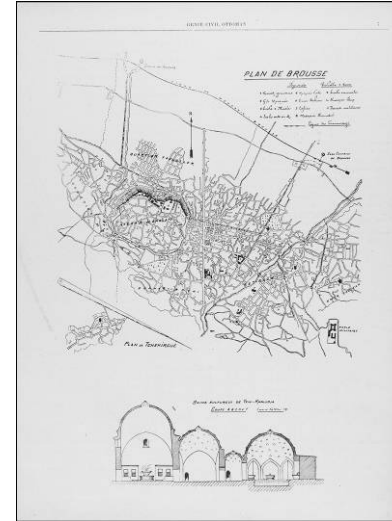
⁷ G. Groc, İ. Çağlar, *La Presse Française de Turquie de 1795 à nos Jours – Histoire et Catalogue*, Editions Isis, İstanbul 1985.

⁸ François Geogron, "Kemalist Dönemde Türkiye'de Fransızca Yayın Yapan Basına Toplu Bir Bakış (1919-1938)," *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c.6, Sayı 17, Mart 1990 (Çev. Niyazi Öktem).

⁹ François Geogron, a.g.m.

Genie Civil Ottoman, Yıl 2, Sayı 3, Eylül 1911 ve Yıl 4, Sayı 3, Haziran 1914 (üstte); Bursa şehri planı ve bir reklam sayfası (altta)

Özellikle Mütareke'den (1922) sonra, bir Fransız propaganda gazetesinin kurulması ve Fransa'ya doğrudan bağlı olan bazı gazetelerin çıkartılması için çalışmalar yapıldığı da bilinmektedir. Osmanlı ülkesine yerleşmiş Avrupalı yabancılar ve Osmanlı tebaası gayrimüslim Levantenler, Ermeni ve Rumların katkıları ile ticari, kültürel, mesleki kaygılarla Osmanlı ve Avrupa arasında ilişkiler kurmak, bunları birbirlerine tanıtmak amacıyla da Fransızca yayınlar

yapmışlardır.¹⁰ Özetle, Fransız basını, ortaya koyduğu görüşler ve savunduğu menfaatler bakımından çeşitlilik göstermiş, bazıları yabancı güçlerin politikasını desteklerken bazıları da okurlarına Osmanlı'nın düşünce ve görüşlerini aktarmaya çabalamıştır.¹¹

Mimar ve mühendisler tarafından İstanbul'da yabancı dilde yayımlanan üç dergi

Fransızca, ağırlıklı olarak Osmanlı'nın teknik ve bilim dilidir ve bu dilde bazı mesleki dergiler de yayımlanmıştır. Bu çalışmamızda, II. Meşrutiyet döneminde İstanbul'da mimar ve mühendisler tarafından Fransızca olarak yayımlanan şu üç dergi ele alınmıştır: *Génie Civil Ottoman* (Fransızca); *Revue Technique d'Orient* (Fransızca) ve *Zeitschrift für Technik und Industrie in der Türkei / Genie Civil Ottoman* (Fransızca, Almanca, Osmanlıca).

Genié Civil Ottoman (GCO)

Dış kapakta, derginin adı *Génie Civil Ottoman*¹² olarak belirtilmiş, alt başlık 'Revue Mensuelle Illustrée Technique et Industrielle des Travaux Publics dans l' Empire Ottoman' olarak verilmiştir. Bu başlıklar 'Osmanlı İnşaat Dünyası' ve 'Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Bayındırlık İşlerine ait Teknik ve Endüstriyel Resimli Aylık Dergi' olarak tercüme edilebilir. İç kapakta ise derginin, Türkiye'deki mimar ve mühendislerin organı olduğunu bildiren 'Organe des Ingénieurs et des Architectes en Turquie' ifadesi yer almaktadır. Dergi yönetim merkezi 'Sinasson Han, 11–12, Galata – İstanbul'dur.¹³

Aboneliği, İstanbul için 75 Para, yabancılar için yıllık 20 Frank (aylığı 2 Frank) olarak belirlenmiştir.

Fransızca olarak ve 16 ile 24 sayfa arasında çıkan, baskı kalitesi son derece iyi olan derginin 'Baş Redaktör'ü Mimar Alexandre M. Raymund'dur.¹⁴ Sorumlu Müdür olarak Hüseyin Nazmi'nin, danışman olarak Hercule Diamantopulo'nun ve Hukuk danışmanı olarak Avukat Georges Z.Fitilis'in (Paris) adı verilmiştir.

Derginin kapağında ay yıldızlı bir kurs ve üzerinde pergel, gönye, şakul gibi mimarlık, mühendislik aletlerinden ve sanayi dönemi sembollerinden oluşan bir amblem bulunmaktadır. Ancak dergi, içinde kuruluş haberleri ve

¹⁰ François Georgeon, a.g.m.

¹¹ François Georgeon, a.g.m.

¹² 'Osmanlı Dünyasında Mühendislik' anlamında bir başlıktır.

¹³ Dergideki tüm yazılarda İstanbul yerine Constantinople kullanılmıştır.

¹⁴ Bazı Fransızca yayınlarda Raymond olarak da geçmektedir.

tüzükleri verilen derneklerin kuruluş amaçları içinde geçen "kardeşlik" kelimesi ile birlikte düşünüldüğünde, o dönem oldukça yaygın görülen masonlukla bir ilişkisi olup olmadığı da sorgulanmalıdır. Dergi, Temmuz 1912'den önce F.Lceffler (Péra, Teke 581–588), bu tarihten sonra A.Trullet (Galata, Perşembe Pazarı No.29) tarafından basılmıştır.

Bu çalışmamız, Eylül 1911 (1911 yıl 2 ise 1910'da yayımlanmaya başladı?) ve Haziran 1914 tarihleri arasında aylık ve oldukça düzgün olarak yayımlanmış toplam 16 sayı üzerinde yaptığımız incelemeyi kapsamaktadır. Sayıların sadece iki tanesi Türkiye'de (Atatürk Kitaplığı, İstanbul); diğerleri ise New York ve Kolorado üniversitelerinde bulunmuştur.¹⁵ Türkiye'deki iki sayının (Eylül 1911 ve Haziran 1914) kapakları renklidir, diğerlerinin kapakları elimizde yoktur.

Türkiye'de bulabildiğimiz sayılardan en eskisi '2.Yıl, 3.Sayı, Eylül 1911' tarihli olmasına rağmen yurt dışından belirlediğimiz en eski sayı olan '2.Yıl, 2.Sayı'dır ve yurt içinden bulunan en eski sayıdan bir ay sonraki tarihi (Ekim 1911) taşımaktadır.

Benzer şekilde yurt içinde bulduğumuz son sayı '4.Yıl, 3.Sayı' Haziran 1914 tarihli iken, yurt dışında bulduğumuz '4.Yıl, 1.Sayı' Temmuz 1913 tarihini taşımaktadır. Aralarında sadece bir sayı olmasına rağmen yaklaşık bir yıllık bir süre vardır. Haziran 1914 tarihli son sayıda 'Association des Architectes et Ingénieurs en Turquie' (Türkiye Mimar ve Mühendisler Cemiyeti) adlı bir derneğin kuruluş haberi ve tüzüğü yayımlanmıştır. Derginin bir süre yayın hayatına ara verdiği ancak yeni bir dernek kuruluşu ile yeniden yayın hayatına döndüğü düşünülebilir. Ancak diğer örnek ile birlikte değerlendirildiğinde aynı derginin yurtiçi, yurt dışında farklı zamanlarda ayrı ayrı yayınlandığı da akla gelmektedir. Zaten yurt içinden bulabildiğimiz dergilerle, yurt dışından bulabildiğimiz dergiler arasında özellikle başlıklarının harf karakterleri arasında farklılıklar vardır.

Tüm sayıların başlığında Organe des Ingénieurs et des Architectes en Turquie (Türkiye Mimar ve Mühendisleri Organı) yazısı bulunmasına rağmen, yurt içinden bulduğumuz Eylül 1911 tarihli ilk sayının başlığında bu ibare bulunmamaktadır. Bu başlangıçta böyle bir ibareyi yazmak istemediklerinden veya düşünemediklerinden olabileceği gibi yukarıda bahis ettiğimiz ikili yapıdan kaynaklanmış olabilir.

Yurt içinden bulabildiğimiz ilk sayı Eylül 1911 tarihli olup 2.Yıl, 3.Sayı olduğu belirtilmiştir. Yurtiçinden bulunan Ekim 1911, 2Yıl 2.Sayı'dır. Aylık düzenli çıktığı düşünülürse ilk sayısının Temmuz veya Eylül 1910 tarihinde

¹⁵ Stanford Üniversitesi Hoover Kitaplığı'nda da bir koleksiyon bulunmaktadır.

yayımlanmış olduğu söylenebilir. Bu önce yurtdışında yayına başladığı sonra zaman farkı ile yurtiçine getirildiğini de düşündürmektedir. Elimizdeki son sayı olan Haziran 1914 tarihli sayıdan (4.Yıl 3.Sayı) sonra, derginin ne kadar yaşadığını henüz bilmiyoruz.

Derginin Redaksiyon Komitesi, 18 ile 33 kişi arasında değişmektedir. Redaksiyon komitesinin tamamı inşaat, elektrik, ziraat, tarım, kimya, maden gibi farklı dallarda uzmanlaşmış mühendislerden ve mimarlardan oluşmaktadır. Hepsi yurt dışındaki üniversite ve yüksek okullardan mezun olmuşlardır. Bu listede (Yervant) Oskan Efendi gibi İstanbul'da doğmuş, Ermeni asıllı bir Osmanlı vatandaşı yanında, Nazif Bey El-Halidi, Arslan gibi Müslüman olduklarını tahmin ettiklerimiz, Aedonidis, İkiadis, Dhymadis gibi Rumlar bulunmaktadır (Ek1).

Revue Technique d'Orient (RTO)

Revue Technique d'Orient, 15 Eylül 1910'de yayın hayatına başlamıştır.¹⁶ Hangi tarihe kadar yayımlandığını bilmemekle beraber belirleyebildiğimiz son sayısı 'Yıl 4, Sayı 39, Mayıs-Haziran 1913'tür. Çizim, plan ve fotoğraf bakımından zengin olan dergi her ayın on beşinde, aylık olarak yayımlanmakta, sayfa sayısı 16-32 arasında değişmektedir. Dili Fransızca'dır. *Levant-Herald* matbaasında basılan derginin idare merkezi başlangıçta Galata'daki Adalet Han'dır. 1912'de yönetim Bâb-ı Ali Caddesi'ndeki Kahzamanzade Han'a taşınmıştır. Bu derginin de baş redaktörü gene mimar Alexandre M. Raymond'dur. Kapağında ise *Genie Civil Ottoman*'nin aynı, ancak mimarlık mühendislik sembolleri olmayan, sadece ay yıldızlı bir kurs ve altında bir Osmanlı İmparatorluğu haritası bulunmaktadır.

Dokuz kişilik yayın kurulu üyelerinin hepsi gayrimüslim Osmanlı tebaası veya yabancı uyruklu ve yurt dışındaki okullardan mezundur.¹⁷ P.Fouquiou dışında kalan L. Bihs, F. Bradatch, Loukidis et Serpieri, S. Oskan, S.Sagredo, S.Stassinopulos, A.C. Tsaliki adlı 7 üyesi aynı zamanda *Genie Civil Ottoman*'ın da yayın kurulu üyesidir. Her iki derginin baş redaktörünün, yazarlarının bir kısmının, amaçlarının, hedef kitlerinin, kalitelerinin aynı olması *GCO* ile *RTO* arasında organik bir bağ olduğu düşündürmektedir. Ancak aynı tarihte yayına başlaması ve aynı dönemlerde yayımlanmasının nedeni dikkatle incelemeye değerdir.

Revue Technique d'Orient, diğerlerinden farklı olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nda bayındırlık işlerine girişmiş veya girişecek şirketlere ve

¹⁶ Feza Günegun tarafından bu dergi üzerinde bir çalışma yapılmakta olduğundan, burada sadece diğer dergiler ile mukayese yapmamıza yardımcı olabileceğini düşündüğümüz ve büyük bir kısmını kendisinden aldığımız ön bilgilere dayandırdığımız kısa notlar verilmştir.

¹⁷ Yayın kurulu listesi için bkz. RTO, Yıl 1, Sayı 1, 15 Eylül 1910.

sermaye sahiplerine ücreti karşılığı, rapor, değerlendirme, inceleme ve her türlü proje hazırlama hizmeti şeklinde teknik danışmanlık hizmeti veren bir "Bilgi ve İnceleme Servisi" adlı büroya sahiptir. Böylece en iyi rekabet, kesinlik, sürat ve fiyat şartlarında her türlü sanatsal, teknik ve endüstriyel çalışmayı gerçekleştirerek sermaye sahiplerinin sorunlarına çözüm getirmeyi düşünmektedirler.

Revue Technique d'Orient, Yıl 1, Sayı 2, 15 Ekim 1910 (solda) ve *Zeitschrift für Technik und Industrie in der Türkei (Genie Civil Ottoman)*, Sayı 1, Ekim 1916 (sağda).

Zeitschrift für Technik und Industrie in der Türkei (ZTIT) / Genie Civil Ottoman

Derginin, kapakta büyük ve koyu puntolarla *Zeitschrift für Technik und Industrie in der Türkei* (Türkiye Teknik ve Endüstri Dergisi) olarak verilen başlığının altında, daha küçük harflerle ve parantez içinde *Genie Civil Ottoman* yazısı yer almaktadır. Derginin dili ağırlıklı olarak Almancadır. Aynı sayı içinde, Fransızca ve Osmanlıca bölümler bulunmaktadır. Bazı yazılar her üç dilde yayımlanmışken, bazıları da Almanca, Fransızca ve/veya Osmanlıca olabilmektedir. Almanca kısımda derginin 'Internationalen Vereines der Ingenieure und Architekten des türkischen Reiches'in (Türk İmparatorluğu Uluslararası Mühendisler ve Mimarlar Birliği), Osmanlıcasında ise, 'Memalik-i Osmaniye Beynelmîlel Mühendis ve Mimar Cemiyeti'nin yayını olduğu belirtilmektedir. Osmanlıca bölümünde de dergi adı *Genie Civil Ottoman Gazetesi* olarak yazılmıştır. Sorumlu müdürü, *GCO*'da olduğu gibi Hüseyin

Nazmi'dir. Derginin yönetim merkezi, 'Beyoğlu'nda Cadde-i Kebir'de 455 numarada Otto Kiel Kitabevi'dir.

Derginin ilk sayısı Ekim 1916 tarihini, bizim ulaşabildiğimiz 8.ci sayısı ise Mayıs 1917 tarihini taşımaktadır. Derginin ne zamana kadar yayımlandığı bilinmemektedir. Bu derginin künyesini okuyamamakla beraber içeriği, hedef kitle, Fransızca isminin *Génie Civil Ottoman* olması, aynı kişinin sorumlu müdürlüğü yürütmesi gibi nedenlerle daha önce bahis ettiğimiz iki dergi ile bağları olduğu düşünülebilir. İlk iki dergi Fransızca iken, bunun Almanca ağırlıklı olması Alman hükümeti ile gelişen ilişkilerimiz ve I. Dünya Savaşı'ndaki ittifakımız ile gerekçelendirilebilir.

Dergilerin Ortak Yanları

Her üç derginin amaçları ufak farklılıklarla aynıdır. Kendi söylemleriyle Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik kalkınmasına bir derginin sınırları elverdiğince en güçlü şekilde katkıda bulunmak, ülkedeki teknik ve endüstriyel gelişmeleri dikkatle izlemek, öngöründe bulunmak, karşılaşılabilecek problemleri uzman gözüyle dile getirmektir. Sanayi, bayındırlık, mimarlık, alt yapı, elektroteknik, sanat, madenler, ziraat gibi ekonomik ve teknik hayatla ilgili her şeyin derginin konusu olduğunu belirtmişlerdir. Bilim adamlarına, mimarlara, mühendislere, "Genç Türkiye"ye ilgi duyan sanayicilerle, kapitalistlere ve genel olarak halka faydalı olacaklarını ummaktadırlar. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra çıkan ilk iki dergide "büyük bir ülkenin uyanmakta olan ekonomisi, genç Türkiye" gibi umutlu tanımlar varken sonuncusunda "savaşın gittikçe çetin şartlarında" şeklinde karamsar ifadeler bulunmaktadır. Dergileri çıkaranlar, siyasi niteliklerinin olmadığını, tek taraflı ekonomik çıkar için dergiyi kullanmadıklarını, adlarında belirtilenden başka bir amaçlarının olmadığını belirtmek ihtiyacını duymuşlardır.

İçerikleri yanında biçimleri ve bölümleri de benzeşmektedir. *GCO* ve *RTO*'ın neredeyse tüm sayılarında İstanbul'da malzeme, işçilik ve madenlerle ilgili fiyat tabloları, resmi ilanlar, basın bültenleri, çeşitli konularda haberleri içeren bölümler bulunmaktadır. Her sayının başındaki ve sonundaki ikişer-üçer sayfa, inşaat malzemesi, makine, ekipman, araç, proje bürosu, yapımcı, yabancı ülke ürünlerinin temsilciliklerinin reklamlarına ayrılmıştır.

Konut, şehircilik, ulaşım, sulama, enerji gibi alt yapı projelerinin yapımı ve işletilmesine ilişkin yazıların yanı sıra, madenler, yer altı kaynakları, ekonomik yatırımlar, yeni kanun ve yönetmelikler, idari teşkilatlanma gibi konular ağırlıklı ele alınmaktadır. Her ne kadar dergiyi "tamamen teknik bir dergidir" şeklinde tarif etseler de, yazılar konuları ve içerikleri açısından bu amaçların ötesinde oldukları intibamı vermekte, ülkenin potansiyeli ve bunların kullanım yolları sergilenerek dışarıdan gelecek yatırımcılara işbirliği olanakları

için davetiye çıkarılmaktadır. *RTO*'ın bu yatırımcılara hizmet vermek üzere bir danışmanlık bürosu kurmuş olması da bu görüşü pekiştirmektedir. Biraz sonra göreceğimiz gibi etkinliklerini artırmak için yabancı ve Levantenlerin öncülüğünde ağırlıklı olarak gayrimüslim mimar ve mühendisler tarafından kurulan derneklerin kurucuları veya onlarla sıkı organik bağları içinde oldukları anlaşılmaktadır.

GCO ve *ZTIT*'nin iç kapağındaki "Organe des Ingénieurs et des Architectes en Turquie (Türkiye Mimar ve Mühendislerin Organı), "Internationalen Vereines der Ingenieure und Architekten des türkischen Reiches - Türk İmparatorluğu Uluslararası Mühendisler ve Mimarlar Birliği", "Memalik-i Osmaniye Beynelmillel Mühendis ve Mimar Cemiyeti" yayını olduğunu belirten ifadeler bu kanımızı pekiştirmektedir. *GCO*'nun Haziran 1914 tarihli sayısında kuruluş haberi ve tüzüğü yayımlanan Association des Architectes et Ingénieurs en Turquie adlı derneğin kurucu üyeleri listesinde bulunan G. Beghian, Macropoulos, Mahmud Şükrü, Nazif Bey el-Halidi, S.Stassinopulos ve J.Müller aynı zamanda *GCO*'nun redaksiyon komitesi üyesidir.

Her üç dergisinde yönetim ve yazar kadrosuna, redaksiyon komitesine, baş redaktörlerine bakılınca dergide Osmanlı tabiiyetinde Rum, Ermeni, Yahudi gibi gayrimüslim unsurların ağırlıklı buldukları görülmektedir. Ancak etkin ve yönetici konumunda Osmanlı tabiiyetinde olmayan, ömrünün bir kısmını bu topraklarda yaşayarak geçiren, çoğunluğu Avrupalı, bu çalışmada "yabancı" diye adlandıracağımız kişilerle Levantenler bulunmaktadır. Yurt dışında yaşayan iş, gezi gibi nedenlerle gelerek kısa süre kalıp dönenler burada bahis ettiğimiz "yabancı" kavramı içine girmemektedir. Müslümanlar ise zincirin son halkasını oluşturmaktadır.

Yüz yılı aşkın süredir bu topraklarda yaşayan, ticaret yapan, Osmanlı tebaası olsun veya olmasın gayrimüslimlerin kendilerini bu ülkenin "hakiki sahibi" gibi his ederken, Türk teknik elemanları ve yatırımcıları yeteri kadar gelişmemiş ve örgütlenememiş olarak kabul ettiklerinden olsa gerek, göz ardı etmektedirler. Yurtdışındaki yabancıların Osmanlı idari birimlerinden doğrudan iş almalarına karşı çıkmaktadırlar ve onların ancak kendileri ile işbirliği içinde çalışmalarını istemektedirler. Belki de bir kısmı bu ülkenin ancak yurt dışından gelecek yatırım ve bilgi birikimleri ile kalkınabileceğini düşündüğünden, bu dergi ve araştırmalarla onlara yol göstermeye, onlarla ilişkiler kurmaya çabalarken, Afife Batur "özetlenen bu içeriği ile bu dergiler, bünyesinde Orientalizmin bilinen ikili yapısını ve ikili işlevini barındırıyor. Türkiye için çok önemli bir belgesel olmasının önemi ve değerinin yanı sıra Edward Said'in

terimiyle “sömürgeciliğin keşif kolu” işlevini de görüyor” değerlendirmesini yapmaktadır.¹⁸

Her iki derginin baş redaktörü ve Association des Architectes et Ingénieurs en Turquie adlı derneğin arşivden sorumlu sekreter yardımcısı Raymond'un kişiliğinde de bu değerlendirmenin ipuçlarını görüyoruz:

Raymond, bir bölümü bugün artık mevcut olmayan yapıların o günkü görünümünü saptayan üç ciltlik *L'Art Islamique en Orient*, “Tanrı'nın sevgili kenti, kentlerin kraliçesi İstanbul için” *Apothose, Encyclopédie Byzantine et Musulmane, Visions Féeriques d'Orient / Stamboul et Bosphore, Les Sanctuaires du Mont Saint Auxence, de ses Environs et des Iles des Princes, Faiences Decoratives de la Vielle Turquie Notes* gibi önemli bir belgelik oluşturan kitapların yazarıdır. Türkiye'deki inşaat piyasasını, malzeme ve işçilik koşullarını, teknikleri ve yasal mevzuatı, küçük bir teknik terimler sözlüğünü, yararlı adresler listesini ve birkaç tip projeyi de içeren *Pratiques et Résumés sur l'Art de Construction en Turquie*'nin ise o günkü inşaat ortamını betimleyen vazgeçilmez nitelikte bir el kitabıdır.¹⁹

Yaşamı hakkında yeterli bilgi olmamakla beraber Selçuklu ve Osmanlı sanatının Batı'da tanınması ve kabul görmesini adeta kendisine amaç edindiği bilinen Raymond, Beyoğlu'ndaki ‘Librarie Raymond’un da sahibidir. Ancak çökmekte olan Osmanlı İmparatorluğu'nun yeniden yapılanma aşamasında yabancı sermaye ile eklenme sürecinde bu dergilere yazdığı analizler, yükümlendiği uluslararası konut firmalarının temsilcilikleri ile döneminin tipik oryantalist aydın portresi çizmektedir.

Afife Batur'un söylemiyle bu dergiler “bünyesinde Oryantalizm'in bilinen ikili yapısını ve ikili işlevini barındırıyor. Türkiye için çok önemli bir belgesel olmasının önemi ve değerinin yanı sıra Edward Said'in terimiyle “sömürgeciliğin keşif kolu” işlevini de görüyor. Örneğin Türkiye'nin - tuz ve şaptan kömüre - maden rezervleri hakkındaki bilgiler ve hükümet kararları bu tür bir işlev için olabildiğince uygun konular olmalı.”²⁰

“Edward Said'e göre Batı Doğu'yu bir bilgi nesnesi olarak incelemekten çok üretmişti. Bu üretimin dolaşıma sokulduğu şarkiyatçılık alanı, Doğu hakkında uydurulan söylemler, bu söylemlerin içerdiği klişeler, bu söylemlerin edebiyattan tarihe, siyaset teorisinden askeri uygulamalara kadar genişleyerek Batı emperyalist düşüncesinin kılıfını ve meşruiyetini oluşturuyordu.”²¹

¹⁸ *Bir Mimar, Bir Yorum: Alexandre Raymond*, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 1999, s.13.

¹⁹ *Bir Mimar, Bir Yorum: Alexandre Raymond*, s.12 (“Önsöz”).

²⁰ Aynı yer.

²¹ Jale Parla, *Efendilik, Şarkiyatçılık, Kölelik*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s.10.

GCO ve ZTIT'de mimar ve mühendis dernekleri

GCO ve *ZTIT*'nin iç kapağındaki yer alan ve yukarıda belirtilen ‘Türkiye Mimar ve Mühendisleri Organı’, ‘Türk İmparatorluğu Uluslararası Mühendisler ve Mimarlar Birliği’, ‘Memalik-i Osmaniye Beynelmillel Mühendis ve Mimar Cemiyeti’ ifadelerinin, bu dergilerin bir örgütü mü yoksa genel anlamda Türkiye'deki mimar ve mühendisleri mi temsil ettiğini belirtmek için kullanıldığı açık değildir. Ancak bu dergilerin, etkinliklerini artırmak için, yabancı ve Levantenlerin öncülüğünde, ağırlıklı olarak da gayrimüslim mimar ve mühendisler tarafından kurulan bazı derneklerin kurucularıyla sıkı organik bağlar içinde oldukları düşünülebilir. *GCO*'ın Ağustos 1912 tarihli sayısında *Société des Architectes de la Ville de Constantinople / (İstanbul Şehri Mimarlar Derneği)*'nin; Kasım-Aralık 1912 tarihli sayısında ise *Société Nationale des Ingénieurs et Architectes de Constantinople (İstanbul Mimar ve Mühendisleri Ulusal Derneği)*'nin kuruluşu ile ilgili bilgiler bulunmaktadır.

Société des Ingénieurs et Architectes de Constantinople / Société Nationale des Ingénieurs et Architectes de Constantinople (1912)

GCO'nun Kasım-Aralık 1912 sayısında, “...İstanbul Mimar ve Mühendisleri Ulusal Derneği üyesi her mimar ve mühendis, İstanbul Mimar ve Mühendisleri Derneği ile işçi örgütleri temsilcileri ile aralarında mutabık kalınan...” şeklinde bir haber bulunmaktadır. Buradan bir önceki sayıda adı geçen ‘İstanbul Şehri Mimarlar Derneği’nin ‘İstanbul Mimar ve Mühendisleri Derneği’ adını aldığı, ayrıca ‘İstanbul Mimar ve Mühendisleri Ulusal Derneği’ adlı yeni bir dernek kurulmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. İki derneğin unvanları arasında tek fark olan “Ulusal” kelimesinin neyi ifade ettiği açıklanmamıştır.

Aynı yazının sonunda²² “Bu eleştiriyi sonlandırmadan önce şehrimiz teknik gücünün [dernek kuruluşu] ile ilgili resmi girişimlerimizin valilik nezdinde yapıldığını ve ‘İstanbul Mimar ve Mühendisleri Uluslararası Derneği’nin Belediye mercilerince de çok olumlu kabul göreceğine inanıyoruz” şeklinde bir cümle bulunmaktadır.

Ayrıca başlıkta ‘*Société Nationale des Ingénieurs et Architectes de Constantinople*’ (İstanbul Mühendis ve Mimarları Ulusal Derneği) olan dernek adı içerde zaman zaman ‘*Société Nationale des Architectes et Ingénieurs de Constantinople*’ (İstanbul Mimar ve Mühendisleri Ulusal Derneği) şeklinde mimar ve mühendis yer değiştirerek yazılmaktadır. Kısaca bir ulusal, bir de

²² “Projet de Programme pour la Société Nationale des Ingénieurs et Architectes de Constantinople” *GCO*, Yıl 3, Sayı 5&6, Kasım-Aralık 1912, s.58.

uluslararası iki dernek kurmayı düşündükleri, ancak adlarını kesinleştirmedikleri anlaşılmaktadır.

Bu derneklerin temel amaçlarını şu şekilde sıralamışlardır:

- Köken, okul, ırk, din farkı gözetmeksizin İstanbul mimar ve mühendisleri arasında onur, özgürlük, meslek dayanışmasını sağlamak,
- Mimarlık sanatının ve mühendislik mesleğinin gelişmesine, bir derneğin üyelerine sağlayabileceği tüm imkânlarla onların maddi ve manevi çıkarlarını korumak,
- Üyelerinin en geniş ölçüde gelişimini sağlayacak bir toplanma ve eylem merkezi yaratmak,
- Yerine getireceği bütün işlevlerde üyelerin arasında katkısız eşitlik ve salt bir kardeşlik ortamını oluşturmak,
- Mimarlık ve mühendislik mesleğini özgürleştirmek,
- Mimar ve mühendislerle, işçiler, işverenler ve yüklenici mimarla proje müellifi mimar arasındaki iş ilişkilerinin düzenlemek,
- Bunun için belirli bir ücret yönetmeliğine ve birim fiyat cetveli hazırlayarak proje, keşif ve kontrollük hizmetlerinin karşılığını almak amaçlanmaktadır.

Yukarıda belirtilen derneklerin kuruluşu, kurucuları, yaptıkları ve birbirleri ile ilişkileri, birbirlerinin devamı olup olmadıkları hakkında şu anda daha fazla bilgiye sahip değiliz. Her iki haberde de bir sonraki sayıda tüzüklerini yayınlacaklarını bildirmelerine rağmen böyle bir yayın yapılmamıştır.

Ancak *Génie Civil Ottoman*'ın bu derneklerin örgütlenmesinde aktif katkısı olduğu, hatta onlar adına görüş beyan ettiği, yazılanların hangisinin bahis edilen derneklerin, hangisinin kendi görüşü olduğunun ayırt edilemediği görülmektedir. "... İstanbul Mimar ve Mühendisleri Ulusal Derneği üyelerinin 'Omania' [derneği] işçileri ile hiçbir örgütsel ilişkisi olamaz. *GCO*'ı yayımlayanlar, "Bizim teknik gücümüz kendi çıkarlarını teminat altına alacak kendi birliklerinin temelini atmadıkça, işçilerin de çıkarları teminat altına alınmayacaktır" demektedirler.

Zaten "öncelikle yapılması gereken İstanbul Teknik Gücünün onur ve çıkarlarını koruyacak önlemlerin alınarak işe başlanması ve doğal sonucu olarak daha sonrasında işçilerimizin koşullarının iyileştirilmesi çabalarına girişmek gerekir" şeklinde söylemleri ile bir örgütlenme ihtiyaçlarını belirtmişlerdir. Ancak ülkeye o dönemdeki "emperyal" bakış açılarını gene

GCO'ın Ağustos 1912 tarihli aynı sayısından olduğu gibi aldığımız aşağıdaki haberde görmekteyiz.²³

"Ufukta Grev Var

İstanbul'da Mimarlar Derneği'nin kurulması çabaları haberi sonrasında, 'Omania' derneğine mensup bir kısım inşaat işçisi kendi örgütlerini kapatıp yalnızca işçilere ait yeni bir örgütlenme içine girme kararı almışlardır. 'Omania'nın yönetim kurulunun bugüne kadar şehrimiz mimarlarının temsiliyetinde kaldığını belirtmek gerekir. İşçiler, mimarlara kabul ettirmek istedikleri yeni kuralları tespit etme hazırlığı içindedirler ve bu taleplerinin kabul edilmemesi durumunda greve gideceklerini belirtmişlerdir. İşçiler ilk koşul olarak günlük çalışma süresinin 8 saat ve yevmiyelerinin 45 kuruş olmasını talep etmektedirler. Hayata geçerse, bu grev işçilerin aleyhine sonuçlar doğuracaktır. İşçi kesiminin temsilcisi M.Bouission'a bu yola girmeden enine boyuna iyice düşünmesini tavsiye ederiz. Avrupa'da grev yapılmaktadır, ancak orada işçi örgütleri Türkiye'dekinden farklı biçimde kurulmuş ve işlemektedir. Grevcilere karşı başa çıkmak için mimarlarımızın elinde şu kozlar vardır.

1) İşçiler sendikalaşmamışlardır.

2) Bunları ikame edecek ecnebi işgücü vardır. Nitekim G.F. O.A Haydarpaşa – Pendik tren hattının iki hatta çıkarılması çalışmaları için Fransız işçileri getirilmiştir.

3) İnşaat işi doğramalarını Avrupa'dan getirmek ülkeden temin etmekten daha ucuz mal olmaktadır. Ayrıca diğer mamul ve kullanılmaya hazır yapı elemanları mevcuttur.

Bu hususla ilgili olarak Mısır'da büyük aymazlıkla 50 kuruş yevmiye talebiyle greve giden işçilerin 18 kuruşa razı olmalarını da hatırlatmakta yarar vardır."

Association des Architectes et Ingénieurs en Turquie (1914)

Génie Civil Ottoman'ın Yıl 4, Sayı 3, Haziran 1914 sayısında 'Association des Architects et Ingénieurs en Turquie (Türkiye Mimar ve Mühendisler Derneği)'nin Osmanlı hükümeti tarafından 18/31 Ekim 1913 günkü kararı kurulduğu haberi verilerek, tüzüğü, yönetim kurulu ve kayıtlı üye listesi yayımlanmıştır.²⁴ Bu derneğin 1912 yılında başlayan, yukarıda kuruluş çalışmalarını bildirdiğimiz örgütlenme hareketinin bir sonucu olduğunu söyleyebiliriz.

Aynı yazının giriş bölümünde, dernek üyeliğinin tüm ülkeler tabiiyetindeki mimar ve mühendislere açık olduğu, Osmanlı, Alman, Fransız, Avusturyalı, İtalyan, İsviçreli, Mısırlı ve İngiliz üyelerin kardeşlik bağları ile

²³ "Les ouvriers du bâtiment se préparent à la grève" (Ufukta Grev Var), *GCO*, Yıl 3, Sayı 2, Ağustos 1912.

²⁴ F. Günergun, "Osmanlı Mühendis ve Mimarları Arasında İlk Cemiyetleşme Teşebbüsleri," *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri*, Yay. Haz. E. İhsanoğlu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1987, s.155-196 makalesinde bu dernek hakkında bilgi vardır. Aynı makale ayrıca Çetin Ünalın'ın *Türk Mimarlar Cemiyeti'nden Mimarlar Derneği 1927'ye* (Mimarlar Derneği, Ankara 2002) başlıklı kitabında (Ek.5, s.249-271) ve Cüneyd Okay'ın *Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti Mecmuası – Belgeleriyle* adlı kitabında (Ankara 2008, s.41-73) yayımlanmıştır.

Mimar Joseph Aznavour başkanlığında kuruluş amacı yönünde toplandıkları belirtilmiştir. Dernek Türkiye'de ikamet eden mimarlar ve mühendisler arasında İstanbul'da kurulmuştur. Dili Türkçe ve Fransızca'dır. Dernek, diğerleri ile benzer amaçlar taşır, ancak toplantılarında dini ve siyasi içerikli tartışmalar yapmanın kesinlikle yasak olduğu özellikle belirtilmiştir. Derneğe mühendislik ve mimarlık diplomasına ya da denklik sertifikasına sahip olanlar ile özel durumlarda diploması olmamasına karşın bu meslekleri icra edenler de üye olabilmektedir.

Derneğin yönetimi ve faaliyetlerinin organizasyonu 17 üyelik bir kurulca yerine getirilmektedir. "Kurul, derneğin uluslararası niteliğine uygun olarak" 2 Ermeni, 2 Rum, 2 Yahudi, 2 Türk ve 2 de diğer tebaadan olmak üzere toplam 10 Osmanlı tabiiyetine sahip üye ve 7 farklı tabiiyetteki yabancı üyeden oluşacaktır. Burada görüldüğü gibi 17 üyenin sadece 2'si Türk'tü. Bu kurul, kendi içinden 6 kişilik bir Yönetim Kurulu seçmekte, kalan 11 üye danışmanlık görevini yükümlenmekteydi. Yönetim Kurulu'nun verilen 6 kişilik listesinin 2 Osmanlı tabiiyetinden, 4'ü yabancı üyelerden oluştuğu, ancak hiçbirinin Türk olmadığı görülmektedir.

Üye listesinde, içinde Mimar Kemalettin'in de bulunduğu 8'i Türk, 32 Osmanlı tabiiyetinde gayrimüslim, 19 yabancı olmak üzere toplam 51 üyenin adı verilmektedir. Dernek, dergi çıkarmamakla beraber kurucu üyeleri listesinde bulunan G. Beghian, Macropoulos, Mahmud Şükrü, Nazif el-Halidi, S.Stassinopulos ve J.Müller aynı zamanda GCO'nun redaksiyon komitesi üyesidir.

1880-1930 yılları arasında 40 sayısı yayımlanan *Annuaire Oriental* adlı ticaret yıllığı Nazif Bey'in 1920 yılında, Türkiye Mimar ve Mühendisler Birliği'nde danışman (Conseiller à l'Association des Architectes et Ingénieurs en Turquie) olduğu yazmaktadır. Buradan derneğin 1920 yılında varlığını sürdürdüğünü ve Türk danışman kullandığını anlıyoruz. Başka bir bölümünde ise Nazif Bey'in görevi açıklanmadan 1912-1921 tarihleri arasında bu yılda yer aldığı belirtilmektedir.²⁵

GCO'da yer alan 'Costantinopoli (İstanbul) Mimar ve Mühendisleri Ulusal Derneği İçin Program Çalışması' başlıklı haberde²⁶ "bu programın büyük bir boşluğu dolduracağını, Türkiye'de mimarlık sanatın ayakları üstünde durmasını sağlayacağını, mimarları dağılmış durumdan çıkaracağını umduklarını" belirtilmektedir. Bu ifade, kurucuların bu örgütlenmenin bir ilk

²⁵ Hasan Kuruyazıcı, "İstanbul'un Unutulmuş Mimarları," *İstanbul - Üç Aylık Dergi*, Sayı 30, Temmuz 1999, s.54 ve Sayı 28, Ocak 1999, s.73.

²⁶ GCO, Yıl 3, Sayı 5 ve 6, Kasım- Aralık 1912.

olduğunu düşündükleri kanısını uyandırmaktadır. Ancak unutulmamalıdır ki 1908 yılında kurulmuş bir Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti vardır.

GCO'nun karşı olduğu bir dernek: OMANIA – Association Ottomane des Architectes et Ouvriers

Génie Civil Ottoman'ın Kasım-Aralık 1912 sayısında, 'Osmanlı Mimarlar ve İşçiler Birliği' şeklinde tercüme edebileceğimiz 'Omania - Association Ottomane des Architectes et Ouvriers'nin *Mimarlar Şubesi İç Tüzüğü* başlıklı kitapçığın dergiye ulaştığına dair bir bilgi bulunmaktadır. Bu yazıda Omania'nın yapısı ve çalışma biçimi konusunda bazı ipuçlarını görmekteyiz.

Génie Civil Ottoman, Omania'yı "şehrimizin bazı mimarları himayesinde ve öncülük etmesiyle işçi haklarını korumak üzere İstanbul'da inşaat işçilerinin sendikal örgütü olarak kurulmuştur" şeklinde tarif etmektedir. Omania'nın Mimarlar Şubesi ise kuruluş amacını "Mimar ve mühendisleri ilgilendiren konularda ortaya çıkan sorunları incelemek, görüş ve karar oluşturmak. Yönetici komisyon vasıtasıyla kendisine iletilen işverenin mimar veya mühendisle olan anlaşmazlığı, ya da bunun tersi mimar veya mühendisin işverenle anlaşmazlığı ya da mimar ve mühendislerin kendi aralarındaki anlaşmazlık konuları incelemek ve irdellemek, görüş oluşturmak" şeklinde belirlemiştir.

Omania Mimarlar Şubesi'nin giriş ödentisi 20 Frank, yıllık aidatı da 20 Frank'tır. Para biriminin Frank olması, "yabancı" ve özellikle de Fransız etkinliğinin göstergesi olarak yorumlanabilir. Mimarlık Şubesi'nin her üyesi aynı zamanda ve zorunlu olarak derneğin de üyesi olmak, onun genel yönetmeliğinde belirtilen aşağıdaki kurallara uymak zorundadır.

"Şube üyesi her mimar veya mühendis işlerinin yapımında iş tanımına uygun uzman ve işçi niteliğinde olması durumunda iş ve şantiyelerine Omania derneği üyesi taşeron, zanaatkâr, usta, işçi vb. çalıştırmakla yükümlüdür."

İstanbul Mimar ve Mühendisleri Ulusal Derneği için Program çalışması", *GCO*, Sene 3, Sayı 5&6, Kasım-Aralık 1912. "Her Şube üyesi Şube başkanlığı aracılığıyla verilen, her sene yenilenecek bir karne ile iş görecektir... Hiçbir mimar veya mühendis karnesi olmayan veya karnesinin vizesi yaptırılmamış dernek üyesi taşeron, usta, inşaat işçisi ya da işçiyi işyerleri ve şantiyelerinde çalıştıramaz... Hiçbir üye mesleği bırakmak ya da sürekli olarak İstanbul Şube alanı dışında ikameti haricinde Şube ve de Dernek üyeliğinden ayrılamaz."

Génie Civil Ottoman, inşaatçılığın farklı nitelikteki çalışanları arasında öncülüğü daima mimar ve mühendislere vermekte ve Omania'yı eleştirmektedir: "Bu sendikanın kurulması başkentte ve taşrada işçi ücretlerinin artışıma neden olmuş, mimarlara en küçük bir yarar getirmemiş, mimarlar

hizmetçi durumuna düşmüş, daha da ötesi işçilerin kölesi olmuşlardır... Bugün “Omania”nın belirlediği ücret tarifnamesindeki fiyatları aşan bedeller ödemekten şikâyetçi olan “Omania”nın sözde savunucuları temel söylem olarak katılımcı üyelerin, işçi sendikası üyesi olmayı önermekte, böylece onun (mimar ve mühendislerin) elleri kolları bağlı çaresiz işçi topluluğuna teslim olmasını istemektedirler” demektedir.²⁷

Yapı sektörünün mimar, mühendis, kalfa, usta, işçi, işveren gibi tüm aktörlerinin dayanışma ve ilişkilerini düzenlemeyi amaçlayan yarı sendika, yarı yardımlaşma derneği niteliğindeki Omania'nın kuruluş ve kapanış tarihi, yaptıkları konusunda daha fazla bilgi sahibi değiliz. Ancak Hasan Kuruyazıcı, Galata'daki Saint-Pierre Han'ın 1911–1921 tarihleri arasında “Association des Architectes et Ingénieurs en Turquie” ve “Association Ottomane des Architectes et Ouvriers Maçons (OMANIA)” adlı iki önemli meslek kuruluşuna ev sahipliği yaptığını belirtmektedir.²⁸

Yukarıda adını verdiğimiz derneklerin kuruluşunda, *Génie Civil Ottoman*'in Omania'ya olan tepkisinin etkisi olduğu ileri sürülebilir.

II.Meşrutiyet döneminde mimar ve mühendislerin nitelik ve gelişimleri

II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda faaliyet gösteren mimar ve mühendisler etnik ve dini kökenlerine göre üç grupta toplanarak gelişimleri ve ilişkileri incelenebilir:

- 1) Osmanlı tebaası Müslüman Türk mühendis ve mimarlar,
- 2) Osmanlı tebaası gayrimüslim (Rum, Ermeni vb.) mühendis ve mimarlar,
- 3) Osmanlı tebaası gayrimüslim Levanten ve Osmanlı tebaası olmayan gayrimüslim yabancı (Avrupalı) mimar ve mühendisler.

Osmanlı tebaası Müslüman Türk mimar ve mühendisler

Bu grupların gelişimini belirleyen en önemli gelişme Batılılaşmadır. Onsekizinci yüzyılın hemen başında imzaladığı iki antlaşma (1699 Karlofça ve 1718 Pasarofça) ile, Osmanlı Devleti Batı'ya karşı askeri ve ekonomik alanda geri kaldığının bilincine varmış ve düzenlerini Batı formlarına göre, Batılılaşma (Batı gibi olma) / Batılılaşma (Batılı gibi olma) şeklinde yeniden yapılandırma ihtiyacı duymuştur.

²⁷ “İstanbul Mimar ve Mühendisleri Ulusal Derneği İçin Program Çalışması,” *GCO*, Sene 3, Sayı 5&6, Kasım - Aralık 1912.

²⁸ Hasan Kuruyazıcı, “İstanbul'un Unutulmuş Mimarları,” *İstanbul - Üç Aylık Dergi*, Sayı 32, Ocak 2000, s.58–60.

Bu kapsamda yapılan askeri, idari, eğitim vb. reformlar ve toplumsal gelişmeden en çok etkilenenlerin başında belki de yapı sektörü ve mimarlarla, mühendisler gelmektedir. Askeri alanda geri kalmışlığı gidermek için düzenli mühendislik eğitimi veren ve askeri okullardan Mühendishane-i Bahri-i Hümayun 1773'de, Mühendishane-i Berri-i Hümayun 1795'de kuruldu. 1883'de açılan Hendese-i Mülkiye Mektebi, sivil olmasına rağmen askeriyeyle bağlıydı. Bu okulların mezunları mezun olur olmaz ya orduda, ya da devlette görev alırlardı. Yükselen Batı hayranlığına paralel yabancı mimar ve mühendisler aranırken, bu okulların açılması ile de toplumda artık diplomalı mimar ve mühendisler de tercih edilmeye başladı. Bu Hassa Mimarlar Ocağından usta çırak ilişkileri içinde yetişenlerin arka plana itilmesine, Ocağın güç kaybının giderek hızlanmasına neden oldu.²⁹

“Modernite projesinin sistemi yeni değiştirmeye başladığı dönemde bir binanın yapımını meşrulaştırmak için geleneksel yollarla elde edilmiş yapıcılık bilgisi kâfi gelirken, modernite projesinin İmparatorluğu önemli ölçüde dönüştürdüğü son yıllarında meşruiyeti sağlamak için verilen belgeler ancak okulda eğitilmiş profesyonellerce gerçekleştirilebilecek bir karmaşıklık düzeyine ulaşmıştır. Böylece profesyonel mimara gereksinme doğmuştur.”³⁰

II. Mahmud döneminde, Avrupa'dan ilham alınarak imparatorluğun merkez teşkilatı yeniden düzenlenirken Şehremaneti ile Hassa Mimarlar Ocağının görevlerinin birbirine karıştığı gerekçesi ile bu iki kurum 1831'de Ebniye-i Hassa Müdürlüğü adı altında birleştirildi.³¹ Bu gelişimlerle Müslüman Türkler inşaat sektöründen yapıcı olarak tamamen çekilmiş oldular, ancak denetleyici rollerini hiçbir zaman kayıp etmediler.

Askeri maksatlar için kurulmuş olan Mühendishane-i Berri-i Hümayun'dan yetişen mühendislerin sivil mimariye tam manasıyla uyum sağlayamamaları nedeniyle bir mimarlık okulu açılmasına karar verilmiş ve 1881'de Ticaret Nezareti'ne bağlı olmak üzere Sanayi-i Nefise Mekteb-i Âlisi açılmıştır. İlk diplomalı Müslüman Türk mimarlar düzenli bir eğitim alarak bu okuldan yetişmiş ve yapı sektöründe yerlerini almaya başlamışlardır.

Osmanlı tebaası gayrimüslim (Rum, Ermeni vb.) mimar ve mühendisler

Ermeni, Rum gibi gayrimüslim unsurlar bu topraklarda Osmanlı İmparatorluğu'ndan eski olup, ‘inşaat alanı’nın en önde gelen üyeleridir. Fatih

²⁹ Çağatay Uluçay, Enver Kartekin, *Yüksek Mühendis Okulu*, İstanbul 1958.

³⁰ İlhan Tekeli- Selim İlkin, *Cumhuriyetin Harcı Modernitenin Altyapısı Oluşurken*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004, s.43.

³¹ Şerafettin Turan, Osmanlı Teşkilatında Hassa Mimarları, *Aylık Araştırmalar Dergisi*, c.1, sayı 1, 1963, s.179.

Sultan Mehmed'in İstanbul'u fetih ettikten sonra Anadolu'nun çeşitli yerlerinden aralarında yapı ustaları, mimarlar, hakkaklar, minyatür ustaları, küçük el sanatçıları vb. bulunan çok sayıda Ermeni'yi İstanbul'a getirttiği bilinmektedir.

Başlangıçta farklı kollarda çalışan ustaların yaptıkları işlerin arasında kesin ayrımlar söz konusu değildi. Belli bir süreçten sonra bu uzmanlık alanlarının tümünde tecrübesi olanlar, özellikle dülger, neccar, taşçı ustaları belli bir yetkinliğe ulaşarak, "ebniye (bina) kalfası" olarak anılmaya başlamıştır. Onsekizinci yüzyılın sonlarından itibaren bu gayrimüslim kalfalar gündelik ücretlerle çalışmak yerine, bir yapının tümünü ya da bir kısmını kapsayan çeşitli inşaat ve tamirat işleri ihalesini üstlenerek bunları götürü bedelle taahhüt usulüyle gerçekleştirmeye başladılar ve giderek birer mimar-yüklenici gibi iş yapma düzenini yerleştirmeye başladılar. Böylece resmî yapıların inşaatında ve onarımında yüklenicilik hizmetlerinin yerine getirilmesinin eksiltme yoluyla yapılması ve kalfaların bu ihalelere katılabilmesi, hatta daha da ileri giderek, yapının inşaatını finanse ederek 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra "tüccar kalfa" olarak anılan ve devletten bağımsız çalışan kalfa topluluklarının oluşmasına neden olmuşlardır.³²

Ayrıca bu dönemde geçici onarım esnafı gibi, Hassa Mimarlar Ocağı ve devletin koruması altında olmayan, lonca dışı hareket eden ve serbest inşaat faaliyetlerini sürdüren devlete yarı bağlı, kendilerine ihtiyaç duyulduğunda çağrılarak iş verilen "ayak mimarı, hakir" olarak adlandırılan grubun/grupların varlığı da bilinmektedir.³³ Görevlendirilmedikleri dönemlerde --belki de devletle hiç çalışmıyorlardı-- maaş almadan, parçabaşı iş yaparak kazançlarını kendileri sağlayan ve serbest çalışan bu kişilerin varlığı da müteahhitleşme sürecini hızlandırmaktaydı.³⁴

Ondokuzuncu yüzyılda kalfalar proje, keşif, yapım gibi bazı inşaat işlerinin kimi zaman tümünü, kimi zaman da bazılarını yapmakta, buldukları konum itibarıyla mimar yardımcısı değil, bizzat mimar gibi faaliyetlerini sürdürmekte ve bu durumu topluma kabul ettirmek için mücadele vermekteydiler.³⁵

Onsekizinci yüzyıl başlarında Kayseri'den İstanbul'a gelerek Hassa Mimarlar Ocağına kalfa olarak giren Ermeni Bali Kalfa'nın sülalesi,

³² Oya Şenyurt, "Geç Osmanlı'da İnşaat Örgütlenmesi ve "İnşaat Alanının" Aktörleri: Gayrimüslimler, Mimar Kemalettin ve Çağı" TMMOB Mimarlar Odası tarafından düzenlenen "Mimar Kemalettin ve Çağı" Sempozyumu'nda (Ankara, 7-8 Aralık 2007) sunulan bildiriler kitabı. TMMOB Mimarlar Odası ve Vakıflar Genel Müdürlüğü ortak yayını, Ankara, Haziran 2009.

³³ Oya Şenyurt, a.g. bildiri

³⁴ Oya Şenyurt, a.g. bildiri.

³⁵ Oya Şenyurt, a.g. bildiri.

Balyanlar'ın 1900'lere kadar süren, dönemlerinde dokuz padişahın değiştiği yüzyıllık serüvenleri bu gelişimin en güzel göstergesidir.

Döneme damgasını vuran uluslaşma sürecinde Batı'da Yunan, Doğu'da Ermeni unsurların ayrılmak için isyan ederek Osmanlı ile savaşa tutuşması, bu ülkede yaşayan soydaşlarının kafalarını da karıştırmıştır. Bir kültür buhranı yaşayan Osmanlı tebaası gayrimüslimler kimlik kavgaları, değer çelişkileri içinde farklı yaklaşımlar içine girmişlerdir. Örneğin Rum topluluğunun bir kısmı yeni kurulan Yunan devletini desteklerken, bir kısmı daha da ileri giderek Bizans'ın "megalo idea"sının peşine düşmüşlerdi. Bir kısmı ise bu topraklarda doğup büyüdüğünü belirterek Osmanlı'dan yana olurken, bir kısmı çıkarlarının Avrupa'da olduğunu düşünerek onlara yanaşmaya çaba göstermiştir.³⁶

Levanten ve Yabancı Mimar, Mühendisler

Orta Çağ'da Ege bölgesine yerleşen Venedikli ve Cenevizli göçmenler ile Yeni Çağ'ın başında Fransa, İtalya, İngiltere, Hollanda gibi Batı Avrupa'dan gelen tüccarlar yerli Hıristiyanlarla kaynaşması sonucunda, kendi etnik kökenlerinin özelliklerini yitirmiş, doğu alışkanlıklarına yakınlaşmış olan Levantenler, diğer gayrimüslim topluluklar gibi kendine mahsus bir millet oluşturmayıp, daha ziyade diğer Avrupa devletlerinin koruması altında yaşamakta ve hatta onların vatandaşlıklarını bile taşımaktaydılar.

Levantenler bu iki ayrı kültürel ve toplumsal birleşme noktasında yaşamının avantajlarını da ustaca kullanıyorlardı. Kapitülasyonların koruması altında Osmanlı Devleti'nde birçok ekonomik ayrıcalıkları elde ederken, adli yasaların kapsama alanı dışında olma imkânına da sahiptiler. Avrupa devletlerinin konsolosluk yargısına bağlı olmalarına rağmen, bu ülkelerde ne askeri hizmet, ne de vergi zorunlulukları vardı. Ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısında vatandaşlığı değiştirme kolaylığı olduğundan, Levantenler ticari ve ekonomik bakımdan daha uygun buldukları koruyucu devletlerin vatandaşlığına geçebilmekteydi.³⁷ Tebaadan olmayan Avrupalı yabancılar ise kendilerini Osmanlı toplumundan ve "doğulu" olarak kabul ettikleri Levantenlerden ayrı hissediyorlardı.

1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı, Osmanlı uyruklarını bir "millet" tanımında topluyor, Müslüman olmayan Osmanlı uyrukları için hukuksal eşitliği, can ve mal güvenliğini hükme bağlıyor, Müslüman olmayan halklara din ve vicdan özgürlüğünü tanıyarak uyruk eşitliği ve vergi adaletini

³⁶ Oya Şenyurt, a.g. bildiri.

³⁷ Oliver Jens Schmitt, *Les Levantins: Cadres de Vie et Identités d'un Groupe ethno-confessionnel de L'Empire Ottoman au "long" 19e siècle*, İstanbul 2007.

getiriyordu. Kişi hak ve özgürlüklerini kısıtlayan kurum, yasa ve yönetimleri ortadan kaldırmak gibi ana hedefler içeriyordu. Kısaca bu tarihe kadar Müslüman Türklere öncelik tanıyan Osmanlı yönetim anlayışı değiştirilerek Müslüman ve gayrimüslim tüm unsurlar eşitleniyordu. 1856'da Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması'ndan sonra yabancı devletlerin baskısı ile yayınlanan İslahat Fermanı ile Tanzimat Fermanı hükümleri açıklanmış ve genişletilmiş, azınlık cemaatlerine Müslüman halka göre daha da geniş haklar tanınmıştır. Bütün bu gelişmeler Rum, Ermeni gibi unsurlarla Levantenlerin çalışma olanaklarını genişletmişti. Ancak ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında ise, bu ayrıcalıklar toplumsal laikleşme ve yükselen milliyetçilik akımı uyarınca hem Avrupa devletleri, hem de Osmanlı İmparatorluğu tarafından kısıtlandı. II. Meşrutiyet'in ilanından (1908) sonra iktidara gelen İttihat ve Terakki Cemiyeti, I. Dünya Savaşı'na girmek üzereyken kapitülasyonları tek yanlı olarak yürürlükten kaldırdığını açıkladı (1914). Bu Levantenlere büyük bir darbe oldu. İttihat ve Terakki'nin savaş ortamında başlangıçtaki liberal tutumunu terk ederek milliyetçiliğe, milli ekonomiye dönmesi gayrimüslimlerin sonunun başlangıcı olmuştur. Hukuki ve ekonomik avantajlarını kayıp eden Rum, Ermeni unsurların, Levantenlerin ve yabancıların büyük bir kısmı Avrupa'daki koruyucu devletlerine iltica etmişlerdir.

GCO ve ZTIT'nin işlediği konular

GCO, ZTIT ve hatta RTO'nun ele aldığı konular neredeyse birbirlerinin aynısıdır. Konular, İstanbul ağırlıklı olmak üzere Balkanlardan Arabistan'a çok geniş bir coğrafyayı kapsamakta, zaman zaman Avrupa'dan da örnekler verilmektedir. *Osmanlı Mimar ve Mühendis Cemiyeti Mecmuası*'nda görülenin aksine ders notları niteliğinde eğitim amaçlı yazılara rastlanmamaktadır.

Anlaşılmasını kolaylaştırmak amacıyla GCO'nun içindeki yazılar aşağıdaki şekilde gruplandırılarak listesi Ek 2'de verilmiştir:

1. Altyapı: a) Demiryolları, b) Karayolları, c) Su Yolları, d) Sulama, d) Su dağıtım, f) Elektrik, g) Telefon, h) Tramvay
2. Doğal Kaynaklar: a) Madenler (Petrol, asetilen, bakır, kömür), b) Orman ve orman ürünleri, C) Tuz
3. a) Yönetim, b) Kent, c) İnşaat, d) Örgütlenme, e) Sanat
4. a) Ekonomi, b) Sanayi, c) Askeri konular
5. Diğer: a) Fiyatlar, b) Haritalar, c)Resmi, Resmi Olmayan İlanlar, Duyurular, Basın Bültenleri, d) Çeşitli Konular, e) Reklamlar.

ZTIT'nin içindeki makaleler ise Ek 3'te verilmiştir.

GCO'nun Fransızca yayınlanıyor olmasının yanı sıra ekonomik konular içinde sadece Fransız sermayesi ve girişimlerini irdeleyen yazılar bulunması, derginin bu ülke ile bağlantısı konusunda ipuçları vermektedir. Bu yazılara

örnek olarak "Türkiye'de Fransız sermayesi/yatırımları" (Mart 1912), "Türkiye'de Fransız şirketleri" (Temmuz 1913), "Türkiye'de Fransız İmtiyazları" (Ağustos 1913) gibi yazılar verilebilir.

Aşağıdaki tablo doğrudan yabancı sermaye girişlerinin 1888'den 1914'e kadar nasıl değiştiğini göstermektedir. Sanayi devriminin öncüsü İngilizlerin başlangıçta en ağırlıklı olduğu görülürken, yirminci yüzyıl başında Fransızların birinciliği, birliğini sağlayan Almanların da ikinciliği aldığı görülmektedir.

	1888		1914		Artış % (1914/1888)
	Bin sterlin	%	Bin sterlin	%	
Fransız	5 020	31,7	37 383	45,3	745
İngiliz	8 895	56,2	11 516	14,0	129
Alman	166	1,1	28 007	34,0	16872
Diğer	1 744	11,0	5 500	6,7	315
TOPLAM	15 825	100,0	82 406	100,0	521

V.Necla Geyikdağı, *Osmanlı Devleti'nde Yabancı Sermaye 1854-1914*, İstanbul 2008, s.96.

Osmanlı İmparatorluğu'nda doğrudan yabancı yatırımların sektörel dağılımı da aşağıdaki şekildedir. Bu tabloda da altyapının, ağırlıklı olarak da demiryollarının (%59) başı çektiği görülmektedir. Osmanlı İmparatorluğu Batı'ya yetişmek için askeri, idari, eğitim, mülki, siyasi gibi pek çok alanda yeniden düzenlemeler yaparken fiziki alt yapısının da yok denecek kadar yetersiz olduğunu da görmüştür.

	1888		1914		Artış % (1914/ 1888)
	Bin sterlin	%	Bin sterlin	%	
Demiryolu	5 283	33,4	48 373	58,7	916
Bankacılık	5 000	31,6	14 788	17,9	296
Ticaret	1 280	8,1	5 000	6,1	391
Kent Hizmetleri	1 472	9,3	4 150	5,0	282
Liman			4 025	4,9	
Sanayi	1 895	12,0	2 910	3,5	154
Maden	895	5,6	2 700	3,3	302
Sigorta			460	0,6	
TOPLAM	15 825	100,0	82 406	100,0	521

V.Necla Geyikdağı, *Osmanlı Devleti'nde Yabancı Sermaye 1854-1914*, İstanbul 2008, s.124.

Onsekizinci ve ondokuzuncu yüzyılda, Avrupa'da başını İngiltere'nin çektiği Sanayi Devrimi çağı yaşanmaktadır. Yeni buluşların üretime uygulanması ve buhar gücüyle çalışan makinelerin makineleşmiş endüstriyi doğurması anlamına gelen bu devrim Avrupa'da sermaye birikimini sağlamış, ham madde ithali, mamul madde ihracı ihtiyacını artırmış, üretimde büyük fabrikalar, ulaşım ve iletişim çağını açmıştır. Buhar, kömür ve demirin yoğunlukla kullanımı ile gelişen demiryolu ve gemi teknolojisi ile Avrupa'da

kömürle çalışan makineleri barındıran fabrikalar hem büyümüş hem de en uzak noktalara kadar yayılmıştır. Bu gelişmeler hızla sanayileşen ülkeleri daha yoğun emperyalist politikalar izlemeye yönlendirmiştir.

Osmanlı imparatorluğunun geniş topraklarında bulunan hammaddeler ve nüfus büyüklüğüne bağlı tüketim potansiyeli yatırımcı ülkelerin ilgisini artırıyordu. Ancak Osmanlı ülkesindeki altyapı eksiklikleri yabancı tüccarın işini zorlaştırıyor ve ülkenin ticaret potansiyeli yeterince gelişemiyordu. Bu nedenle altyapının yenilenmesi ve geliştirilmesi yabancılar için önemliydi. Ondokuzuncu yüzyıl sonlarında ve yirminci yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti'nin dağılacağına kesin gözüyle bakan yabancılar, Osmanlı mirasının paylaşımında sürecinde bir koz olarak kullanmak üzere, siyasi nedenlerle bu ülkede bulunmak için yatırımlar yapmışlar, sermaye getirmişlerdi. Düyunu Umumiye İdaresi'nin kurulmasıyla yabancı denetimi, yabancı sermayenin ekonomik ve siyasi riski büyük ölçüde azalmış, büyük sermaye gerektiren altyapı yatırımlarına girişimler hızlanmıştı. Artık, bazı Batılı yazarların "imtiyaz avcılığı" adını verdiği, padişahın "imparatorluğunu ipotek ettiği" bir dönem başlamıştı.³⁸

Osmanlı İmparatorluğu açısından ise ulaşım ve iletişim gibi alt yapıya yapılan yatırımlar kendi topraklarının ulaşamadıkları uzak noktalara, kaynaklarına ulaşabilmek, daha çok vergi toplamak, askerlerini ve araçlarını daha hızla ve güvenle sorunlu bölgelere aktarmak anlamına gelmekte, Batılılaşma döneminin merkezileşme ve modernite projesinin en önemli parçasını oluşturmaktaydı. Bu nedenle 1845, 1882 ve 1908 yıllarında üç kez "Umur-u Nafia Programları" yapılmıştı.³⁹

"Yönetim açısından altyapının en önemli etkisi, yönetimi, toprağın her noktasından belli bir süre içinde haber alabilen, her noktasına ulaşılabilir ve denetleyebilir kılması ve sistemi yönetebilir hale getirmesidir. Bu yolla merkezden yönlendirilebilen bir modernite olanaklı hale gelmektedir. Altyapı programlarının modernitenin bireyini oluşturma boyutunu da unutmamak gerekir. Modernite öncesinin bireyi ve ekonomisi büyük ölçüde küçük bir mekâna hapsolmüştür. Dünyada olup bitenden haberdar olma olanakları sınırlıdır. Haberleşme olanağı yönetici sınıfların tekelindedir. Bireyin eylem mekânı sınırlıdır. Oysa modernite, bireyin eylem mekânını yerel dışına çıkararak hareketliliğini artırır. Bireyin dünyada olup bitenden haberdar olabilmesi, bireyin kapasitesinin artırılması ve eylem mekânının genişletilmesi için altyapıların oluşması ve bireyler tarafından özgürce kullanılabilir hale gelmesi

³⁸ V.Necla Geyikdağı, *Osmanlı Devleti'nde Yabancı Sermaye 1854-1914*, Hil Yayınları, İstanbul, 2008, s.94.

³⁹ İlhan Tekeli - Selim İlkin, *a.g.e.*, s.154, 155, 175.

gerekir.⁴⁰ Ancak parasal kaynaklarının, teknoloji ve bilgi birikimlerinin yetersizliği nedeniyle Osmanlılar, yabancılarla işbirliği yapma zorunda kalmışlardır.

Buharlı makine ile çalışan lokomotiflerle ilk sefer 1829'da Liverpool – Manchester arasında yapılmıştı. İngilizlerin 1856'da imtiyazını alıp, 1867'de kullanıma açtığı 130 km.lik İzmir-Aydın projesi ise Anadolu'daki ilk demir yolu olarak kabul edilir. Demiryolları, hiçbir ülkede Türkiye de olduğu gibi siyasi bir biçime bürünmediği, emperyalizmin Türkiye'ye karayolları ile birlikte demiryolları ile geldiği söylenir.

Osmanlı kentlerinde yollar genellikle yaya ve hayvan trafiğine göre gelişmiştir. Ondokuzuncu yüzyılda yol sistemlerinin araba ulaştırmasına uygun hale getirilmesindeki ilk teşebbüs 1839'da İstanbul kenti için yayımlanan *ilmühaber* olmuştur. Bütün imparatorlukta geçerli olacak 'Turuk ve Ebniye Nizamnamesi' 1863 tarihlidir. Anadolu'da araba geçişleri düşünülerek yapımına başlanan ilk yollar olan 34.5 km'lik Bursa-Gemlik, 34 km'lik Bursa-Mudanya yolları olup, bu yolların yapımı 1850'de başlayıp 1865'te -- 15 yıl gibi uzun bir sürede -- tamamlandı.⁴¹

Ondokuzuncu yüzyılda ülkenin limanları artan ticaret hacmi karşısında yetersiz kaldığı için ıslahı ve genişletilmesi gerekiyordu: İzmir Limanı'nın genişletilmesi için 1867'de imtiyaz verildi.⁴² İstanbul'da Rusya Postanesi 1748'de, Avusturya Postanesi 1784'de Fransız Postanesi 1812'de, İngiliz Postanesi 1832'de, Yunan Postanesi 1834'te açılmıştı. Osmanlıların ilk posta girişimi 1834 yılında Üsküdar-İzmit arasında başlamıştı. 1874 yılında Bern Kongresi'ne katılan Osmanlı İmparatorluğu uluslararası posta sisteminin kurucuları arasında yer almıştır.⁴³ Telgraf 1837'de ABD'de bulunmuş, 1854 Haziran'ında İstanbul'dan Belgrad' a kadar ve diğer şube türü bağlantılarla Edirne'den Şumnu'ya kadar hatların yapımı ihale edilmiştir. 1855'te de Avrupa ile telgraf haberleşmesi başlamıştır.⁴⁴

Dünyada ilk telefon haberleşmesini Boston-Cambridge arasında 1876'da gerçekleştirmiş, Osmanlı İmparatorluğu'nda da 1881'den itibaren bazı merkezler arasında tek hatlar çekilmeye başlanmıştır. Ancak telefonların

⁴⁰ İlhan Tekeli - Selim İlkin, *a.g.e.*, s.176.

⁴¹ İlhan Tekeli - Selim İlkin, *a.g.e.*, s.107.

⁴² V.Necla Geyikdağı, *a.g.e.*, s.163.

⁴³ İlhan Tekeli - Selim İlkin, *a.g.e.*, s.50; Yabancı postalar için ayrıca bkz. Tanju Demir, *Türkiye'de Posta Telgraf ve Telefon Teşkilatının Tarihsel Gelişimi (1840-1920)*, PTT Genel Müdürlüğü, Ankara 2005, s.15-19, 33, 99-134, 138, 148, 178, 215; Tanju Demir, "Salih Zeki ve 'Enebi Postaneleri'nin kaldırılması konusundaki görüşleri," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, VII, 1 (2005), s.169-185.

⁴⁴ İlhan Tekeli - Selim İlkin, *a.g.e.*, s.52; Tanju Demir, *Türkiye'de Posta Telgraf ve Telefon Teşkilatının Tarihsel Gelişimi (1840-1920)*, PTT Genel Müdürlüğü, Ankara 2005, s.51-67.

denetlenmesindeki zorluklar nedeniyle yasaklanmış ve ancak 1913'de İstanbul, Beyoğlu ve Kadıköy santralleri haberleşmeye açılmıştır.⁴⁵

Görüldüğü gibi alt yapısını oluşturmak, dünyadaki teknolojik gelişmeleri ülkelerine getirmek için Osmanlı İmparatorluğu eskiden olmadığı kadar hızlı davranmaya çalışmıştır. Ancak günün maddi şartları ve harp ortamı gerekli gelişmelerin önündeki en önemli engeldir. *GCO* ve *ZIT*'de en ağırlıklı demiryolları (başta Hicaz Demiryolu ve Bağdat Demiryolu) olmak üzere, karayolları, suyolları, sulama, elektrik telefon, tramvay gibi konularda yazılar bulunmaktadır.

Dergilerde en çok yer tutan ikinci konu ise Osmanlı imparatorluğunun sahip olduğu yer altı ve yer üstü kaynaklarıdır. Çeşitli bölgelerde sahip olduğu kömür, kurşun, manganez, bakır, çinko, krom gibi madenler ve ormanlar, tuz, petrol yatakları sanayi gelişimini tamamlamış ülkelerin hammadde ihtiyaçlarını karşılamak üzere dikkatlerini çekmekteydi. Yeterli bilgi birikimi, teknoloji ve sermaye eksikliği nedeniyle Osmanlı Devleti sahip olduğu madenlerin işletilmesini de yabancı şirketlere bırakıyordu. Birbirleriyle yaptıkları rekabet dışında önemli bir engel bulunmayan yabancı yatırımcılar 1910 yılına gelindiğinde, ülkede üretilen madenlerin üçte ikisinden fazlasının sahibi olmuşlardı.⁴⁶ Dergide belli konularda yazılmış yazılar dışında güncel malzeme ve işçilik fiyat listeleri, oldukça detaylı küçük haritalar, resmi ve resmi olmayan İlanlar, duyurular, basın bültenleri, çeşitli konular başlığı altında kısa haberler bulunmaktadır. Proje büroları, yüklenici, altyüklenici, inşaat malzemeleri ve araçları, gazete, dergi ve benzeri yayınların reklamları da vardır. Bu nitelikte bir yazıda konuları daha kapsamlı olarak irdelemek mümkün değildir.

Sonuç

Bir İmparatorluğun yıkılıp yerine yepyeni bir Cumhuriyet'in kuruluşunun kavşak noktasında Osmanlı'nın batılılaşma, alt yapısını oluşturma çabalarına gayrimüslim mimar ve mühendisler perspektifinden bakmanın tarihsel bilgi birikimimize, günümüzü anlamamıza katkısı olacağını düşünüyoruz. Mimar ve mühendislerin meslek içi ve dışı mücadeleleri yanı sıra gelişmelerini, bakış açılarını, olaylara ne kadar müdahale edip etkin olabildiklerinin ipuçlarını bulabileceğimizi sanıyoruz. II. Meşrutiyet sonrası umutlu ortamından 1910'da yayıma başlayan *Génie Civil Otoman* ile I. Dünya Savaşı felaketi ortamında 1916'de yayıma giren *Zeitschrift für Technik und Industrie in der Türkei*, aynı dönemde Osmanlıca olarak yayımlanan *Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti Mecmuası* ile birlikte okumanın İmparatorluk ekonomisinin dünya kapitalist sistemi ile bütünleşme sürecinde varlığını

⁴⁵ İlhan Tekel - Selim İlkin, *a.g.e.*, s.154.

⁴⁶ V.Necla Geyikdağı, *a.g.e.*, s.180.

koruma, modernite projesini hayata geçirme çabalarını farklı bakış açılarından anlamamıza yarayacaktır.

EK I - *Génie Civil Ottoman*'ın Redaksiyon Komitesi'nde çeşitli zamanlarda görev alanlar, meslekleri, görevleri ya da mezun oldukları okullar

Aedonidis, M.	Mühendis
Arslan	Mühendis (École Centrale de Paris)
Bihs, L.	Ziraat Mühendisi- Viyana Okulu
Bechara, E.	Mühendis, Mezopotamya Bağdat Sulama (Dairesi)
Beghian, G.	Elektrik Mühendisi, Mittweida Yüksek Teknik Okulu
Bekair, A.	İnşaat Mühendisi, Paris Denizcilik Teknik Okulu Gemi İnşaat
Bradatch, F.	Münih Okulu
Bacci, Ant.	Bursa Belediyesi Başmühendisi
Coulant	Maden Mühendisi, Beyoğlu
Collaro	Mimar, E.S.A, Giresun
Coumbis	Elektrik Mühendisi, Bursa
Darmi, Jacques	Mimar
Dhymadis, N.	Mimar
Ikiadis, D.	Napoli Mühendislik Okulu
Galinet, Luis Pascal	Mühendis Mimar S.L.G İnşaatçı
Gargiulo, Emile	Mühendis, Batignoles Firması Temsilcisi
Kykiacou (N.C.)	Montana Devlet Teknik Ticaret ve Ziraat Bakanlığında Kimyager
Laudet, G.	Mühendis (École Centrale de Paris)
Loukidis et Serpieri	Mühendisler, Montefiore Liège Elektrik Teknik Enstitüsü
Lusignan, Oscar	Mühendis
Muller	Mühendis
Muller J.	Mimar
Macropoulos	Mimar, École des Beaux-Arts
Mahmoud Chukri	Mühendis
Nazif Bey El-Halidi	Mühendis, Beyrut
Oskan, S.	Roma Okulu, École des Beaux-Arts Müdür Yardımcısı
Sagredo, S.	Ziraat Mühendisi, Montpellier Enstitüsü
Stassinopulos, S.	Maden Mühendisi (E.M.P)
Synessios, A.D.	İnşaat Mühendisi, Atina ve Louvain Okulları
Tsaliki, A.C.	Mühendis
Trullet, A.	Mühendis, Paris Merkez Okulu
Valsamaky, E.	Matematik Profesörü
Valsamaky, N.	Mühendis, Lazkiye (Suriye)
Vial, Paul	Mimar (İzmir)
Vitalis, Polycarpe	Aydın (İzmir) eski başmühendisi
Alexandre M. Raymund	<i>GCO</i> ve <i>RTO</i> Baş Redaktörü, Mimar, Association des Architectes et Ingénieurs en Turquie (Türkiye Mimar ve Mühendisler Derneği) Sekreter Yardımcısı, Arşiv Sorumlusu,

EK II - Génie Civil Otoman, Yıl/Sayı II/2 – IV/3 (1911-1914), İçindekiler

Yıl/Sayı	Tarih /Date	Contenu	İçindekiler
Year/ No.		I.A. L'INFRASTRUCTURE – CHEMINS DE FER	I.A. ALTYAPI – DEMİRYOLLARI
II/4	Aralık 1911	Aperçu sur la ligne du Hedjaz – Historique La ligne Damas-Metrib - Le tracé etc. (1e Partie)	Hicaz hattına toplu bakış – Tarihsel geçmiş, Şam- Metrip hattı - Güzergâh vs.(1.Bölüm)
II/5	Ocak 1912	Aperçu sur la ligne du Hedjaz (suite)	Hicaz hattına toplu bakış (devamı)
II/5	Ocak 1912	Du Bosphore au Golfe Persique: Analyse raisonnée de la convention Turco-Allemande sur le Railway de Bagdad	Boğaz'dan Basra Körfezi'ne: Bağdat demiryolu hattı ile ilgili olarak Türkiye ile Almanya arasında yapılan sözleşmesinin açıklamalı analizi
II/6	Şubat 1912	Le défilé du Bulgar-dagh du Bagdad-Bahn	Bağdat hattının Bulgar dağı geçidi
II/7	Mart 1912	Le défilé du Bulgar-dagh (Taurus) du Bagdad-Bahn (suite). Photographie et plan hors-texte. (Plan map: Plan du défilé du Boulgar-Dagh d'Ereghi, Tracé de la ligne a Adana	Bağdat Demiryolu'nun Bolkar dağı (Toros) geçidi (devamı). Metin dışında fotoğraf ve plan. (Harita: Ereğli Bolkar dağı geçidi. Adana hattının güzergâhı.
II/9	Mayıs 1912	Le Bagdad-Bahn – L'Acte de Concession, Le Firman Imperial	Bağdat Demiryolu - İhale anlaşması - Sultan Fermanı
III/5&6	Kasım-Aralık 1912	Aperçu sur les travaux de la III Division de la construction du Chemin de Fer de Bagdad	Bağdat Demiryolu'nun III. Bölüm yapım çalışmalarına toplu bakış
II/6	Şubat 1912	Du Bosphore au Golfe Persique Analyse raisonnée de la convention Turco-Allemande sur le Railway de Bagdad	Boğaz'dan Basra Körfezi'ne: Bağdat demiryolu hattı ile ilgili olarak Türkiye ile Almanya arasında yapılan sözleşmesinin açıklamalı analizi
II/7	Mart 1912	Du Bosphore au Golfe Persique:Analyse raisonnée de la convention Turco-Allemande sur le Railway de Bagdad (suite)	Boğaz'dan Basra Körfezi'ne: Bağdat demiryolu hattı ile ilgili olarak Türkiye ile Almanya arasında yapılan sözleşmesinin açıklamalı analizi (devamı)
II/8	Nisan 1912	Du Bosphore au Golfe Persique: Analyse raisonnée de la convention Turco-Allemande de Bagdad (suite)	Boğaz'dan Basra Körfezi'ne: Bağdat demiryolu hattı ile ilgili olarak Türkiye ile Almanya arasında yapılan sözleşmesinin açıklamalı analizi (devamı)
II/3	Eylül 1911	Les nouvelles lignes de chemins de fer de l'Asia Mineure (avec plans)	Anadolu demiryollarının yeni hatları (planlarıyla)
II/3	Eylül 1911	Les contrats des nouvelles voies ferrées	Yeni demiryolları hatları sözleşmeleri
II/2	Ekim 1911	Les chemins de Fer – Les routes anciennes et nouvelles – Les travaux d'irrigation de l'Hermus et du Méandre – Le Port de Smyrne. Les Tramways etc. (avec plan hors texte)	Demiryolları – Eski ve yeni yollar – Gediz ve Menderes'te sulama çalışmaları – İzmir Limanı. Tramvaylar vs. (metin dışı haritalarla)

II/2	Ekim 1911	Les nouvelles lignes de L'Asie-Mineure	Anadolu demiryollarının yeni hatları
II/2	Ekim 1911	Les contrats des nouvelles voies ferrées (Régie générale)	Yeni demiryolları anlaşmaları (Genel İdare)
II/6	Şubat 1912	L'affaire Chester – Pastermadjian	Chester – Pastırmacıyan davası
II/8	Nisan 1912	Le chemin de fer Lenz	Lenz demiryolları
II/8	Nisan 1912	Les signaux des chemins de fer de la Maschinenfabrik Bruchsal A-G devant Schnabel et Henning (photos) Bruchsal (Grand-duché de Bade)	Maschinenfabrik Bruchsal A-G'nin (eski adı Schnabel et Henning) demiryolu sinyalizasyonu (fotoğraflar). Bruchsal (Bade eyaleti)
III/1	Temmuz 1912	Un chemin de fer du Caire à Bombay	Kahire'den Bombay'a bir demiryolu
III/1	Temmuz 1912	Aperçu sur la ligne Baba-Eski Kirk-kilise (avec plan)	Babaeski – Kırkkilise [Kırklareli] hattına toplu bakış (plan ile)
III/3&4	Eylül- Ekim 1912	Le Tunnel du Simplon et L'Orient	Simplon tüneli ve Doğu
III/9	Mart 1913	Avancement des travaux de la ligne Samsoun-Sivas	Samsun – Sivas hattı çalışmalarında ilerleme
IV/1	Temmuz 1913	La crise balkanique et la Société d'Exploitation des Chemins de Fer Orientaux	Balkan krizi ve Doğu Demiryolları İşletmesi Şirketi
IV/2	Ağustos 1913	Le chemin de fer d'Adalia-Bourdour	Antalya – Burdur demiryolu hattı
IV/3	Haziran 1914	La ligne Adalia - Bourdour	Antalya – Burdur demiryolu hattı
IV/3	Haziran 1914	Le prolongement de la ligne Alep-Rayak vers Jérusalem	Halep – Rayak hattının Kudüs'e doğru uzatılması
		I.B. L'INFRASTRUCTURE - ROUTES	I.B. ALTYAPI - KARAYOLLARI
II/4	Aralık 1911	La question des routes – Relevé général des études et des travaux faits jusqu'à ce jour	Yollar meselesi – Bugüne kadar yapılan etütlerin ve işlerin genel muhasebesi
II/6	Şubat 1912	Rapport de la Préfecture de la Ville Règlement de Voirie-Série des Prix	Valilik raporu, Karayolları yönetmeliği - Ücret tarifnamesi
II/8	Nisan 1912	Le nouveau pont de KaraKeuy	Yeni Karaköy köprüsü
II/8	Nisan 1912	La question des routes (nouvelle convention)	Yollar sorunu (yeni anlaşma)
III/9	Mart 1913	La question de transports à Constantinople	İstanbul'da ulaşım sorunu
III/9	Mart 1913	La voirie urbaine à Constantinople, en Europe et en Amérique	İstanbul'da, Avrupa'da, Amerika'da kentsel yollar, yol dokusu
		I.C. L'INFRASTRUCTURE – PORTS ET CANAUX	I.C. ALTYAPI – LİMAN VE KANALLAR
II/4	Aralık 1911	Le Port de Cadikeuy	Kadıköy limanı
II/4	Aralık 1911	La canalisation de Jérusalem par Franghia	Franghia'nın yaptığı Kudüs kanalizasyon projesi
II/8	Nisan 1912	Projet d'un canal entre la Mer Noire et La Mer Caspienne	Karadeniz- Hazar Denizi kanal projesi
III/1	Temmuz 1912	Le Canal Méditerranée – Golfe Persique (avec 2 plans)	Akdeniz – Basra körfezi kanalı (2 planla birlikte)
III/2	Ağustos 1912	La nouvelle station navale d'Agamy (Alexandrie) (avec planche hors texte)	Agami (İskenderiye'de) yeni iskelesi (metin dışı levha)

II/5	Ocak 1912	Docks et ateliers du Haut-Bosphore	Boğaz'ın kuzey kısmındaki gemi havuzları ve atölyeler
III/3&4	Eylül- Ekim 1912	Docks et ateliers du Haut-Bosphore	Boğaz'ın kuzey kısmındaki gemi havuzları ve atölyeler
		I.D. L'INFRASTRUCTURE – IRRIGATION	I.D. ALTYAPI – SULAMA
II/3	Eylül 1911	Le Sel - Salines dites de Phocée (Suite)	Tuz - Foça tuzları (devamı)
II/6	Şubat 1912	Aperçu sur la navigation fluviale, le dessèchement des lacs et des marais et l'irrigation de la vallée de Soussourlou	Nehir ulaşımı, göl ve bataklıkların kurutulması, Susurluk vadisi sulamasına toplu bakış
II/7	Mart 1912	Aperçu sur la navigation fluviale, le dessèchement des lacs et des marais et l'irrigation de la vallée du Soussourlou (Suite)	Nehir ulaşımı, göl ve bataklıkların kurutulması, Susurluk vadisi sulamasına toplu bakış (devamı)
II/8	Nisan 1912	Aperçu sur la navigation fluviale, le dessèchement des lacs et des marais et l'irrigation de la vallée du Soussourlou (Suite)	Nehir ulaşımı, göl ve bataklıkların kurutulması, Susurluk vadisi sulamasına toplu bakış (devamı)
II/4	Aralık 1911	Cahier des charges des irrigations de Koniah	Konya sulama işleri şartnamesi
II/5	Ocak 1912	Les irrigations en Mésopotamie: Le Contrat Jackson – Les propositions des deux maisons anglais Jackson & Pearson	Mezopotamya'da sulama: Jackson anlaşması – Jackson ve Pearson adlı iki İngiliz firmasının önerileri
II/8	Nisan 1912	Le réservoir de Gueuk-Sou	Göksu barajı
III/5&6	Kasım-Aralık 1912	Projet de dessèchement du Lac de Soyual (with small map)	Soyual gölünün kurutulması projesi (küçük bir harita ile)
III/10	Nisan 1913	Projet d'irrigation de la plaine de Menemen	Menemen ovasının sulama projesi
IV/3	Haziran 1914	Aperçu sur les travaux du barrage de Hindieh	Hindiye barajı çalışmalarına toplu bakış
		I.E. L'INFRASTRUCTURE – DISTRIBUTION D'EAU	I.E. ALTYAPI – SU DAĞITIMI
II/6	Şubat 1912	Avant-projet de distribution d'eau de la ville de Jérusalem	Kudüs kenti su dağıtım önprojesi
III/1	Temmuz 1912	Les nouvelles installations de la Compagnie des Eaux Scutari-Kadikeuy (avec photographie)	Üsküdar – Kadıköy Suyolları Şirketi'nin yeni çalışmaları (fotoğraf)
III/5&6	Kasım-Aralık 1912	Avant-projet de distribution d'eau de la ville de Jérusalem	Kudüs kenti su dağıtım önprojesi
		I.F. L'INFRASTRUCTURE – ÉLECTRICITÉ	I.F. ALTYAPI - ELEKTRİK
II/2	Ekim 1911	Distribution publique d'énergie électrique à Constantinople (Rapport Auric)	İstanbul'da elektrik enerjisinin tüketiciye dağıtımı (Auric Raporu)
II/5	Ocak 1912	Le projet Lenz & Cie: Ligne électrique à grande vitesse entre Galata et Roumelie-Fener	Lenz & Cie projesi: Rumeli Feneri – Galata arasında yüksek gerilim hattı

II/5	Ocak 1912	Aéro-gaz et acétylène: Extrait de la Revue des Éclairages de Paris – No.2 du 30 Janvier 1912 (map included)	Havagazı ve asetilen: Paris Aydınlatma Dergisi'nden (No.2, 30 Ocak 1912) alındı. (Harita var.)
II/6	Şubat 1912	L'Électricité à Brousse	Bursa'da elektrik
II/7	Mart 1912	Électricité de la ville de Brousse (Aperçu général)	Bursa'da elektrik (Toplu bakış)
II/7	Mart 1912	Arrêté ministériel pour la concession de tramways électrique dans la partie asiatique de Constantinople	İstanbul'un Asya yakasının elektrikli tramvay ihalesiyle ilgili Bakanlar Kurulu kararı
II/8	Nisan 1912	Note relative à l'utilisation éventuelle des eaux du Lac d'Isnik pour la production d'énergie électrique	İznik gölünden elektrik enerjisi üretimine ilişkin not
III/1	Temmuz 1912	L'Électricité et ses applications	Elektrik ve uygulama alanları
III/3&4	Eylül- Ekim 1912	Étude sur l'éclairage à l'usage des architectes	Mimarların kullanımı için aydınlatma üzerine bir etüt
III/3&4	Eylül- Ekim 1912	Éclairages et traction électrique de la ville de Damas	Şam kentinin aydınlatması ve elektrik çekim gücü
III/3&4	Eylül- Ekim 1912	L'électricité et ses applications	Elektrik ve uygulamaları
III/9	Mart 1913	Aperçu général sur les travaux de l'usine électrique de Siligtar	Siligtar (Silahtar)'daki elektrik fabrikasının çalışmalarına toplu bakış
		I.G. L'INFRASTRUCTURE – TÉLÉPHONE	I.G. ALTYAPI - TELEFON
III/1	Temmuz 1912	Quelques notes sur la téléphonie en Turquie	Türkiye'de telefon sistemi hakkında bazı notlar
III/3&4	Eylül- Ekim 1912	Les téléphones à Constantinople	İstanbul'da telefonlar
		I.H. L'INFRASTRUCTURE – TRAMWAYS	I.H. ALTYAPI - TRAMVAY
II/5	Ocak 1912	La question des tramways à Constantinople, Le projet de la Société Anonyme Ganz	İstanbul'da tramvay sorunu, Ganz Anonim Şirketi'nin projesi
II/9	Mayıs 1912	Les tramways de Constantinople	İstanbul tramvayları
		2.A. LES RESSOURCES NATURELLES – MINÉRAUX	2.A. DOĞAL KAYNAKLAR – MADENLER
II/3	Eylül 1911	Les richesses minérales de l'Asie-Mineure (suite)	Anadolu'nun maden kaynakları (devamı)
II/3	Eylül 1911	Firman Imperial de la Mine de Cozlon	Kozlu madenleri için Sultan fermanı
II/2	Ekim 1911	Cours des minéraux et matériaux	Maden cevherleri ve malzeme piyasası
II/2	Ekim 1911	Revue de la Presse. La Production universelle du pétrole en 1910.	Basın Bülteni. 1910 yılında dünyada petrol üretimi
II/4	Aralık 1911	L'industrie minerale dans les Balkans (Serbie-Bulgarie)	Balkanlar'da maden endüstrisi (Sırbistan – Bulgaristan)
II/9	Mayıs 1912	L'acétylène en Turquie	Türkiye'de asetilen
III/3&4	Eylül- Ekim 1912	Emploi de l'électricité dans les carrières et pour le travail des pierres	Taş ocaklarında ve taşları işleme için elektrik kullanımı
III/3&4	Eylül- Ekim 1912	Productions des métaux (année 1911)	Metal üretimi (1911 yılı)

III/5&6	Kasım-Aralık 1912	Mines exploitées dans le Vilayet de Brousse	Bursa vilayetinde işletilen madenler
III/5&6	Kasım-Aralık 1912	Le charbon augmente	Kömür üretimi artıyor
III/10	Nisan 1913	Mines de cuivre d'Arghana, Vilayet de Diarbekir (Asie Mineure) (avec plans)	Diyarbakır vilayeti Ergani bakır madenleri (planlarla birlikte)
IV/2	Ağustos 1913	Note sur les améliorations à introduire dans l'exploitation des mines de cuivre d'Arghana	Ergani bakır madenlerinin işletimine getirilecek iyileştirmeler üzerine not
IV/3	Haziran 1914	Législation. Modifications de la Loi sur les Mines	Hukuki mevzuat. Maden Yasası'ndaki değişiklikler
		2.B. LES RESSOURCES NATURELLES – FORÊTS	2.B. DOĞAL KAYNAKLAR – ORMANLAR
II/2	Ekim 1911	Sur la réorganisation du Ministère des Mines et Forêts	Maden ve Orman Bakanlığı'nın yeniden teşkilatlanması üzerine
II/7	Mart 1912	L'importation des bois en Grèce de l'Autriche, Roumanie et Turquie	Yunanistan'ın Avusturya, Romanya ve Türkiye'den odun ithali
II/9	Mayıs 1912	Les forêts en Bulgarie	Bulgaristan'da ormanlar
III/10	Nisan 1913	Étude sur les richesses forestières en Orient	Doğu'nun orman kaynakları üzerine bir inceleme
IV/1	Temmuz 1913	Des forêts en Anatolie	Anadolu'da ormanları
		2.C. LES RESSOURCES NATURELLES – SEL	2.C. DOĞAL KAYNAKLAR - TUZ
II/2	Ekim 1911	Le sel en Turquie (suite)	Türkiye'de tuz (devamı)
II/7	Mart 1912	Le sel en Turquie (suite)	Türkiye'de tuz (devam)
II/8	Nisan 1912	Le sel en Turquie (suite)	Türkiye'de tuz (devam)
II/9	Mayıs 1912	Le sel en Turquie – Les Sources - Mines et Lacs salés	Türkiye'de tuz, kaynaklar, madenler, tuz gölleri
III/1	Temmuz 1912	Le sel en Turquie (suite)	Türkiye'de tuz (devamı)
III/2	Ağustos 1912	Le sel en Turquie (suite)	Türkiye'de tuz (devamı)
III/9	Mart 1913	Le sel en Turquie (suite)	Türkiye'de tuz (devamı)
IV/1	Temmuz 1913	Le sel en Turquie (suite)	Türkiye'de tuz (devamı)
IV/2	Ağustos 1913	Le sel en Turquie (suite)	Türkiye'de tuz (devamı)
		3.A. L'ADMINISTRATION	3.A. YÖNETİM
II/3	Eylül 1911	Rapport Général du Service Technique de la Préfecture	Valilik Teknik Hizmetler Dairesinin Genel Raporu
II/2	Ekim 1911	Lettre ouvert au Ministre des Travaux Publics	Bayındırlık Bakanı'na açık mektup
II/2	Ekim 1911	Aperçu sur les Travaux Publics en Septembre. Divers	Eylül ayında bayındırlık işlerine bakış. Çeşitli [haberler]
II/4	Aralık 1911	Rapport Général du Service Technique de la Préfecture de la Ville par Auric	Valilik Teknik Hizmetler Dairesinin Genel Raporu (Auric tarafından)
II/5	Ocak 1912	Rapport de la Préfecture de la ville (suite)	Valilik raporu (devamı)
II/9	Mayıs 1912	Le projet de loi sur la propriété immobilière	Taşınmaz mülkiyeti hakkında yasa tasarısı

III/3&4	Eylül- Ekim 1912	Rapport général des travaux publics dans chaque vilayet de l'Empire Ottoman	Osmanlı İmparatorluğu vilayetlerinde yürütülen bayındırlık işleri hakkında genel raporu
III/3&4	Eylül- Ekim 1912	Des travaux supplémentaires en Travaux Publics	Bayındırlık işlerinde ek çalışmalar üzerine
III/9	Mart 1913	L'emprunt de la ville et les grands travaux d'utilité publique	Vilayet'in borçlanması ve kamu yararı için büyük projeler
III/9	Mart 1913	Arrêté préfectoral concernant l'adjudication pour l'exécution du plan général de Constantinople avec le cahier des charges y afférent	İstanbul'un genel imar planını yapımı ihalesi için Valilik kararı ve ilgili şartname
III/9	Mart 1913	Lois sur les vilayets – Extraits concernant les travaux publics et l'industrie	Vilayetler yasası, Bayındırlık işleri ve sanayie ilişkin kısımlar
III/9	Mart 1913	Propriétés immobilières – Loi provisoire aux hypothèques	Taşınmaz mallar – İpoteklerle ilgili geçici yasa
III/10	Nisan 1913	Loi sur les taxes municipales	Belediye vergileri yasası
IV/1	Temmuz 1913	Abus de pouvoir	İktidarın suistimali
IV/2	Ağustos 1913	Le grand emprunt et les travaux publics	Büyük borçlanma ve bayındırlık işleri
IV/3	Haziran 1914	Lettre ouverte au député de Constantinople Chefik Bey	İstanbul milletvekili Şefik Bey'e açık mektup
		3.B. L'URBANISM	3.B. KENT
II/3	Eylül 1911	Les travaux publics dans le vilayet de Brousse a) Chemin de fer de Moudania à Brousse et son prolongement b) Les routes c) L'électricité, tramways et énergie électrique (avec la Carte de Brousse) d) La station séricicole de Brousse (avec plans) e) Les bains (avec plans)	Bursa vilayetinde bayındırlık işleri a. Mudanya – Bursa demiryolu ve hattın uzatılması (planlarıyla) b. Yollar c. Elektrik, tramvaylar ve elektrik enerjisi (Bursa şehir haritasıyla birlikte) d. Bursa'daki ipekböcekçiliği merkezi e. Hamamlar (planlarıyla)
II/2	Ekim 1911	Les travaux publics dans le vilayet de Smyrne (1e partie)	İzmir vilayetinde bayındırlık çalışmaları (1.Bölüm)
II/5	Ocak 1912	Les abattoirs de Constantinople – Le rapport du Préfet	İstanbul mezbahaları- Valilik raporu
III/1	Temmuz 1912	La reconstruction de Stamboul (avec plan hors texte)	İstanbul'un yeniden inşası (metine ilave planlar)
III/1	Temmuz 1912	L'oeuvre des deux ministres des travaux publics	İki Bayındırlık Bakanı'nın eserleri
III/3&4	Eylül- Ekim 1912	Une bibliothèque unique au monde à Stamboul	İstanbul'da, dünyada eşi olmayan bir kütüphane
III/5&6	Kasım-Aralık 1912	Le climat des Balkans	Balkanlar'ın iklimi
III/9	Mart 1913	La brutalité de la réclame à Constantinople	İstanbul'da reklam kabalığı
III/9	Mart 1913	Le terrain du Taxim (avec plan)	Taksim arazisi (plan ile birlikte)
III/10	Nisan 1913	Remarques sur l'adjudication du plan de Constantinople	İstanbul imar planı ihalesi üzerine görüşler

IV/1	Temmuz 1913	Le Parc de Gulhane (avec plan: Plan de la Citerne Byzantine découverte dans le Parc de Gulhane)	Gülhane parkı (yeni bulunan Bizans su sarnıcının planı ile)
IV/2	Ağustos 1913	Les travaux publics en Grèce	Yunanistan da bayındırlık işleri
IV/3	Haziran 1914	La Société des Routes, le plan de Constantinople et le Projet des Hôpitaux	Yollar şirketi, İstanbul planı ve hastaneler projesi
		3.C. LES CONSTRUCTIONS	3.C. İNŞAAT
II/3	Eylül 1911	Le Béton-armé en Turquie	Türkiye'de betonarme
II/4	Aralık 1911	Les maisons qui croulent	Çöken evler
III/2	Ağustos 1912	Le dernier tremblement de terre (avec carte sismique de L'Empire et des régions sinistres)	Son deprem, İmparatorluğun sismik haritası ve depremde zarar gören bölgeler
III/2	Ağustos 1912	Dernier écho du tremblement de terre de Messine	Misina'daki [Sicilya] depremin ekosu de Messine
II/8	Nisan 1912	Reconstruction du Gouvernement d'Eski-Chehir	Eskişehir Hükümet Konağı onarım ve tadilatı
III/2	Ağustos 1912	Exemples de la résistance du béton armé au tremblement de terre	Betonarmenin depreme dayanıklılık örnekleri
III/2	Ağustos 1912	La main d'oeuvre et le bâtiment	İş gücü ve inşaat
III/2	Ağustos 1912	Programme du concours pour l'élaboration des plans du Palais Royal de Sophia	Sofya Kraliyet Sarayı'nın planlarının geliştirilmesi için müsabaka
III/3&4	Eylül- Ekim 1912	Habitations roumaines	Romanya'da konutlar
IV/2	Ağustos 1913	Pour construire un mur en France	Fransa'da bir duvar yapım işi
IV/2	Ağustos 1913	Pour construire une maison en Turquie	Türkiye'de bir ev yapım işi
IV/3	Haziran 1914	Les progrès du béton armé en Turquie	Türkiye'de betonarmenin gelişimi
			3.d. ÖRGÜTLENME
III/2	Ağustos 1912	Formation de la Société des Architectes de la Ville de Constantinople	İstanbul Mimarlar Derneği'nin kuruluşu
III/2	Ağustos 1912	Les ouvriers du bâtiment se préparent à la grève	Yapı işçileri greve hazırlanıyor (Ufukta grev var)
III/5&6	Kasım-Aralık 1912	Etude comparative entre le Règlement de l'Omania et celui de la Société Internationale des Architectes et Ingénieurs de Constantinople	İstanbul Uluslararası Mimar ve Mühendisleri Derneği'nin tüzüğü ile Omania'nın tüzüğünün karşılaştırılması
IV/3	Haziran 1914	Statuts de l'Association des Architectes et Ingénieurs en Turquie. Liste des adhérents	Türkiye Mimar ve Mühendisler Derneği tüzüğü ve müntesiplerinin (üyelerinin) listesi
		3.E. L'ART	3.E. SANAT
III/1	Temmuz 1912	Fragments inédits de L'Art Museum (Monuments de Sivas)	Sanat müzesinin orijinal parçaları (Sivas anıtları)
III/1	Temmuz 1912	La Panaghia Mongliotissa de Byzance	Bizans'ın "Panaghia Mongliotissa"sı
III/2	Ağustos 1912	Le style "Belvédère"	"Belvédère" üslubu
III/5&6	Kasım-Aralık 1912	L'art Byzantin a Salonique	Selanik'te Bizans sanatı

IV/1	Temmuz 1913	L'Architecture Ottomane – La Mosquée du Sultan Selim à Andrinople (avec plan) (and photos)	Osmanlı mimarisi, Edirne'de Sultan Selim Camii (Plan ve fotoğraflarla)
		4.A. L'ÉCONOMIE	4.A. EKONOMİ
II/7	Mart 1912	Les capitaux français en Turquie	Türkiye'de Fransız sermayesi / yatırımları
IV/1	Temmuz 1913	Les concessions françaises en Turquie	Türkiye'de Fransız imtiyazları
IV/2	Ağustos 1913	Les concessions françaises en Turquie	Türkiye'de Fransız imtiyazları
III/3&4	Eylül- Ekim 1912	Les progrès économiques de la Bosnie	Bosna'nın ekonomideki gelişmeleri
		4.B. L'INDUSTRIE	4.B. SANAYİ
II/4	Aralık 1911	Le Port de Cadikeuy	Kadıköy Limanı
II/9	Mayıs 1912	Automobiles en Egypte	Mısır'da otomobil
III/1	Temmuz 1912	Les défauts des poêles et l'usage des fers à repasser	Sobalarda hatalar, ütünün kullanımı
III/1	Temmuz 1912	La fabrique de faïence de Yıldız – La céramique du Kutahia	Yıldız porselen fabrikası, Kutahya'da çini üretimi
III/2	Ağustos 1912	Les appareils extincteurs d'incendie	Yangın söndürme cihazları
III/2	Ağustos 1912	Les briqueteries de Myriofito	Myriofito tuğla fabrikası
III/5&6	Kasım-Aralık 1912	La céramique en Asie-Mineure	Anadolu'da çinicilik
III/9	Mart 1913	Les usines de chaux hydraulique et de ciment en Turquie	Türkiye'de çimento ve sönmüş kireç fabrikaları
III/10	Nisan 1913	Une grue géante	Dev bir vinç
IV/1	Temmuz 1913	Hygiène et désinfection	Sağlık bilgisi ve dezenfeksiyon
IV/3	Haziran 1914	Du rôle de l'industrie dans la régénération Ottomane	Osmanlı'nın kalkınmasında sanayinin rolü üzerine
		4.C. LE GÉNIE MILITAIRE	4.C. ASKERİ MÜHENDİSLİK
II/4	Aralık 1911	Canots automobiles blindés pour la Turquie	Türkiye için zırhlı tekneler
II/9	Mayıs 1912	L'aviation dans l'Armée Turque: L'aéroplane R.E.P. avec plans (one photo, plan drawing, motor diagrams)	Türk ordusunda hava gücü: R.E.P uçakları ve planları (bir fotoğraf, plan çizimi, motor şemaları)
II/9	Mayıs 1912	La question des casernes	Kışlalar sorunu
IV/3	Haziran 1914	Les forces navales Ottomanes comparés aux forces navales Helléniques	Osmanlı deniz kuvvetlerinin Yunan deniz kuvvetleri ile karşılaştırılması
		5.A. LES COURS DES MATERIAUX	5.A. FİYATLAR
II/3	Eylül 1911	Cours de matériaux et minéraux	Malzeme ve maden cevherleri piyasası
II/2	Ekim 1911	Série des prix de la ville de Constantinople	İstanbul'da fiyat analizleri
II/4	Aralık 1911	Cour des matériaux et minéraux	Malzeme ve maden cevherleri piyasası
II/7	Mart 1912	Annonces Officielles – Cour des matériaux	Resmi ilanlar – Malzeme fiyatları
II/9	Mayıs 1912	Cours du bois a Constantinople	İstanbul'da kereste fiyatları
III/1	Temmuz 1912	Cours des matériaux	Malzeme fiyatları

III/2	Ağustos 1912	Cours des matériaux	Malzeme fiyatları
III/5&6	Kasım-Aralık 1912	Le marché	Piyasa
		5.C. LES CARTES	5.C. HARİTALAR
II/2	Ekim 1911	Map of irrigation Ligne Smyrne-Nymphos	Sulama haritası: İzmir – Nif [Kemalpaşa] hattı
II/2	Ekim 1911	Map of rectification de L'Hermus (Guediz)	Gediz nehrini düzenleme çalışmaları haritası
II/4	Aralık 1911	Diagramme ou projet de la construction et du parachèvement des routes dans l'Empire Ottoman	Osmanlı İmparatorluğu'nda yolların inşa ve tamamlanma durumunu gösteren diyagram
II/4	Aralık 1911	Map: Tramways et chemin de fer - Ligne du Hedjaz, Shows plan and section lines	Harita: Ttmavay ve demiryolları - Hicaz hattı.
II/4	Aralık 1911	Small diagram: Croquis linéaire du Lazaret de TeBouk	Küçük diyagram: Tebuk [Suriye-Kerek-Maan] karantina yerinin krokisi
II/4	Aralık 1911	Map: Carte Miniere des Balkans Serbie & Bulgari	Balkanlar, Sırbistan ve Bulgaristan maden haritası
III/1	Temmuz 1912	Villes et bâtiments: Plan de lotissement des quartiers incendiés à Stamboul	Kent yapıları: İstanbul'un yangın geçirmiş semtlerinin parselasyon planları
II/5	Ocak 1912	Large map: Ligne électrique à grande vitesse entre Galata et Roumeli-Fener Projet Lentz & Cie - plan and section	Büyük harita: Lenz & Cie'nin Galata – Rumeli Feneri yüksek gerilim hattı, plan ve kesitler
II/6	Şubat 1912	Maps: Projet de navigation fluviale et d'irrigation du Soussourlou	Haritalar: Susurluk sulama su taşımacılığı projesi
II/6	Şubat 1912	Maps: Plan hydrographique des lacs de Manias et d'Appolonia	Haritalar: Manyas ve Apolyont göllerinin hidrografik planı
II/6	Şubat 1912	Maps: Projet de dessèchement du lac de Manias	Haritalar: Manyas gölünün kurutulması projesi
III/1	Temmuz 1912	Map: Le canal méditerranéen – Golfe persique	Harita: Akdeniz– Basra körfezi kanalı
III/1	Temmuz 1912	Map: Trace du Canal entre Meskene et Syedieh	Harita: Meskene ile Syedieh arasındaki kanalın güzergâhı.
III/1	Temmuz 1912	Map: Ligne Baba-Eski à Kirk-Kilisse	Harita: Babaeski-Kırk-Kilise [Kırklareli] Yolu
II/2	Ekim 1911	Map of Projet d'irrigation de la plaine de Menemen	Harita: Menemen ovası sulama projesi

Ek III - Zeitschrift für Technik und Industrie in der Türkei - Genie Civil Ottoman Sayı 1-3, 5-8 (1916-17) – İçindekiler, (A= Almanca, F=Fransızca T= Eski Türkçe)

	Inhalt	İçindekiler	
No.1	October 1916	Ekim 1916	Seite/sayfa
A	Unser Ziel	Amacımız	1
A	Bewässerung der Ebene und Trockenlegung der Sümpfe von Adana	Adana ovasının sulanması ve bataklığının kurutulması	1
A	Forstwirtschaft und Holzverarbeitung in der Türkei, von Gustav Herlt	Türkiye'de ormancılık ve ahşap işlemeciliği (Gustav Herlt)	2
A	Einige Ansichten über die	Mezopotamya'nın petrol kaynakları	4

	Petroleumquellen Mesopotamians	üzerine bazı görüşler	
A	Neuerscheinungen	Yeni yayınlar	5
F	Irrigation et dessèchement des plaines et marais d'Adana	Adana ova ve bataklıklarının sulanması ve kurutulması	6
F	Project de dessèchement et d'irrigation de Sogla Ghiol	Sogla gölü kurutma ve sulama projesi	7
F	Étude sur les inondations du Guédiz	Gediz'deki sel baskınları üzerine etüt	9
F	Carrière de pierres lithographiques de Chéikler (Ismidt)	İzmit "Chéikler" taş ocağı [Sakarya ilinin Kaynarca ilçesi]	10
F	Mine de lignite située aux environs de Bozyuk	Bozöyük civarındaki linyit madeni	11
F	Copie d'analyse	Analiz sonucu	12

No.2	Ekim/Kasım 1916	October/November 1916	
T	Mesleğimiz		
T	Adana ovalarıyla bataklıklarının kurutulması ve irva ve iskası		
T	Osmanlı Türklerinde mimarlık ve asar(Mukbil Kemal)		
T	Türkiye'de petrol madenleri, maden mühendisi (S. İstanpulos)		

No.3	Dezember 1916	Aralık 1916	
A	Die Grundstückfrage und die Schaffung neuer Stadtviertel in Konstantinopel	İstanbul'da arsa sorunu ve yeni kentsel bölgelerin yaratılması	29
A	Vorschlaege zur Verbesserung des Betriebes des Kupferbergbaus von Arghana	Ergani bakır işletmelerinin iyileştirilmesi için öneriler	30
A	Plan für die Anlage eines neuen Hafens in Konstantinopel, Betriebsgesellschaft des Hafens von Haidar-Pascha	İstanbul'da yeni bir liman inşa planı, Haydar Paşa Liman İşletme Şirketi	34
F	Aperçu - Sur les travaux à effectuer pour les dessèchements et les irrigations et-la mise en valeur des terrains de la plaine de Brousse	Bursa ovasındaki arazi sulama, kurutma ve değerlendirme çalışmalarına toplu bakış.	36
F	Etude sur les inondations du Gediz	Gediz nehri taşkınları üzerine bir etüt	38
A	Bergwerk von Dschos-Oglu-Köj, Nahie Gökte, Casa : Tasch-Köprü, Vilayet Kastamuni (Klein Asien)	Kastamonu ili (Anadolu), Gökçe nahiyesi, Taşköprü kazası, Döşoğlu köyü Maden Ocağı	40
F	La Banque Nationale	Ulusal Banka	42
A	Die Mineralschaetze der Balkanlaender und Kleinasien von Dr.C Doelter. Eine Kritik von Professor Dr. Walter Penck	Balkan ülkelerindeki ve Anadolu'daki maden kaynakları (Dr. C. Doelter) ve Prof. Dr. Walter Penck'in yorumu	42
T	İnegöl şehri haritası için Bursa vilayetince tanzim olunan şartname numunesi		

No.5	Februar 1917	Şubat 1917	
A	Die Erschliessung der wirtschaftlichen Kraefte der Türkei (G.Herlt)	Türkiye'nin ekonomik potansiyelinin değerlendirilmesi	51
A	Die Boracitlager in Kleinasien, von M.Cobleaux, Mineningenieur	Anadolu'daki borasit yatakları (M.Cobleaux, Maden Mühendisi)	54
A	Der Bergbau in der Türkei	Türkiye'de Madencilik	55

A	Zuckerrohr-Anbau in der Provinz Adana	Adana ilinde şeker kamışı ekimi	56
A	Die öffentlichen Arbeiten in der Türkei nach dem Kriege	Türkiye'de Savaş sonrasında kamu [bayındırlık] faaliyetleri	58
A	Verschiedenes	Çeşitli konular	58
F	La question minière en Turquie	Türkiye'de madencilik	58
F	L'amélioration de la race chevaline	At ırkının ıslahı	59
F	Les travaux publics en Turquie	[Savaş sonrasında] Türkiye'de bayındırlık çalışmaları	60
F	Divers	Çeşitli konular	60
F	Revue de la Presse	Basın Bülteni	61
F	Autour du discours de S.E. Djavid Bey	Cavit Beyin konuşması üzerine	61
F	Avis – Direction des mines	Duyuru - Maden İşletmesi'nden	61
F	Bulletin Météorologique	Meteoroloji bülteni	62
T	Türkiye'de madencilik		
T	Harb-hazırdan sonra Türkiye'de umur-i nafia		
T	Adana vilayetinde şeker kamışı		

No.6	März 1917	Mart 1917	
A	Die Boracitlager in Kleinasien, von M.Cobleaux, Mineningenieur	Anadolu'da borasit yatakları (M.Cobleaux, Maden Mühendisi)	63
A	Die Verbreitung technischer Kenntnisse in der Türkei, von G.Herlt	Türkiye'de teknik becerilerin yaygınlaştırılması (G.Herlt)	65
A	Landwirtschaftliche Maschinen und Geräete für die Türkei	Türkiye için tarım makineleri ve aletleri	67
A	Die Marmorsteinbrüche der Insel Marmara	Marmara Adası'nda mermer ocakları	68
A	Bewaesserung der Ebene von Bafra	Bafra ovasının sulanması	69
F	La Ligne Ouzoun- Keupru Kéchan	Uzunköprü - Keşan tren yolu	70
F	Les pétroles de la Roumanie	Romanya Petrolleri	70
F	Divers	Çeşitli	71
T	Bursa vilayetinde umur-i nafia		
T	Turuk-ı umumiye		
T	Bursa şehrinde tenvir ve cerr-i elektrik		

No.7	April 1917	Nisan 1917	
A	Wirtschaftliche Ausnutzung der Seen und Wasserläufe des Wilajetts von Brussa	Bursa ilindeki göl ve akarsuların ekonomik yönden değerlendirilmesi	74
A	Regulierung des Spiegels des Sees von Isnik	İznik gölünde su seviyesinin regülasyonu	76
F	La question minière en Turquie (Suite)	Türkiye'de madencilik (Devamı)	77
F	Les irrigations en Turquie	Türkiye'de sulama	79
F	Sauvegarde des monuments d'Art et des sites pittoresques	Abidelerinin ve sitlelerin korunması	80
F	L'industrie du tabac à priser	Enfiye sanayi	81
F	Publicité	Reklâmlar	82
F	Divers	Çeşitli konular	82
T	Bursa vilayetinde vaki göllerle miyah-ı cariye		

No.8	May 1917	Mayıs 1917	
T	Konya şehri haritasının ahzına mahsus şartname		

Génie Civil Ottoman (1910) and Zeitschrift für Technik und Industrie in der Türkei (1916): Journals published by architects and engineers in Istanbul in the aftermath of the Young Turk Revolution

The Young Turk Revolution which led to the proclamation of the Second Constitution in 1908, was a major driving force behind the publication of a large number of journals in early 20th century Turkey. *Genç Mühendis* (The Young Engineer, 1909) and the *Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti Mecmuası* (The Journal of the Ottoman Society for the Architects and Engineers, 1912) were among the earliest journals published in Turkish by the Ottoman architects and engineers. The presence of a large number of European architects and engineers in the Ottoman Empire paved the way for the publishing of journals in languages other than Turkish. The present paper aims to introduce the *Génie Civil Ottoman* and the *Zeitschrift für Technik und Industrie in der Türkei*, published in the aftermath of the Young Turk Revolution, popularly known as “the area of freedom”.

The *Génie Civil Ottoman* was published between the years 1910 and 1914. Its editor-in-chief was Alexandre M. Raymond, an architect also renowned for his work on Islamic art. The editorial board was mostly composed of civil engineers and architects but also included a number of electrical, agricultural, chemical and mining engineers. Most of the articles focus the public works carried on in the Ottoman Empire and its natural resources. Articles introducing French investments and companies in Turkey reflects the journal's close bias towards French entrepreneurs.

The *Zeitschrift für Technik und Industrie in der Türkei*, first saw the press in 1916, during the WW1. Its publication can be considered within the French-German rivalry in engineering in the Ottoman Empire. The articles are published in German, French and Turkish and deals with the public work projects carried on in the Ottoman Empire and the status of its mineral resources.

Both journals were interested in the issues related to the evolution of engineering and architecture as a profession and published a number of articles to discuss the position of architects and engineers working in the Empire. Together with articles dealing with engineering, industrial and economical aspects of public work projects, both journals are primary sources for evaluating work done in the last decade of the Ottoman Empire.

Key words: *Génie Civil Ottoman, Zeitschrift für Technik und Industrie in der Türkei*, engineering journals, engineers' societies, architects' societies, history of engineering, history of architecture, Alexandre M. Raymond, Ottoman Empire, Turkey; **Anahtar sözcükler:** *Génie Civil Ottoman, Zeitschrift für Technik und Industrie in der Türkei*, mühendislik dergileri, mühendis dernekleri, mimar dernekleri, mühendislik tarihi, mimarlık tarihi, Alexandre M. Raymond, Osmanlı İmparatorluğu, Türkiye.

B'de 447, GB'de 350 örneği bulunur. (4) Genel bölümlerde saklı örnekler, 1895-1913 arasında toplanmış olup, BM'de 842 ve W'de 700'den fazla örneği vardır.

Vegter'e göre, Siehe'nin örnekleri, 21 herbaryuma dağılmıştır (Vegter 1986). Bu herbaryumların 20'si Avrupa'da, 11 ülkededir. Biri U.S.A.'dadır. Aynı yazara göre, Siehe'nin örnekleri şu herbaryumlara dağılmış bulunmaktadır: AUT (Fransa), B, BREM, HBG, JE, STU (Almanya), BM, E, K, MANCH, OXF (İngiltere), BP (Macaristan), BR (Belçika), G, Z (İsviçre), GB (İsveç), L (Hollanda), LE (Rusya), MO (U.S.A.), W (Avusturya), WRSL (Polonya).

Siehe'nin Anadolu koleksiyonu hakkında bilgi edinmek için, *Flora of Turkey*'de (1965-2000) yer alan örneklerinin kayıtlarına başvurduk. İlk vardığımız sonuç, bu esere Siehe'nin 740 kadar örneğinin girmiş olmasıdır. Siehe'nin örnek kayıtlarının bazılarında tarih ve/veya numara eksik olmakla beraber, büyük çoğunluğu yıl ve numara taşımaktadır. Bu bakımdan, Siehe'nin hangi yıllarda hangi yöreleri gezmiş olduğunu saptamak zor değildir. Hatta bazı hallerde, her gezide takriben ne miktarda örnek toplamış olduğunu tahmin etmek de mümkün olabilmektedir.

Siehe'nin örnek kayıtlarında tarih olarak şu yıllara rastladık: 1889, 1890, 1891, 1895, 1896, 1897, 1898, 1903, 1904, 1906, 1907, 1908, 1909, 1910, 1911, 1912, 1913, 1914, 1919. Örneklerini numaralarken de, Siehe'nin her yıl yeniden ilk rakamdan başlamış olduğunu saptadık.

1) *Flora*'da Siehe'nin 1889, 1890 ve 1891 tarihli birer örneği vardır (5:196; 4:437; 7:846). Bunlar Adana ve Bolkar Dağı yörelerindedir. 1889 örneği numarasızdır. 1890 örneğinin numarası 476'dır. 1891 örneğinki 181'dir. Bu kayıtlara göre Siehe'nin 1889-1891 yıllarında topladığı örnek sayısının 1000'e yakın olacağını düşünüyoruz.

2) *Flora*'ya göre, 1895 yılında Siehe, Adana, İçel, Niğde ve Konya illerinde, 1896 yılında Adana, İçel, Niğde ve Kayseri illerindedir. 1897 tarihli örnek tektir, numarasızdır ve Bor (Niğde) yakınlarındadır. 1898 yılında Siehe Adana, Konya ve Kayseri illerindedir. 1895 yılının en yüksek örnek numarası 687'dir. 1896 yılının 698'dir. 1897 yılının tek örneği numarasızdır. 1898 yılının en yüksek örnek numarası 681'dir. Buna göre 1895-1898 yılları içinde Siehe'nin yaklaşık 2500'e yakın sayıda örnek toplamış olduğunu tahmin ediyoruz.

3) 1903 yılından *Flora*'da 'Lycaonian Taurus' kaydı ile numarasız bir örnek (8:401), 1904 yılından 'Bereketli-Farâş' ve 'Galatien' kayıtları ile numarasız iki örnek (8:225 ve 409) buluyoruz. Bu nedenle 1903 ve 1904 yıllarının gezi sonuçları hakkında bilgisiziz.

WALTER SIEHE'NİN (1859-1928) ANADOLU BİTKİLERİ KOLEKSİYONU

Asuman Baytop*

Walter Erdmann Siehe (1859-1928), Anadolu Bağdat Demiryolu'nun yapımında Adana'da görev almış bir Alman mühendistir. Bitkilere meraklıdır. Gençliğinde Koeniglichen Gaertnerlehranstalt (Kraliyet Bahçecilik Okulu)'nda iki yıl (1878-1880) öğrenim görmüş, sonra Berlin ve Jena Üniversitelerinde okumuştur. 1897'de Fındıkpınar (İçel) yakınında bir arazi satın alarak buraya yerleşmiş, meyve bahçesi kurmuş, geziler yaparak yerli bitkilerden örnekler toplamış, onları Avrupa herbaryumlarına göndermiş, yerli bitki soğanlarını da toplayarak ve yetiştirerek, çiçek soğanı ihracatçılığı yapmıştır. Fındıkpınar'da 25 yıl kadar yaşamış, 1928'de Adana'da vefat etmiştir (Baytop 2001, Baytop ve Mathew 1984, *Gartenwelt* 1928).

T.Baytop (1920-2002) onun yaşam öyküsünü, faaliyetlerini, akıbetini merak etmiş, 1981 yılında Fındıkpınar'a gidip onu tanımış olan şahıslarla görüşmüş, bahçesini gezmiş, kızının Almanya'daki adresini temin etmiş, onunla mektuplaşmış ve sonuç olarak Siehe hakkında gördüklerini ve öğrendiklerini resim ve belgelerle, *Anadolu Dağlarında 50 Yıl ve Bulbous Plants of Turkey* adlı iki kitabında ayrıntılarıyla yayımlamıştır (Baytop 2001, Baytop ve Mathew 1984). İlgilenen okurlar bu yayınlara müracaat edebilirler. Bizim buradaki amacımız, onun oluşturduğu Anadolu bitkileri koleksiyonunu tanımaktan ibarettir.

Anadolu koleksiyonu

I. H. Vegter, 1986 tarihli yayımında, Siehe'nin Anadolu koleksiyonunu 4 grup altında toplamış, onun örneklerini barındıran herbaryumları saymış ve bazılarında ne miktarda Siehe örneği bulunduğunu kaydetmiştir (Vegter 1986). Bu yayına göre: (1) Siehe 1895-1896 yıllarında Adana yöresinden (Cilicia) örnek toplamıştır. Bu koleksiyondan B'de 936, BREM'de 644, HBG'de 633, LE'de 854, WRSL'de yaklaşık 640 örneği vardır. (2) Siehe 1898'de Kayseri yöresini (Cappadocia) gezmiştir. Bu geziden B'de 293, HBG'de 191, K'da 1176 örneği saklıdır. (3) Siehe 1906-1913 yıllarında Kayseri, Adana, Konya yörelerindedir (Cappadocia, Cilicia, Lycaonia). Bu yörelerden toplanmış olarak

* İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi.

4) 1906 örnekleri Konya ve Niğde illerindedir (en yüksek örnek numarası 588); 1907 örnekleri İçel ve Niğde illerindedir (e.y.ö.n. 172); 1908 yılında Niğde ve Sivas illerinden toplanmış numarasız 2 örnek vardır. 1909 yılı örnekleri İçel ve Niğde illerindedir (e.y.ö.n. 521); 1910 örnekleri İçel, Adana, Niğde illerindedir (e.y.ö.n. 494); 1911 örnekleri İçel, Konya, Niğde, Kayseri, Sivas illerindedir (e.y.ö.n. 427); 1912 örnekleri İçel, Adana, Konya, Niğde illerindedir (e.y.ö.n. 598); 1913 örnekleri İçel, Adana, Niğde, Konya illerindedir (e.y.ö.n.589); 1914 tarihli tek bir örneğe rastlıyoruz. Numarası 326'dır ve Dümbelek geçitindedir (1:385). Sonuç olarak, Siehe'nin 1906-1914 yılları örnekleri İçel, Adana, Konya, Niğde, Kayseri ve Sivas illerinden toplanmıştır. En yüksek örnek numaralarından faydalanarak, bu yıllar arasında onun 4000'den fazla sayıda örnek toplamış olduğunu düşünüyoruz.

5) Siehe'nin 1914 yılından sonraki toplamaları hakkında *Flora of Turkey* den bir şey öğrenemiyoruz. Ancak öğrendiğimiz bir nokta var ki, o da Siehe'nin 1919'da Bereketli'den (bugün Çamardı) (Niğde) örnek topladığı ve örnek numarasının 487 olduğudur (2:449).

Flora'da yer alan 1889-1919 tarihli Siehe örneklerinin numaralarından hareket ederek vardığımız tahmini bir sonuç, bu tarihler arasında Anadolu'dan 8000'den fazla örnek toplamış olduğudur. 1919 tarihli gezi, herhalde onun son Anadolu gezisi olmuştur. Zira 1920'de Fındıkpınar'daki evi ve bahçesi tahrip edilmiş, herşeyi yakılmış, Siehe orasını terketmiş, demiryolu inşaatına dönmüş ve 1928'de Adana'da ölmüştür (Baytop ve Mathew 1984, Baytop 2001).

Flora of Turkey'e göre, Siehe Anadolu'da İçel, Adana, Niğde, Konya, Kayseri ve Sivas illerinden örnek toplamış, başlıca Adana Toroslari'ndan, Bolkar dağı, Mazmılı dağı, Demirkazık tepesi, Erciyes dağı (Kayseri), Akdağ'da (Sivas) gezmiştir. *Flora*'da onun 1906:177 kaydı altında bir Anamas dağı (Hatay) örneği (6:784) ve 1898:160 kaydı altında bir Gölbaşı (Maraş) örneği (6:739) vardır. Demek ki Siehe, sık sık gezdiği yöreler dışında, Hatay ve Maraş illerine de gitmiştir. Siehe İstanbul'da da bulunmuştur. *Flora*'da rastladığımız "A2(A) İstanbul: Alemdağ"dan toplanmış iki tarihsiz örnek (8:369, Siehe 41; 6:132, Siehe 112) bunu kanıtlamaktadır.

Gene *Flora of Turkey*'e göre, Siehe Anadolu'dan 66 taksonun tipörneklerini toplamıştır. Bu tipörnekler aşağıdaki 20 herbaryuma dağılmıştır. B, BREM, JE (Almanya), BATU (Gürcistan), BG (Norveç), BM, E, K, OXF (İngiltere), BR (Belçika), G, Z (İsviçre), GB, LD (İsveç), GE (İtalya), LE (Rusya), P (Fransa), PRC (Çek Cumhuriyeti), W, WU (Avusturya). Görülüyor ki Vegter'in (1986) verdiği Siehe'nin Anadolu örneklerinin dağıldığı herbaryum listesine, *Flora of Turkey*'deki kayıtlardan 7 herbaryumun ilavesi gerekmektedir. BATU, BG, GE, LD, P, PRC, WU. Türkiye'de Ankara Üniversitesi Fen Fakültesi Herbaryumu'nda (ANK), Siehe'nin örneklerinin

bulduğunu, H.Birand'ın katalogundan öğreniyoruz (Birand 1952). Sonuç olarak Siehe'nin örneklerini bulabileceğimiz herbaryum sayısı 29'a yükselmektedir.

Flora of Turkey'e göre, Siehe'nin tipörnekleri Adana, İçel, Niğde, Konya ve Kayseri illerinden toplanmıştır. Üçünü, kendi tek başına tanıtmıştır (*Scilla cilicica*, *Iris galatica*, *Iris sprengeri*). 14'ünün adında Siehe'nin yanında başka bir yazar veya yazarlar vardır. A. Hayek (1871-1928), C.Haussknecht (1838-1903), J.Bornmüller (1862-1948) gibi ünlü botanistler Siehe'nin örnekleriyle ilgilenmişler, onları tayin edip yayımlamışlardır. Hayek, onun örneklerini *Plantae Sieheanae* adı altında ayrı bir makale içinde toplamıştır (Hayek 1914).

Siehe'nin adını, epitet olarak 10 yeni tür adında görüyoruz: *Achillea sieheana* Stapf (Compositae, 1906), *Alkanna sieheana* Rech.fil. (Boraginaceae, 1974), *Allium sieheanum* (Hausskn.ex) Kollmann (Liliaceae, 1983), *Anthemis pauciloba* Boiss. var. *sieheana* (Eig) Grierson (Compositae, 1975), *Centaurea sieheana* Wagenitz (Compositae, 1960), *Crocus sieheanus* Barr ex Burtt (Iridaceae, 1939), *Galium sieheanum* Ehrend. (Rubiaceae, 1958), *Onosma sieheanum* Hayek (Boraginaceae, 1914), *Phlomis sieheana* Rech.fil. (Labiatae, 1940), *Taraxacum sieheanum* van Soest (Compositae, 1968). Bu listede verilen yıllar, adların yayımlandığı yıllardır.

Siehe'nin yayınlarının hepsi Türkiye bitkileri ile ilgilidir. H.Demiriz (1920-1999) onların bir listesini derlemiştir (Demiriz 1993). Bu listede, 1897-1929 yılları arasında yayımlanmış 22 yayın vardır. Bunlar soğanlı bitkiler dışında ağaçlar ve odunsu çalılardan bahsetmektedir. Soğanlılar ile ilgili olanlar, *Gardener's Chronicle* ve *Allgemeine Botanische Zeitschrift* dergilerinde, odunsular ile ilgili olanlar *Gartenflora* ve *Mitteilungen der Deutschen Dendrologischen Gesellschaft* dergilerinde yayımlanmıştır.

Özet

Walter Siehe (1859-1928), Anadolu Bağdat Demiryolu'nun yapımında Adana'da görev almış, bitki meraklısı bir Alman mühendistir. 1897'de Fındıkpınar'da (İçel) bir arazi satın almış, meyve ağaçları yetiştirmiş, 25 yıl kadar burada yaşamıştır. Adana, İçel, Konya, Niğde, Kayseri, Sivas illerinde, hemen her yıl yaptığı bitki toplama gezilerinde zengin bir bitki koleksiyonu oluşturmuş ve Avrupa herbaryumlarına yollamıştır. Yerli çiçek soğanları ile bilhassa ilgilenmiş, onları toplamış, yetiştirmiş ve dış ülkelere ihraç etmiştir.

Flora of Turkey projesi, Siehe'nin koleksiyonundan yararlanmış, onun 740 kadar örneğini *Flora* içine almıştır. Bu örneklerin çoğunda yıl ve numara vardır. *Flora of Turkey*'de Siehe'nin en erken örneği 1889 ve en geç örneği 1919 tarihlidir. Örnek numaralarından faydalanarak yaptığımız tahmini bir hesaplama göre, Siehe'nin 1889-1919 arasında Anadolu'dan en az 8000

örnek toplamış olduğunu düşünüyoruz. Bu örnekler, biri U.S.A.'da, biri Ankara'da, diğerleri Avrupa'da olmak üzere 29 herbaryuma dağılmış bulunmaktadır. *Flora of Turkey*'den öğrendiğimize göre, Siehe Anadolu'dan 66 yeni taksonun tipörneklerini toplamıştır. Bunlar Adana, İçel, Niğde, Konya ve Kayseri illerindedir. Üçünü kendi başına yayımlamış, 14'ü başka yazarlarla birlikte yayımlanmıştır. 10 taksonda niteleyici olarak Siehe'nin adını görüyoruz. Siehe, Türkiye'nin soğanlı bitkileri ve ağaçları konusunda 1897-1929 yılları arasında en az 22 yayın yapmıştır.

Kaynaklar

- Baytop, T. 2001. *Anadolu Dağları'nda 50 Yıl*, ilaveli ikinci baskı, İstanbul, s.120-123.
- Baytop, T., Mathew, B. 1984. *The Bulbous Plants of Turkey*, London, s.14-15.
- Birand, H. 1952. *Türkiye Bitkileri (Plantae Turcicae)*, Ankara Üniv. Fen Fak. Yay., Um.58, Botanik 1, Ankara.
- Davis, P.H. (ed.). 1965-1985. *Flora of Turkey and the East Aegean Islands*, vol.1-9, Edinburgh.
- Davis, P.H., Mill, R.R., Tan, K.(eds.). 1988. *Flora of Turkey and the East Aegean Islands*, vol.10, First Supplement, Edinburgh.
- Demiriz, H. 1993. *An Annotated Bibliography of Turkish Flora and Vegetation*, The Scientific and Technical Research Council of Turkey (TÜBİTAK), s.406-408.
- *Gartenwelt*. 1928. Siehe, Walter, *Gartenwelt*, 32(14): 196.
- Güner, A., Özhatay, N., Ekim, T., Başer, K.H.C.(eds.). 2000. *Flora of Turkey and the East Aegean Islands*, vol. 11, Second Supplement, Edinburgh.
- Hayek, A. 1914. Plantae Sieheanae. *Annalen des k.k.Naturhistorischen Hofmuseums*, 28 (1-2): 150-188.
- Vegter, I.H. 1986. *Index Herbariorum, Part II (6), Collectors*, Regnum vegetabile, vol. 114, Utrecht, s.891.

The Anatolian plant collection of Walter Siehe (1859-1928)

Walter Siehe (1859-1928) was a German engineer with a passion for plants, engaged in Adana in the construction of Anatolian Baghdad Railway. He purchased land in 1897 at Fındıkpınar (İçel), where he stayed about 25 years. He mainly planted fruit trees in his garden. He made excursions nearly every year in the regions of Adana, İçel, Konya, Niğde, Kayseri, Sivas and collected plant specimens which he sent to European herbaria. He especially gathered bulbous plants and exported them to European growers. The *Flora of Turkey* project has examined his Anatolian collection. In the *Flora* are cited 740 specimens of Siehe, where the great majority bear date and number in their citations. The earliest specimen is dated 1889 and the latest 1919. Basing on

specimen numbers, the collection of Siehe from Anatolia may be approximatively evaluated to not less than 8000 specimens. They are distributed in 29 herbaria, one in U.S.A., one in Ankara (Turkey), the others in Europe. According to *Flora of Turkey*, Siehe has collected the type specimens of 66 new taxa. They come from the provinces of Adana, İçel, Niğde, Konya and Kayseri. Three of them were published by himself. In the naming of 14, he is a co-author. 10 taxa bear his name as epithet. He has published at least 22 articles related to Turkish bulbs and trees between 1897 and 1929.

Key words: Turkish flora, botanical expeditions, collectors, Walter Siehe, history of botany; **Anahtar sözcükler:** Türkiye florası, bitki toplamaları, toplayıcılar, Walter Siehe, botanik tarihi.

JOSEPH BORNMÜLLER'İN (1862-1948) ANADOLU'DA BİTKİ TOPLAMA GEZİLERİ

Asuman Baytop*

Prof.Dr.rer.nat.h.c. Joseph Nicolaus Bornmüller (1862-1948), Yakındoğu florası üzerinde çalışmış olan bir Alman botanist ve bitki toplayıcısıdır. Yaşamında 30 kadar bitki toplama gezisi yapmış, bu arada 1886-1929 yılları arasında birkaç kez Anadolu'ya gelmiş, aralarında İç ve Batı Anadolu'dan toplanmış 160 kadar tipörnek bulunan zengin bir Anadolu bitkileri koleksiyonu oluşturmuştur. Botanik araştırmalarının sonuçlarını yayımlamış bir araştırmacıdır. Türkiye koleksiyonu, Edinburgh'da P.H.Davis'in (1918-1992) editörlüğü altında yayımlanmış olan *Flora of Turkey and the East Aegean Islands* adlı eserin hazırlanmasında vazgeçilmez bir kaynak olmuştur.

Yaşam Öyküsü

J. Bornmüller'in yaşam öyküsü, botanik gezileri, çalışmaları v.s. hakkında bilgi veren makaleler, ansiklopedi sayfaları, internet siteleri vardır. Biz burada onu tanıtan iki makaleden (Schwarz 1938, Wagenitz 1960) faydalandık. İlâveten, bilhassa gezilerini takip edebilmek için, *Index Herbariorum, Collectors*'a (Lanjouw ve Stafleu 1954) ve daha sonra da *Flora of Turkey*'deki (1965-2000) Bornmüller'in örnek kayıtlarına başvurduk.

J. Bornmüller, 6 Aralık 1862'de Hildburghausen'de (Thüringen) doğdu. Liseyi tamamladıktan sonra, 1880'de Postdam-Wildpark'daki bahçecilik okulunu bitirdi. Weimar'da, Thüringische Botanische Verein'in (Thüringen Botanik Derneği, kur.1883) kurucusu olan C. Haussknecht (1838-1903) ile birlikte çalıştı. Haussknecht de, Yakındoğu florası ile ilgileniyordu. Bornmüller'den evvel iki kez (1864-1866 ve 1866-1869) Yakındoğu'ya gelmiş, Suriye, Mezopotamya, Güneydoğu Anadolu, Kuzey Irak, İran'dan örnek toplamıştı (Baytop 2007/2008). Eczacı ve botanist olan Haussknecht'in zengin bir herbaryumu ve kitaplığı vardı. 1896'da koleksiyonlarını müstakil bir binaya yerleştirerek, "Herbarium Haussknecht" adı altında araştırmacıların hizmetine açtığı zaman, Bornmüller'i herbaryuma kurator olarak atadı. Bornmüller bu görevde 1938'e kadar kaldı. Haussknecht 1903 yılında vefat ettiği zaman,

Bornmüller, Thüringen Botanik Derneği'nin başkanlığını (1903-1925) da üstlendi.

Bornmüller, Yakındoğu florası ile ilgili ilk gezisini 1886'da Balkanlar'a yaptı. Sırbistan üzerinden Doğu Bulgaristan'a geldi ve Anadolu'ya geçerek Uludağ'a (Bursa) çıktı. 1887-1888'de, Belgrad Botanik Bahçesi'nde bahçe şefi olarak çalıştı, Sırbistan'dan örnek topladı. 1889 ve 1890'da, Anadolu'ya geldi. Amasya'yı merkez yaparak bu bölgeyi ve yakın illeri araştırdı. 1891'de P. Sintenis (1847-1907) ile birlikte Yunanistan'da dolaştı. 1891 sonlarında yola çıkarak, 1892-1893'te İran ve Mezopotamya'dan ve bu arada Orta ve Doğu Anadolu'dan örnek topladı. 1897'de Suriye ve Filistin'de idi. 1899'da, tekrar Anadolu'ya geldi, Amasya-Bilecik-Mudanya-Bursa yolu ile geldiği Uludağ'dan (Bursa) ve ardından Sultan dağlarından (Konya, Afyon) zengin bir koleksiyon oluşturdu. 1902'de ikinci kez İran'a gitti ve Elbruz dağına çıktı. 1906'da Batı Anadolu'da İzmir, Manisa ve Aydın illerinden örnek topladı. 1908'de Mısır'a gitti. 1910'da Lübnan ve Antilübnan'da; 1911'de Dalmaçya'da; 1912'de Romanya'da; 1917 ve 1918'de Sırbistan ve Makedonya'da; 1926'da Yunanistan ve Orta Ege adalarında gezdi. 1929'da Anadolu'ya geldi ve Bilecik, Çankırı, Ankara illerinden çok miktarda örnek topladı. 1932'de araştırmalarını Yugoslavya'da; 1933'te Kuzey Afrika'da Trablusgarp ve Sirenaik'te sürdürdü. 1938'de Niğde'den (Aladağ) ve 1939'da Amasya'dan (Akdağ) kendisine getirilen örnekler, onun Anadolu'dan elde ettiği son örnekler oldu. Yakındoğu'ya yaptığı araştırma gezileri dışında, Bornmüller, Avrupa'yı da (Almanya, Avusturya, İsviçre, İtalya, Alp dağları, Norveç, Madeira ve Kanarya adaları) gezdi. Bu arada, Rus Devleti'nin tertip ettiği 1933 Doğu Türkistan gezisine de katılmak fırsatını buldu.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, 1886-1929 yılları arasında, Bornmüller Yakındoğu'ya 20 kadar araştırma gezisi yapmış ve bu gezilerinden 5'inde (1889, 1890, 1899, 1906, 1929 gezileri), Anadolu florasını tanımak amacıyla, sırf Anadolu'ya gelmiştir. Diğerlerinin bir kısmında Anadolu yolun üzeri veya yakını olduğu için, Anadolu'dan da örnek toplamıştır. Ömrünce yapmış olduğu botanik geziler, herhalde 30'dan az değildir.

Gezileri dışında, Weimar'daki Haussknecht Herbaryumu'nda masa başında olduğu zamanlarda, Bornmüller topladığı örnekleri inceledi, kendisine getirilen koleksiyonlarla ilgilendi, araştırma sonuçlarını yayımladı. 1918'de Saksonya Büyük Dükü ona Profesör ünvanını verdi. 1942'de Goethe madalyası ile onurlandırıldı. 1943'te Jena Üniversitesi (Friedrich-Schiller Üniv.) onu Dr.rer.nat.h.c. ünvanı ile ödüllendirdi. 19 Aralık 1948'de Weimar'da vefat etti. Eşi Frida Amelung ile 1895'te evlenmişti.

* İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi

Anadolu gezileri ve bitki koleksiyonu

Bornmüller'in yukarıda bahsettiğimiz Anadolu gezileri hakkında tamamlayıcı bilgi elde etmek için, onun *Flora of Turkey* içinde yer alan örnek kayıtlarını gözden geçirdik. Bu kayıtlarda, örneğin toplandığı yer her birinde bildirilmiştir. Birçoğunda örneğin toplanma yılı ve örnek numarası da kayıtlıdır. Fakat diğerleri bazen numarasız, bazen tarihsiz, bazen hem numarasız hem tarihsizdir. Yükseklik hemen her örnek kaydında vardır. *Flora of Turkey*'in 9 cildine (1965-1985) ve 2 süplemanına (1988 ve 2000) girmiş olan Bornmüller örneklerinin toplam sayısını 1733 olarak bulduk. Bunlardan 189'u tipörnektir (tip ve sintip). Bu örnekler 161 yeni taksonu temsil etmektedir ve İç ve Batı Anadolu illerinden toplanmıştır: Ankara, Çankırı, Kastamonu, Amasya, Tokat, Yozgat, Sivas, Kayseri, Niğde, Malatya, Konya, Bilecik, Bursa, Manisa, İzmir, Aydın.

Flora'daki Bornmüller'in örnek kayıtlarından onun hangi yıllarda, Anadolu'nun hangi bölgelerini gezmiş olduğunu saptamak bir dereceye kadar mümkün olmuştur. Etiket kayıtlarında verilmiş yıllara dayanarak, Bornmüller'in Anadolu'dan örnek topladığı yılları, yani onun Anadolu gezilerini aşağıda sıralıyoruz.

1886. *Flora*'da, Bornmüller'in 1886 tarihli, ikisi numaralı (3261 ve 3304), biri numarasız, üç Uludağ (Bursa) örneğinin kaydının varlığı, ve daha erken tarihli bir örneğinin bulunmayışı, onun Anadolu'ya ilk defa 1886 yılında ve Eylül ayında geldiğini kanıtlamaktadır (vol.3:247; vol.4:139; vol.7:376). Biliyoruz ki Bornmüller'in Mart-Eylül 1886 gezisi, Yakınoğu florası ile uğraşmak kararını aldıktan sonra, onun Balkanlar'a yaptığı ilk botanik gezidir. Sırbistan üzerinden Doğu Bulgaristan'a kadar gelmiş, buradan Anadolu'ya geçmiş, Uludağ'a (Bursa) çıkmış ve Yunanistan üzerinden yurduna dönmüştür.

1887-1888(?). Bornmüller'in 1887 ve 1888 tarihli örneklerine *Flora*'da rastlamadık. Lanjouw ve Stafleu (1954) ise, onun 1887-1889 yıllarında Anadolu'dan örnek toplamış olduğunu kaydeder. Bu kayıt ne dereceye kadar doğrudur? Biliyoruz ki, 1887 ve 1888 yılları içinde Bornmüller, Belgrad Botanik Bahçesi'nde enspektör olarak görevlidir ve Sırbistan'dan örnek toplamıştır.

1889. Bu yılın Mayıs-Ağustos aylarında Bornmüller, Amasya ilinden (Merzifon, Akdağ, Sana dağı, Lokman dağı, Abacı dağı, Kırklar dağı...), Tokat ilinden (Zile, Akdağ, Çamlıbel, Artova, Sulusaray...), Yozgat ilinden (Akdağ, Akdağmadeni...), Sivas ilinden (Akdağ, Karababa dağı, Yıldız dağı...), Samsun ilinin güney bölgelerinden örnek toplamıştır. 1889 koleksiyonunun en düşük numaralı örnekleri Amasya örnekleridir. En yüksek örnek numarası 2236'dır ve gene Amasya (Akdağ) menşelidir.

1890. Bu yılın Mayıs-Temmuz tarihli örnekleri Amasya, Kastamonu, Çorum, Samsun, Tokat, Yozgat, Sivas ve Kayseri illerine aittir. En düşük örnek numarası 67 (Amasya), en yüksek örnek numarası 3457'dir (Tokat).

1891. Bu yıla ait olarak *Flora*'da, Bornmüller'in ancak 4 örneği vardır. İki Sivas (Divriği 3266 ve Delidağ 3342), biri Ankara (İdris dağı 3152) ve biri de Tokat örnekleridir. Bornmüller, 1891 yazında 4 ay kadar Yunanistan ve Makedonya'da dolaştıktan sonra, aynı yılın sonunda 1893'e kadar sürecektir olan İran'a yönelik Yakınoğu gezisine hareket edecektir. Bu gezisinde Anadolu'yu ihmal etmemiştir.

1892. Bornmüller'in bu yıla ait örneklerinin çoğu (40-50 kadarı) Ankara'dan (Elma dağı, İdris dağı...) toplanmıştır. Numaraları 3010 ile 3216 arasındadır. Bunlara ilaveten, Kastamonu ilinden bir örnek (İnebolu 3778), Sivas ilinden iki örnek (Zara 3322, Divriği 3338) ve Amasya'dan bir örnek (2630b) buluyoruz. Dört tipörneği, Bornmüller'in Şubat-Mart 1892'de İran'da bulunduğunu açıklamaktadır. 1892-1893 yılları, Bornmüller'in Anadolu-İran gezisini yaptığı yıllardır.

1893. Bu yıl içinde Bornmüller yine Anadolu'dadır. *Flora*'da kayıtlı olan örnekleri şunlardır: Sivas ilinden (Dumluca dağı, Göl dağı, Delidağ, Hornobil dağı, Çamlıbel, Zara...) numaraları 3087-3576 arasında olan 50 kadar örnek; Tokat ilinden 10-15 örnek (3226-3506); Erzincan, Ankara, Kayseri, Malatya, Gaziantep illerinden birer örnek. 1893 yılı, Bornmüller'in Nisan-Temmuz aylarında Kuzey Irak'ta toplama yaptığı yıldır. *Flora*'da, onun bu gezisinden topladığı 10 kadar Irak tipörneği kayıtlıdır. Bornmüller 1893 yılı sonuna kadar İran'da dolaşmış ve yoğun toplama yapmıştır. 1892 ve 1893 yılları, Bornmüller'in Anadolu'da, Irak'ta ve İran'da toplama yaptığı yıllardır.

1899. Altı yıl gibi bir aradan sonra, Bornmüller tekrar Anadolu'da ve Amasya'dadır. 192 gibi düşük numaralı bir Samsun-Amasya arası örneği ile, 506 ile 871 arası numaralı birkaç Amasya örneği, onun Samsun'a çıktığı ve buradan Amasya'ya geldiğini düşündürmektedir. Bir Çamlıbel örneği (Sivas 1919), bir miktar Bilecik ve Yenişehir örneği ve 20 kadar Mudanya-Bursa yolu örneğinden (4219-5687) sonra, Bornmüller Uludağ'dan (Bursa) ve Sultan dağlarından (Konya, Afyon) yoğun bir şekilde örnek toplamıştır. *Flora*'daki Bornmüller'in Uludağ yöresi örneklerinin numaraları 4001 ile 5700 arasında, Sultan dağları örneklerinin numaraları da 4004 ile 5692 arasındadır. Mudanya-Bursa arası örnekleri 4219-5687 arası numaralandırılmıştır. Bu numaralar, Bornmüller'in topladığı örnekleri toplama sırasına uyararak numaralamadığını göstermektedir. Kendine özel numaralama şekli ne olabilir? Kanıma göre, örnekler sistematik olarak gruplandırıldıktan sonra, yani cinslerine ve türlerine göre düzenlendikten sonra numaralanmış olmalıdır.

1906. Bu yıl içinde Bornmüller İzmir, Manisa ve Aydın illerindedir. İzmir yöresinde Yamanlar dağı, Tahtalıdağ, İkikardeşler, Hisar, Bornova, Halkapınar'da... gezmiş; Manisa ilinde Sipil dağına çıkmış; Aydın ilinde Samsun dağından, Efes'ten, Aydın dağlarından örnek almıştır. *Flora*'da kayıtlı olan Bornmüller'in Batı Anadolu örneklerinde en düşük numara 9008, en yüksek numara 10232'dir. Numaralama, gene örnek toplama sırasına göre değildir.

1910-1911. *Flora of Turkey*'de, Bornmüller'in bu iki tarihi taşıyan, Beykoz'dan toplanmış birer İstanbul örneği vardır. 1910 yılı, onun Lübnan ve Antilübnan'a yaptığı Yakınoğu gezisinin tarihidir. Herhalde, bu gezi için Bornmüller evvela İstanbul'a gelmiş, bir müddet burada kalmış ve gezi dönüşünü de 1911'de İstanbul üzerinden yapmış olmalıdır.

1929. Bu yıl içinde Bornmüller'in İstanbul'a geldiğini, onun bir örneği (Belgrad ormanı 13577) kanıtlamaktadır. Fakat bu yıl, başlıca Bilecik, Çankırı ve Ankara illerinde çalışmıştır. Bilecik örneklerini Mayıs ayında toplamış olmalıdır, zira kayıtlar arasında 16 Mayıs 1929 tarihini taşıyan bir Bilecik örneği vardır. Bilecik menşeli örneklerin sayısı 60'dan fazladır. Başlıca Karasu, Vezirhan, Osmaneli (Lefke), Abasılık yörelerinden toplanmıştır. Haziran ayında Bornmüller, Çankırı ilinden Çakmaklıdere boyunca örnek toplamış, Ilgaz dağına çıkmıştır. *Flora*'da, Çankırı ilinden toplanmış 130'dan fazla örneğin kaydı vardır ve numaraları 13081-14722 arasındadır. *Flora*'daki Ankara örnekleri ise başlıca Kavaklıdere, Çankaya, Çubuk, Dikmen, Kayaş, Kalecik... menşelidir. Temmuz ayında toplanmış olmalıdır. Numaraları 13344 ile 14794 arasındadır, sayıları 50'den fazladır.

Sonuç olarak, *Flora of Turkey*'deki Bornmüller'in Anadolu örneklerinin kayıtları incelendiğinde, onların 1886, 1889, 1890, 1891, 1892, 1893, 1899, 1906, 1910, 1911, 1929 tarihlerini taşıdığı görülmüştür. Bunların arasından sırf Anadolu bitkilerini toplamak amacıyla tertiplendiği geziler, 1889, 1890, 1899, 1906 ve 1929 tarihli olanlardır. Diğer tarihler, onun Yakınoğu gezileri sırasında Anadolu'yu ihmal etmediğini göstermektedir. Niğde'den (Aladağ) 1938 tarihli, 308, 416, 817 numaralı 3 örnek, ve 1939 tarihli 221 numaralı bir örnek ile, Amasya'dan (Akdağ) 1939 tarihli 1536 numaralı bir örnek, Bornmüller'in daha sonraları da Anadolu bitkileri ile ilgilendiğini kanıtlamaktadır. Ancak bu örneklerin, H. Ellenberg'in 1938'de Adana Torosları'na yaptığı bitki araştırma gezisi sırasında toplanmış ve Bornmüller'e getirilmiş olduğu kesindir (Bornmüller 1940-1941).

Çeşitli yıllara ait Anadolu koleksiyonlarındaki en yüksek örnek numaraları, Bornmüller'in Anadolu'dan en az 20.000 örnek toplamış olduğunu tahmin ettirmektedir.

Anadolu gezilerinde Bornmüller, karayosunlarından, likenlerden ve parazitik mantarlardan da örnek toplamıştır. Örneklerini uzman meslektaşlarına vermiş, inceleme sonuçlarını onlar yayımlamıştır. Karayosunlarını V. Schiffner (1862-1944), likenleri J. Steiner (1844-1918), mantarları P. Magnus (1844-1914) incelemişlerdir.

Lanjouw ve Stafleu'ye (1954) göre, Bornmüller'in Türkiye örnekleri 13 ülkenin 28 herbaryumuna dağılmıştır. A.B.D. (A, GH, MU, US), Almanya (B, GOET, HBG, JE, M), Avusturya (W), Fransa (LY, P, PC), Hollanda (L), İngiltere (BM, E, K, MANCH, OXF), İsveç (GB, LD, S), İsviçre (G), İtalya (GE), Macaristan (BP), Polonya (BRSL), Rusya (LE), Türkiye (ANK). Holmgren et al.'ye (1990) dayanarak, bu listeye BAG (Irak), STU (Almanya) ve WU (Avusturya) herbaryumlarını, ve *Flora of Turkey*'deki Bornmüller'in tipörneklerine dayanarak da BREM (Almanya), PRC (Çek Cumhuriyeti), Z (İsviçre), BRNU (Kosova Cumhuriyeti) ve CL (Romanya) herbaryumlarını ilave etmemiz gerekir. Türkiye'de Ankara Üniversitesi Fen Fakültesi Herbaryumu'nda (ANK) Bornmüller'in örneklerinin bulunduğunu, H. Birand'ın *Türkiye Bitkileri* adlı katalogundan (1952) öğreniyoruz. Burada onun Amasya ilinden toplanmış tayinli 11 örneğini saydık. Kesindir ki bu birkaç örnek dışında, onun daha birçok tayinsiz örnekleri ANK'da bulunmaktadır.

Bornmüller'in Anadolu'dan topladığı tipörnekler, *Flora of Turkey*'deki kayıtlara göre, Avrupa'nın 10 ülkesindeki 18 herbaryuma dağılmış durumdadır: Almanya (B, BREM, JE, M), Avusturya (W, WU), Çek Cumhuriyeti (PRC), İngiltere (BM, E, K, OXF), İsveç (LD), İsviçre (G, Z), Kosova Cumhuriyeti (BRNU), Macaristan (BP), Romanya (CL), Rusya (LE).

Flora of Turkey'de, Bornmüller'in Anadolu'dan toplanmış tipörnekleri dışında, onun komşu ülkelerden topladığı birçok tipörnek kaydı da yer almıştır. Bu örneklerin temsil ettiği yeni taksonlar, Türkiye'den evvel ilk olarak bu dış ülkelerden toplanmıştır. Sayıları 44 kadardır ve Sırbistan, Makedonya, Bulgaristan, Yunanistan, Lübnan, İsrail, Filistin, Kuzey Irak, İran menşelidir.

Adını taşıyan ve adlandırdığı bitkiler

Bornmüller'in adını taşıyan 2 cins adı vardır. Biri halen geçerlidir. Diğeri eşanlamlığa indirilmiştir. *Bornmuellera* Hausskn. (Cruciferae, 1897), halen geçerli olanıdır ve Türkiye florasında 4 endemik tür ile temsil edilmiştir. Üçü *Flora of Turkey*'de kayıtlıdır (vol.1: 358). Dördüncüsü daha sonra tanıtılmıştır (Aytaç ve Aksoy 2000).

B. glabrescens (Boiss. et Bal.) Cullen et Dudley,
B. cappadocica (DC.) Cullen et Dudley,
B. angustifolia (Hausskn. et Bornm.) Cullen et Dudley,
B. kiyakii Aytaç et Aksoy.

Kuzey Yunanistan, Arnavutluk ve Kosova Cumhuriyeti topraklarında yerli olan *Bornmuellera* türleri, Anadolu'da yetişenlerden farklıdır (Hartvig 2002, Greuter et al. 1986, Heywood 1964).

Bornmuellera türlerinin ilginç bir özelliği, bitkinin nikel biriktirebilmesidir. Reeves ve arkadaşlarının 1983'te yaptıkları analizlere göre, Türkiye'den toplanmış *B. angustifolia*, *B. cappadocica*, *B. glabrescens* yapraklarında değişik oranlarda nikel bulunmaktadır ve en yüksek oran *B. glabrescens*'te bulunmuştur: 14,800 - 19,200 µg/g, kuru maddede (Reeves, Brooks, Dudley 1983).

İkinci cins, bugün geçerli kabul edilmeyen *Bornmuellerantha* Rothm. cinsidir (Scrophulariaceae, 1943) (Index Kew. 1953). W. Rothmaler (1908-1962), *Odontites aucheri* Boiss. türünü, yeni kurduğu bu cinse aktarmış ve bu türe *Bornmuellerantha aucheri* (Boiss.) Rothm. (1943) adını vermiştir. Bugün bu yeni cins geçerlilikten düşmüş ve basionim eski geçerliliğini korumuştur. Bu tür Anadolu'da yerlidir ve Türkiye için endemik değildir.

Niteleyicilerinde Bornmüller'in adını taşıyan Türkiye bitkilerinin adlarını, *Flora of Turkey*'i tarayarak saydığımızda, bu sayıyı 25 bulduk. İki alttür adında ve iki hibrit adında, epitet olarak, onun adına rastladık. Bornmüller'e atfedilmiş tür, alttür ve hibritlerin bir listesini, *Flora*'daki sıralamaya uyarak aşağıda veriyoruz. Her adın ardından verilen tarih, adın yayımlandığı tarihtir.

- vol. 1:70 *Abies nordmanniana* (Stev.) Spach subsp. *bornmuelleriana* (Mattf.) Coode et Cullen, 1966.
- 1:340 *Thlaspi bornmuelleri* (Rech.) Hedge, 1965.
- 1:391 *Alyssum bornmuelleri* Hausskn. ex Degen, 1898.
- 3:582 *Onobrychis bornmuelleri* Freyn, 1891.
- 4:97 *Alchemilla bornmuelleri* Rothm. , 1934.
- 4:136 *Crataegus x bornmuelleri* Zabel, 1903.
- 4:296 *Eryngium bornmuelleri* Náb., 1923.
- 4:387 *Prangos bornmuelleri* Hub.-Mor. et Reese, 1945.
- 5:454 *Serratula bornmuelleri* Azn., 1912.
- 5:562 *Centaurea bornmuelleri* Hausskn. ex Bornm. , 1905.
- 5:725 *Hieracium bornmuelleri* Freyn, 1891.
- 6:32 *Campanula bornmuelleri* Náb., 1926.
- 6:121 *Dionysia bornmuelleri* (Pax) Melchior, 1943.
- 6:370 *Onosma bornmuelleri* Hausskn., 1890.
- 6:385 *Symphytum bornmuelleri* Bucknall, 1913.
- 6:489 *Verbascum bornmuellerianum* Hub.-Mor. , 1973.

- 6:718 *Veronica bornmuelleri* Hausskn., 1891.
- 7:125 *Phlomis x bornmuelleri* Rech. fil., 1940.
- 7:373 *Thymus bornmuelleri* Hausskn. et Velen., 1906.
- 7:703 *Salix triandra* L. subsp. *bornmuelleri* (Hausskn.) A. Skv., 1968.
- 7:754 *Asperula bornmuelleri* Velen., 1898.
- 7:797 *Galium bornmuelleri* Hausskn. ex Bornm., 1905.
- 8:348 *Colchicum bornmuelleri* Freyn, 1889.
- 8:492 *Ophrys bornmuelleri* M. Schulze ex Bornm. subsp. *bornmuelleri*, 1898.
- 11:143 *Ekimia bornmuelleri* (Hub.-Mor. et Reese) H.Duman et M.F. Watson, 1999.

Diğer taraftan Bornmüller de, yeni bir türe ad verirken, meslektaşlarını, tayinde yardımcı olan botanistleri, örnek toplayıcılarını onurlandırmayı ihmal etmemiştir. *Flora of Turkey*'den derlediğimiz, Bornmüller'in bu gibi şahıslara ithaf etmiş olduğu epitetlerin sayısı az değildir: *haussknechtii*, *freyniana*, *woronowii*, *nabelekii*, *boissieri*, *aznavouriana*, *montbretiana*, *ellenbergii*, *wettsteiniana*, *uechtrizianum*, *baumgartnerianum*, *andrasovszkyi*, *balansae*, *sintenisii*, *gaubaeana*, *pichleri*, *stiefelwagenii*, *edmondi*, *arpadi*, v.s.

Bornmüller, toplayıcı ve tayin edici bir botanisttir. Tür, alttür, varyete ve forma kademelerinde bitki adlandırmış, yeni terimler kurmuştur. Kendi başına adlandırıp betimlediği örnekler bulunduğu gibi, ikinci bir yazar eşliğinde yayımladığı örnekleri de vardır. Bu müşterek yazarların başında C. Haussknecht ve J. F. Freyn gelmektedir. Diğerleri arasında şu bilgileri buluyoruz: Woronow, Wolff, Sintenis, Gauba, Balansa, Rechingen, Aznavour, Zahn, Beauverd, Murbeck, Winkler, Heimerl, v.s. Epitet seçerken, Bornmüller çoğunlukla coğrafi bir kelimeyi veya bitkiye ait bir özelliği işaret eden bir kelimeyi tercih etmiştir.

Dikkat çekici olarak, *Flora of Turkey*'de, *Serratula* cinsi (Compositae) içinde, Bornmüller'in ve Aznavur'un birbirlerine ithaf ettikleri iki türe rastladık: *S.aznavouriana* Bornm. 1906 (vol.5:458) ve *S.bornmuelleri* Azn. 1912 (vol.5:454). Bornmüller, Türkiye cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'nın (1881-1938) Çankaya'daki köşkünün yakınlarından 1929'da topladığı bir *Moltkia* (Boraginaceae) örneğini, 1931'de onun adına ithaf etmiştir: *Moltkia x kemalpashii* (vol.6:326).

Yayımları

Bornmüller faal bir botanisttir. Çok sayıda araştırma gezisi yapmış, örneklerini tayin etmiş, yeni tür betimlemiş, araştırmalarının sonuçlarını yayımlamıştır. Pek çok yayını vardır. 1887-1942 arasında yaptığı orijinal yayınlarının listelerini şu kaynaklarda buluyoruz: Wisniewski 1938, Wagenitz 1960, Demiriz 1993, Strid 2006. Demiriz'in verdiği liste (1993, No.694-779 ve

4790), Bornmüller'in Türkiye florası ile ilgili yayınlarının listesidir. Burada, 1889-1941 arasında yayımlanmış 87 araştırması tanıtılmıştır. Yayınlarının bir kısmında Anadolu gezilerinin sonuçlarını açıklamış, bir kısmında yeni isimlendirdiği türleri tanıtmıştır. Yayınlarından birkaçını aşağıda örnek olarak veriyoruz.

1890. Ein Ausflug nach dem Ak-Dagh im Kleinasien.

1900. Ein Maiausflug in den "Wald von Belgrad".

1904-1910. Novitae Florae Orientalis, Ser. I-V.

1908. Florula Lydiae.

1909. Ergebnisse einer in Juni des Jahren 1899 nach den Sultan-Dagh in Phrygien unternommenen botanischen Reise.

1931. Zur Bryophyten-Flora Kleinasiens.

1931. Diagnoses plantarum novarum e Flora Anatoliae.

1931. Über einige neue kleinasiatische Rhamnus Arten.

1936-1944. Symbolae ad Floram Anatolicam, Lfg. 1-8.

1940-1941. Bemerkenswerte floristische Funde im Ala Dag Sammlungen Dr. H. Ellenbergs von der Deutschen Taurus Expedition 1938, I-II.

Özet

Joseph Bornmüller (1862-1948), Anadolu'ya birkaç kez gelerek, başlıca İç ve Batı Anadolu'dan zengin bir bitki koleksiyonu oluşturmuş, bir Alman toplayıcı-botanisttir. Postdam-Wildpark Bahçecilik Okulu'nda okumuş, Weimar'da C.Haussknecht (1838-1903) ile birlikte çalışmış, Herbarium Haussknecht'in 1896-1938 yılları arasında kuratorluğunu yapmış, Haussknecht'in kurduğu ve başkanı olduğu Thüringen Botanik Derneği'nin, kurucunun vefat tarihi olan 1903'ten itibaren 1925'e kadar başkanlığını üstlenmiştir. 1918'de Saksonya Büyük Dükü ona Profesör ünvanını vermiş, 1942'de Goethe madalyası ile ödüllendirilmiş, 1943'te Jena Üniversitesi onu Dr.rer.nat.h.c. ünvanı ile onurlandırmıştır.

Flora of Turkey'e Bornmüller'in 1733 örneği girmiştir. Bunlardan 189'u tipörnektir ve 161 yeni taksonu temsil etmektedir. Tipörnekler İç Anadolu'dan (Ankara, Çankırı, Kastamonu, Amasya, Tokat, Yozgat, Sivas, Kayseri, Niğde, Malatya, Konya) ve Batı Anadolu'dan (Bilecik, Bursa, Manisa, İzmir, Aydın) toplanmıştır. *Flora of Turkey*'deki örnek kayıtlarına göre, Bornmüller Anadolu'ya ilk kez 1886'da gelmiş ve Uludağ'a (Bursa) çıkmıştır. 1889 ve 1890'da Amasya'yı merkez yaparak Amasya, Kastamonu, Çorum, Samsun, Tokat, Yozgat, Sivas, Kayseri illerinden örnek toplamıştır. 1889 koleksiyonunda yaklaşık 2300 örnek, 1890 koleksiyonunda yaklaşık 3500 örnek vardır. *Flora*'da 1891'de Sivas, Ankara ve Tokat'tan toplanmış 4 örneği kayıtlıdır. Bornmüller'in 1892 yılı örnekleri Ankara, Kastamonu, Sivas ve

Amasya illerinden, 1893 örnekleri Sivas, Tokat, Erzincan, Ankara, Kayseri, Malatya, Gaziantep illerindedir. 1892 ve 1893 yılları, Bornmüller'in Anadolu-İran gezisini yaptığı yıllardır. Bu gezide Bornmüller, Anadolu'dan ziyade, İran'dan toplamıştır. 1899'da Bornmüller İç Anadolu'dadır. Amasya, Bilecik, Yenişehir, Mudanya, Bursa yolu ile Uludağ'a gelmiş, Uludağ'dan ve ardından Sultan dağlarından (Afyon, Konya) yoğun bir şekilde örnek toplamıştır. 1906'da Batı Anadolu'dadır ve İzmir, Manisa, Aydın illerinde dolaşmıştır. 1910 ve 1911 yıllarında Bornmüller, Lübnan'a giderken ve Lübnan'dan dönerken İstanbul'dan birkaç örnek temin etmiştir. 1929 yılı içinde Bornmüller başlıca Bilecik, Çankırı ve Ankara illerinde çalışmış, Çakmakdere boyunca örnek toplamış, Ilgaz dağına çıkmıştır. Ankara örnekleri başlıca Kavaklıdere, Çankaya, Çubuk, Dikmen, Kayaş, Kalecik menşelidir. Çankaya'dan topladığı yeni bir *Moltkia* (Boraginaceae) hibridini 1931'de Türkiye cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'ya (1881-1938) ithaf etmiştir: *Moltkia x kemalpashii*. 1899, 1906 ve 1929 koleksiyonlarındaki toplam örnek sayısı 15.000'e yakındır.

Sonuç olarak, *Flora of Turkey*'deki kayıtlara dayanarak diyebiliriz ki, Bornmüller 1886, 1889, 1890, 1891, 1892, 1893, 1899, 1906, 1910, 1911, 1929 yıllarında olmak üzere en az 11 kez Anadolu'ya gelmiştir. 1889, 1890, 1899, 1906 ve 1929 gezileri, sırf Anadolu amaçlı olanlardır. Türkiye'den 20.000 üzerinde örnek toplamış olduğunu tahmin ediyoruz. Bornmüller'in Türkiye örnekleri, 17 ülkenin 36 herbaryumuna dağıtılmıştır. Ankara Üniversitesi Fen Fakültesi Herbaryumu'nda (ANK) örnekleri vardır. Bornmüller faal bir botanisttir. Pek çok yayını vardır. Türkiye florası ile ilgili olarak, 1889-1941 yılları arasında en az 87 yayını yapmıştır. Haussknecht, Cruciferae familyasından bir cinse 1897'de *Bornmuellera* adını vermiştir. Bu cins Türkiye'de dört endemik tür ile temsil edilmiştir. Türkiye florasında, niteleyicilerinde onun adını taşıyan en az 25 tür adı vardır.

Açıklama: O. Schwarz'ın 1938 makalesinden bana bir fotokopi göndermiş olan Dr. K. Tan'a (Kopenhag) ve G. Wagenitz'in 1960 yayınından bana bir nüsha temin etmiş olan Prof. O. Küçüker'e (İstanbul) teşekkür ederim. Bana Z. Aytaç ve A. Aksoy'un makalesini temin ettikleri için Prof. N. Özhatay'a (İstanbul) ve Prof. O. Küçüker'e teşekkür borçluyum.

Kaynaklar

- Aytaç, Z., Aksoy, A. 2000. A new species of Bornmuellera Hausskn. (Brassicaceae) from South Anatolia, Turkey, *Bot. J. Linn. Soc.*, 134 (3): 485-490.
- Baytop, A. 2007/2008. The Turkish Plant Collection of Hofrat Prof. Carl Haussknecht (1838- 1903), *Studies in Ottoman Science*, 9 (1-2): 165-170.
- Birand, H. 1952. *Türkiye Bitkileri* (Plantae Turcicae), Ank. Üniv. Fen Fak. Yay. Um. 58, Botanik 1. Ankara.

- Bornmüller, J. 1940-1941. Bemerkenswerte floristische Funde im Ala Dag Sammlungen Dr. H. Ellenbergs von den Deutschen Taurus Expedition 1938:I-II.
- Davis, P. H. (ed.), 1965-1985. *Flora of Turkey and the East Aegean Islands*, vols. 1-9, Edinburgh.
- Davis, P. H. et al. (eds.), 1988. *Flora of Turkey and the East Aegean Islands*, vol.10, First Supplement, Edinburgh.
- Demiriz, H. 1993. *An Annotated Bibliography of Turkish flora and vegetation*, TÜBİTAK (The Scientific and Technical Research Council of Turkey), Ankara.
- Greuter, W., Burdet, H. M., Long, G. (eds.). 1986. *Med-Checklist*, vol.2, s.67.
- Güner, A. et al. (eds.). 2000. *Flora of Turkey and the East Aegean Islands*, vol. 11, Second Supplement, Edinburgh.
- Hartvig, P. 2002. Bornmuellera Hausskn., in *Flora Hellenica*, vol.2, Arne Strid and Kit Tan (eds.), s.233-234.
- Heywood, V. H. 1964. Bornmuellera Hausskn., in *Flora Europaea*, vol.1, T.G. Tutin et al. (eds.), s.306.
- Holmgren, P.K. et al. (eds.), 1990. *Index Herbariorum, Part I: The Herbaria of the World*, eighth edition, U.S.A., s. 517.
- *Index Kewensis*, Suppl. XI, 1953: 34.
- Lanjouw, J., Stafleu, F.A. 1954. *Index Herbariorum, Part II (1): Collectors*, Regnum Vegetabile, vol.2, Utrecht, s.87.
- Reeves, R.D., Brooks, R.R., Dudley, T. R. 1983. Uptake of nickel by species of Alyssum, Bornmuellera, and other genera of old world tribus Alysseae, *Taxon*, 32 (2): 184-192.
- Schwarz, O. 1938. Zu Joseph Bornmüllers fünfundszigsten Geburtstag, *Feddes Repert. Beiheft*, 100:1-10.
- Strid, A. 2006. *Flora Hellenica Bibliography*, second edition, W. Szafer Institute of Botany, Polish Academy of Science, Krakow, s.56-58.
- Wagenitz, G. 1960. Joseph Bornmüller (1862-1948), *Willdenowia*, 2(3):343-360.
- Wisniewski, T. 1938. Verzeichnis der von J. Bornmüller verfassten Arbeiten, *Feddes Repert. Beiheft*, 100:11-27.

The Anatolian botanical expeditions of Joseph Bornmüller (1862-1948)

Joseph Bornmüller (1862-1948) was a German botanist, traveller-collector, who had much herborized in Inner and Western Anatolia between 1886 and 1929. He studied in the Postdam-Wildpark Gardening Institution. He settled at Weimar, collaborated with Carl Haussknecht (1838-1903), became the curator of the Herbarium Haussknecht from its foundation in 1886 to 1938, was elected president of the Thüringische Botanische Verein (founded by Haussknecht in 1883) after the death in 1903 of the founder. In 1918, the Grand Duke of Saxony conferred him the Professor title. In 1942, he was awarded with a Goethe medal. In 1943, the Jena University honoured him with the title of Dr.rer.nat.h.c.

The Flora of Turkey cites 1733 specimens of his Turkish collections, which includes 189 types and syntypes, which represent 161 new taxa. The type

specimens are from Inner Anatolia (Ankara, Kastamonu, Amasya, Tokat, Yozgat, Sivas, Niğde, Malatya, Konya) and from Western Anatolia (Bilecik, Bursa, Manisa, İzmir, Aydın). The specimen citations accepted in *Flora of Turkey* reveal that Bornmüller came to Anatolia first in 1886 and visited the Uludağ (Bursa). In 1889 and 1890, he came to Amasya, explored the provinces of Amasya, Kastamonu, Çorum, Samsun, Tokat, Yozgat, Sivas, Kayseri. The 1889 collection counts ca. 2300 specimens, the 1890 collection ca. 3500. For 1891, the *Flora* cites 4 specimens from Sivas, Ankara and Tokat. In 1892, Bornmüller collected from Ankara, Kastamonu, Sivas, Amasya. In 1893, he had specimens from Sivas, Tokat, Erzincan, Ankara, Kayseri, Malatya, Gaziantep. These two years, 1892 and 1893, are the years of his Anatolian-Persian expeditions, when he intensively collected from Iran. In 1899, Bornmüller was in Inner Anatolia. From Amasya, through Bilecik, Yenişehir, Mudanya, he came to Bursa, visited the Uludağ again. He continued exploring densely the Sultan dağları (Afyon, Konya). In 1906, Bornmüller arrived to İzmir, Manisa and Aydın. In 1910 and 1911, on his way to Lebanon and return, he has been in İstanbul, as proven by a few specimens. In 1929, he visited mainly Bilecik, Çankırı and Ankara, collected along the Çakmaklıdere valley and visited the Ilgaz dağı. His Ankara specimens are mainly from Kavaklıdere, Çankaya, Çubuk, Dikmen, Kayaş and Kalecik. He named in 1931, a new hybrid of *Moltkia* (Boraginaceae) that he collected in 1929 from Çankaya, after Mustafa Kemal Paşa (1881-1938), the president of the Republic of Turkey: *Moltkia x kemalpashii*. His expeditions of 1899, 1906 and 1929 count in total ca.15,000 specimens. In short, according to the specimens cited in *Flora of Turkey*, Bornmüller herborized at least 11 times in Anatolia, in the years 1886, 1889, 1890, 1891, 1892, 1893, 1899, 1906, 1910, 1911 and 1929, and collected ca. 20,000 specimens. The expeditions of 1889, 1890, 1899, 1906 and 1929 were especially destined for Anatolia. The Turkish specimens of Bornmüller are distributed to 36 herbaria in 17 countries, including the Herbarium of the Faculty of Science of Ankara University (ANK). Bornmüller was an active researcher. He produced between 1889-1941 at least 87 publications related to Turkish flora. He is commemorated by the genus *Bornmuellera* Haussk. (Cruciferae, 1897) which is represented in Turkey with 4 endemic species. There are in the Turkish flora at least 25 species named after him.

Key words: Flora of Turkey, botanical expeditions, collectors, Joseph Bornmüller, history of botany. **Anahtar sözcükler:** Türkiye florası, bitki toplamları, toplayıcılar, Joseph Bornmüller, botanik tarihi.

TAKİYÜDDİN'İN PERA'DAKİ GÖZLEMESİ *

Çeviri: Cem Pulathaneli**

Ahmet Refik, hicri onuncu yüzyıl İstanbul'unu konu alan ve belgeler açısından çok zengin olan eserinde (s. 53, no. 6), 13 Safer 986 (21 Nisan 1578) tarihinde İstanbul Kadısı'na yazılmış olan aşağıdaki hükmü yayınlamıştır:

“Bana bildirildiğine göre, vefat etmiş bulunan Lutfullah'ın başlattığı astronomiyle ilgili eserler, İstanbul Mimar Sinan mahallesi imamı ve müezzininin elindedir; ben şimdi bu kitapların alınması ve gözlemesine verilmesi talimatını verdim. Sana başvurulduğunda, adı geçen mevtanın yıldız ve gök bilimi ile geometriden bahseden kitaplarını, kimde olursa olsun, zaman geçirmeden ortaya çıkaracaksın ve tümünün gözlemesinin yöneticisi Mevlana Takiyüddin'e verilmesini sağlayacaksın. (Molla Musa Efendi'ye teslim edilmiştir.)”

Yazar ayrıca, gözlemesinin o sırada Galata Sarayı'nda bulunduğunu not etmekle yetinmiştir.

Bu durum, Osmanlı ve Batı kaynaklarında bu ilginç girişim üzerine var olan diğer bilgileri de burada – elimdeki belgelerin yettiği ölçüde – anlatmamı gerektirmektedir.¹

Takiyüddin'in biyografisi 'Ataî'nin İstanbul'da basılan *Zeylül-Şakayık* adlı yapıtının 286. sayfasında bulunabilir. Buna göre, 927 yılında (başlangıcı

12.12.1520) Kahire'de² Şeyh Muhammed b. Mar'uf'un oğlu olarak doğmuş, teoloji okumuş, *müderris* olmuş ve sonra da Safer 979'da (25.6 – 23.7.1571) ölen *müneccim başı* Mustafa Çelebi'nin halefi olarak görev yaptığı İstanbul'a gelmiştir. Sultanın ünlü ve etkili hocası Saadetin'in övgüsünü kazanmış, kendisine Mısırlı kadınların altında görev verilmiş ve matematik ve astronomi bilimlerindeki bilgisi ve başarıları nedeniyle zengin bir zeametle ödüllendirilmiştir. Divan'da dile getirdiği astronomların o zamana dek kullandıkları yöntemlerin 'bir yıl önceki takvim' gibi eskimiş oldukları ve yeni gözlemlerle değiştirilmeleri gerektiği fikri üzerine 987 yılında (başl. 28.2.1579), Tophane sırtlarında, masrafları devlet tarafından karşılanmak üzere bir gözlemevi kurma iznini almıştır. 'Astronomi kuyusu'nun ve el-Mukanna'nın Ay'ını yükselttiği Nahşeb³ pınarı gibi mükemmel şeylerin bulunduğu gözlem yerinin yapımı neredeyse biterken ünlü Şeyhülislam Kadızâde olayı haber alıp Sultan'a yıldızların gözlemesinin felaket getireceğini; göklerin sırlarını örten perdeyi kaldırmanın uğursuz bir haddini bilmezlik olduğunu; böyle bir gözlemesinin kurulduğu hiçbir devletin varlığını sürdüremediğini söyledi. Bu sözler, Sultan üzerinde etkili oldu; 4 Zilhicce 987 (21 Ocak 1580) Perşembe günü Kapudan Paşa'ya binanın yıkılması emri verildi; gözlemesinin personeli dışarı çıkarıldı, güneşin yüksekliğini ve yıldızların hareketini belirlemeye yarayan ipler (*evtar*) kesildi ve kuyu moloz ve taşlarla dolduruldu.⁴

Buna ek olarak Ataî, astronomlara birçok hakarete bulunuyor ve makalesini Takiyüddin'in 993 yılında (başlangıcı 3.1.1585) öldüğünü söyleyerek bitiriyor; anlaşılan o ki, gözlemesinin yıkılması yeterli bulundu ve Takiyüddin'e başka zarar verilmedi.

Ancak Kahireli astronomun uğursuz kuyusu daha uzun süre zihinleri meşgul etti ve çeşitli efsanelere yol açtı. Onyedinci yüzyılın fantezi açısından zengin gezgini Evliya,⁵ Tophane gezilerinde Ayas Paşa'nın *havuz*'undan,

* Johannes Heinrich Mordtmann'ın *Der Islam* dergisinde (c. 13, 1923, s. 82-96) yayımlanan "Das Observatorium des Taqi ed-din zu Pera" adlı makalesinin çevirisidir. S.Ünver, bu makaledeki bazı bilgileri *İstanbul Rasathanesi* adlı eserinde (İstanbul, 1985) kullanmış ise de, 2009 Dünya Astronomi Yılı münasebetiyle Takiyüddin rasathanesinin yerini belirlemek amacıyla yaptığım kaynak araştırması sırasında, Mordtmann'ın bu makalesinin Türkçe'ye çevrilerek yayımlanmasının faydalı olacağını düşünmüştüm. Teklifim üzerine çeviriyi titizlikle yapan C. Pulathaneli'ye ve basım öncesinde metni dikkatle gözden geçiren Prof.Dr. Atilla Bir'e teşekkür ederim. Metindeki Latince alıntılar Türkçe'ye çeviren Prof. Erendiz Özbay'a da teşekkür borçluyum. Makalenin yazarı J. H. Mordtmann, (1852-1932), İstanbul'daki Alman Sefareti'nde çevirmen olarak diplomatik kariyerine başlamış, Prusya Devleti'nin Selanik ve İzmir konsolosu olarak (1886-1910), İstanbul başkonsolosu olarak (1915-18) görev yapmıştır. Bu sonuncu görevi sırasında İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesi'nde tarih metodolojisi dersleri vermiştir. Doğu dilleri, tarihi, edebiyatı üzerine yayınları ve Osmanlı topraklarındaki yazıtlar hakkındaki çalışmaları bulunmaktadır. Biyografisi için ayrıca bkz. M. Aydın, "Mordtmann, Johannes Heinrich" *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c.30, s.287-288 (F. Güneş, OBA, editör).

** İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilim Tarihi Bölümü Doktora Öğrencisi.

¹ Krş. von Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches* [GOR, Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, ç.n.] IV, 43. Ancak bu eser, bizim de başvurduğumuz kaynaklardan yalnızca *Ravzatü'l-ebrrar* ve Stephan Gerlach'ın günlüğünü kullanmıştır; ek olarak: H. Suter, *Die Mathematiker und Astronomen der Araber und ihre Werke* [Araplar'ın Matematikçileri ve Astronomları ile Onların Eserleri, ç.n.] (Leipzig 1900), s.191, no.471 (Katip Çelebi'nin *Lexicon bibliographicum*'undan hareketle Takiyüddin hakkında kısa biyografik veriler ve yapıtlarının listesi; 'Ataî'nin biyografisini içermez.); Mehmed Süreyya, *Sicil-i Osmani*, c.2, s.52: 'Ataî'den kısa özet). *Ravzatü'l-ebrrar* için bkz. dipnot 3 (Mordtmann'ın notu).

² H. Suter, doğum tarihi olarak 932 (1525/6) yılını ve doğum yeri olarak da Şam'ı vermektedir (Mordtmann'ın notu).

³ Abbasi Halifesine karşı Horasan'da savaşı ve Peygamber olduğunu iddia eden el-Mukanna'nın (öl.779)'nın her gece pınarıdan sihri Ay'ını yükselttiği Nahşeb şehri. Bugün, Özbekistan'daki Karşı (Karshi, Qarshi) şehri (çevirenin notu).

⁴ III. Murad'ın saltanat dönemi hakkındaki incelemede, s. 375'te (satır 5) bu olaya yine kısaca değinilmektedir, ancak yıkım tarihi yanlış olarak 15 Zilhicce = 2 Şubat 1580 olarak verilmektedir. Doğrusu, ayın ilk günü Salı gününe denk geldiğinden (Wüstenfeld'in tablosuna göre) 4 Zilhicce tarihi de tam olarak doğru değildir. Her halükârda Budowitz'in şüphe duyulmayacak tanıklığıyla kesindir ki, gözlemevi Ocak ayında yıkılmıştır; bu durumda 4 Zilhicce'ye ek olarak 11 Zilhicce tarihi de akla gelmektedir. *Ravzatü'l-ebrrar*'ın yazarı (Bulak baskısı, s.462), Takiyüddin'in öyküsü ve *çah-ı rasad*'ının yok edilmesini 988 yılının (başlangıcı 17 Şubat 1580) olayları arasında anlatmaktadır; bunu yalnızca birkaç satırda ve 'Ataî ile uyumlu bir şekilde yapmaktadır. von Hammer'in (GOR, IV 43) Abbasilerin, Fatimilerin ve Timurilerin Bağdat, Kahire ve Maraga'daki başka ünlü gözlemelerine ilişkin anlattıkları *Ravzatü'l-ebrrar*'da bulunmamaktadır (Mordtmann'ın notu).

⁵ Evliya Çelebi (1611-1683) (çevirenin notu).

samsunhane'den⁶ (sultanın köpeklerinin bulunduğu bina) ve "astronom kuyusu"ndan söz eder. Evliya'nın söylediğine göre, bu bina *samsunhane*'nin yakınındaydı: "Yıldızlar konusunda uzman Ali Kuşçu isimli bir adam gözlem yapmak için orada bir kuyu kazdı. Ancak daha sonra ulema padişaha hangi şehirde böyle bir gözlemevi kurulursa orada vebanın yayılacağını söyledi; bunun üzerine Ali Kuşçu'ya gözlemleri bırakması için baskı yapıldı. Bizim zamanımızda Sultan IV. Murad, Müftü Yahya Efendi'ye kuyunun doldurulması amacıyla yazılı olarak başvurdu: 'Bu gözlemevini yıkmalı mıyız? vs.'." Burada Evliya, müftünün soruyu anlamadığına ve akli kıt bir *kapucunun* ona metni açıkladığına ilişkin bir anekdot anlatır; bunun üzerine Müftü, kuyunun kum ile doldurulması gerektiği konusunda fetva verir. Sultan da Kapudan Recep Paşa'ya kuyunun toprakla doldurulmasını emretmiştir. Evliya makalesini "Şimdi burası çiçekli çayırlarla çevrili, çok ziyaret edilen bir mesire yeri" diyerek bitirmektedir (I, 443 İstanbul baskısı).

Burada gerçek ve uydurma ifadeler ciddi şekilde karışmıştır. Uluğ Bey'in öğrencisi Ali Kuşçu, İstanbul'un fatihi II. Mehmed'in ünlü astronomudur ve 2 Şaban 879'da (17.12.1474) ölmüştür (krş. von Hammer, *Gesch. d. Osm. Reiches* I 240; 591). Bunun dışında hiçbir yerde, özellikle de *Şakayık*'ta dört sayfa dolduran ayrıntılı biyografisinde (I, 180-184) İstanbul'da ya da başka bir yerde bir gözlemevi kurduğunu okumuyoruz. Evliya burada yine fantezisinin dizginlerini salıvermiştir. Kuyunun yıkımının IV. Murad'a mal edilmesi ve III. Murad yönetimindeki Müftü Kadızade ve Kapudan Kılıç Ali Paşa'nın yerine IV. Murad döneminde aynı görevleri üstlenmiş olan kişilerden söz edilmesi de aynı şekilde birer yakıştırma. Yazarımız belli bir tutarlılık içinde yakıştırma yapmaktadır; yine de "yıldız gözlemi kuyusu"nun yerini tam olarak saptamamızı sağlayan ifadeleri için ona teşekkür borçluyuz.

Bundan uzun bir süre sonra, bir başka kaynak, Ali Sati Efendi'nin değerli eseri *Garten der Moscheen*⁷ (Kısım 2, s.57, İstanbul baskısı),⁸ Takiyüddin ve yapıtıdan söz eder. Kendisi -bilindiği gibi Cenevizliler tarafından yapılmış olan- Galata Kulesi'nin rivayete göre Takiyüddin adlı bir astronom tarafından gözlemevi olarak inşa edildiğinden söz eder. Ancak Sultan'ın hocası, Hoca Saadetin Efendi'nin sultana astronomi gözlemleriyle uğraşan devletlerin kısa sürede yıkıldığını söylemesi üzerine, Zilhicce 987'de gözlemevinin yıkılması emri çıkar; yine de kule yerinde bırakılır. Başka bir rivayete göre de, Galata

⁶ 'Samsun' sözcüğü Rumca'dan gelmekte ve 'savaşta kullanılan köpek' anlamını taşımaktadır. (çevirenin notu).

⁷ Adı geçen kitap *Hadikatü'l-Cevami* olmalıdır (çevirenin notu).

⁸ 'Ali Sati', Ayvansaraylı Hafız Hüseyin'in onsekizinci yüzyıl sonunda kaleme alınmış olan yapıtı II. Mahmud dönemine kadar getirerek yeniden düzenlemiştir. Ayrıntılı bilgi bu önemli yapıtı ilk tanıtan von Hammer'de (*GOR X*, 47-144) bulunabilir (Mordtmann'ın notu).

Kulesi gâvurların eseridir ve gözlemevi Tophane'nin üstlerindedir; söz konusu dönemde tamamen yıkılmıştır, ancak kuleye dokunulmamıştır; Takiyüddin ise 993 [1585, ç.n.] yılında İstanbul'da ölmüştür.

Burada da gerçek ve gerçek dışı bilgiler birbirine karışmıştır: Besbelli yazar Takiyüddin'in bizim yukarıda verdiğimiz biyografisini bilmektedir, ancak buna ek olarak da onun zamanında Galata Kulesi'nde bir gözlemevi kurulmasının planlanmış olduğunu bir yerde okumuş ya da duymuş olmalıdır. Gerçekten de bir Fransız hatıratından, 1703 yılında idam edilmiş olan Şeyhülislam Fezzullah'ın Avrupalı astronomların yardımıyla Galata Kulesi'ni bu amaçla kullanma niyetini taşıdığını bilmekteyiz; ölümü bu planın gerçekleştirilmesini engellemiştir. Yazarın, Müftü Kadızade yerine Takiyüddin'in hamisi olan Sultan'ın hocası Saadetin'i suçlaması vahim bir hatadır.⁹

Şimdi de, yerli kaynakları düzelten ve eksikliklerini gideren Batı kaynaklarını ele alalım.

İmparatorluk elçisi von Ungnad¹⁰'ın papazı Stephan Gerlach, 13 Kasım 1577'de *Türkisches Tagebuch*'da [*Türk Günlüğü*, ç.n.] (Frankfurt a. M. 1674) şunu yazmıştır:

"Sultan Murad, Kahireli bir yıldız gözlemcisinden, masrafları padişah tarafından karşılanmak üzere Galata dışında bir tepe üzerinde Venedikli Andrea Gritti'nin evinin bulunduğu yerde, yerin birkaç kulaç altında, gökteki yıldızları gündüz de görmeye yarayacak ve üzerinde kule olan bir kuyu (Thurn) inşa etmesini istedi. Sütunların üzerinde pirinçten büyük bir de halka yaptırdı ve 7 yıl içinde göklerin hareketinden padişahın tüm talihini ve talihsizliğini, dostunu ve düşmanını belirlemek istiyordu. Yıllık ücreti, kendisine tazmin edilecek olan ek harcamalar hariç 3000 duka altını idi. Eser tamamlandığında kendisine 6000 duka altını verilecekti.

Kendisi Selanik'ten, Pers Kralı'na eserinde yardım edecek ve Sultan'ın öğretmeninin oğluna (yani von Hammer'in (*GOR IV* 43) yazdığı gibi Sultan'ın

⁹ Sonradan görüyorum ki, Mehmet Süreyya da Takiyüddin'e gözlemevini Galata Kulesi'nde kurduştur. Belli ki elindeki bilgilerden (Ata'tı) "Tophane üstündeki tepenin zirvesinde" (*tophane üstünde kulle-i cebelde*) sözünü yanlış anlamış, *kulle* sözcüğünü "kule" olarak yorumlamıştır. Bu nedenle "tepedeki kulle" sözünden Galata Kulesi sonucunu çıkarmıştır (Mordtmann'ın notu). "Kulle" sözcüğü "büyük bağ evi" anlamına gelmektedir, burada yalnızca "ev", "bina" anlamında kullanıldığı düşünülebilir. Bu yüzden "Tophane üstündeki tepedeki bina" ifadesi anlamı daha iyi karşılayabilir (çevirenin notu).

¹⁰ David Ungnad 1572 yılında İstanbul'a gelen bir imparatorluk elçisidir. Kendisine ilişkin bilgi, Andreas Fesus'un Kasım 2007'de Viyana Üniversitesi Tarih Bölümü'nde yazdığı, Stephan Gerlach'ın yazdıklarının da kaynak olarak kullanılmış olduğu *Die Reise des kaiserlichen Gesandten David Ungnad nach Konstantinopel im Jahre 1572* [*Kayzerlik Elçisi David Ungnad'ın 1572 yılında Konstantinopolis'e seyahati*, adlı yüksek lisans tezinde bulunabilir: http://othes.univie.ac.at/288/1/12-17-2007_9947888.pdf (çevirenin notu).

oğluna değil, Hoca Saadetin'in oğluna) yıldız sanatını öğretecek olan yıldız gözlemcisi bir Yahudi daha getirtti..."

M. Crusius'un *Turcograecia*'sının (Basel 1584) 501. sayfasında aynı öyküyü Gerlach'ın Crusius'a 29.9.1577 tarihli mektubunda küçük farklılıklarla okuyoruz:

"Bir kaç ay önce, demek oluyor ki, Suriye kenti Halep'ten (Hierapolis) İstanbul'a bir müneccim çağrıldı, yıldızlardan Sultan'ın gelecekteki şansını öğrenip söyleyecekti. Böylece Galata tepesine yüksek ve açıkta görülen bir kule inşa etti, onun en tepesine usturlap ve pirinçten yapılmış çok sayıda büyük halkalar koydu, buradan, demek ki, Murat'ın hangi halklara karşı dost, hangilerine düşman yaklaşımında olacağını önceden bilecekti. Çalışmanın tamamlanması yedi yıl sürdü, her yıl üç bin düka ücretle: iki katı da eser bitince Kral tarafından onaylanacaktı. Yardımcısı, Selanikli bir Yahudi'dir."

Gerlach bu mektuptan birkaç hafta sonra günlük yazısını yazarken, bazı noktalar hakkında daha etraflı bilgi edinir; astroloğun geldiği yer olarak Halep yerine Kahire'yi belirtir ve bu kişinin ancak *birkaç ay için* İstanbul'da görevlendirildiği şeklindeki yanlış bilgiyi bu kez vermez.

Fakat Takiyüddin'in yapıtı hakkında en ayrıntılı çalışmış olan kişi Gerlach'ın İstanbul'daki ardılı, 1 Ocak 1578'den 3 Mart 1581'e dek Elçi von Zinzendorf'un papazı olarak burada kalmış olan Salomon Schweigger idi. *Reyszbeschreibung nach Constantinopel [Konstantinopolis'e Seyahatin Tasviri, ç.n.]* adlı yapıtında, ona "*Wie der Türckisch Keyser von einem nichts-wertigen Astronom in grossen vnkosten geführt worden*" ["Türk padişah değersiz bir astronom tarafından büyük masraflara nasıl sokuldu", ç.n.] başlığını taşıyan ve bizim de burada metninin tümünü aynen izleyeceğimiz özel bir bölüm (c. XXIII, s.90 ff. 1608 yılı Nürnberg baskısı) ayırmıştır.

"Yaklaşık üç yıl önce, İstanbul'a geldiğimizde, bir Arap, özellikle güzel sanatlara eğilimli olan Sultan Murad'ı ikna etti. Kendisine izin verir ve yardımcı olursa, bir bina inşa etmek istediğini ve bununla yıldızları gözleyerek gelecekte olacak olayları Sultan'a haber vereceğini, ancak böyle bir yapının önemli miktarda yatırım gerektirdiğini, sultanın masraflar için yardımda bulunmasının gerekli olduğunu söyledi. Bunu kolayca başardı, kendisine ihtiyacına göre bir de maaş bağlandı. Söylendiğine göre bu şekilde sanatçıya yıllık 3000 duka veriliyordu. Kendisine çeşitli işlerde yardım etmek üzere on iki Hıristiyan esir verildi. Bu hayalperest in kehanetlerini ortaya çıkartması için kendisine Galata şehri dışında boş arazide bir ikametgâh yapıldı. Bu şekilde, aldatmacasını gözden irak sürdürebilecekti. Burada ahşaptan bir çalışma yeri oluşturuldu. Kendisi birkaç yıl önce Roma'da uşaklığı yaptığı bir matematikçinin yanında esir kalmış, sıradan ve işe yaramaz bir kişiydi, orada onun sanatını öğrenmiş ve bir gök sanatçısı ve yıldız sahtekârı olmuştu. Ptolemaeus, Euklides, Proklos ve diğer ünlü astronomların yazılarını Arap diline çevirmiş ve kendisine bu yazıları açıklayacak bir Yahudi tutmuştu. Bizim ülkelerimizin okullarında kullanılanlar

gibi, biri Dünya küresi, diğeri gök küresi olan ve her ikisi de bir *elle*¹¹ yükseklikte iki küre hazırlamış, ayrıca pirinç madeninden, beş buçuk *elle* yüksekliğe asılı, el kalınlığında bir halka yapmıştı. Bunlardan meridyeni temsil edeni (*Meridianus*) kalın bir iple yukarıya asılmış, başka bir yerde de tutulum halkası (*Aequinoctialis*) asılmış ve başka bir yerde de ufuk halkası vs. var idi. Belki de küreleri büyük ve yeterince kuvvetli yapmayı düşünmüş ve içinde bir su çarkında ya da sincapların sincap kafeslerinde koştukları gibi uzun süre gezinmek istemişti. Bu gibi şeylerle neredeyse yedi yıl geçirmiştir.

Ancak Sultan'ın beklentileri ve sahtekârın geleceğe, talih ve talihsizliğe dair hiçbir kehaneti çıkmayınca, yalnızca Sultan değil, Müftü, yani Türk Papası da kızdı ve Sultan'a sahtekârın yapısını bir an evvel yıkması öğütledi. Gökteki yıldızları izlemeye başladığı zamandan beri [Sultan, ç.n.], Dünya'da nelerin olup bittiğine dikkat etmemeye başlamıştı, bu yüzden de İran'daki tehlikeyi çoğunlukla görememişti. Buna karşılık Kızılbaş Pers kralı, gökyüzünü bulunduğu yerde bırakmış, gözlerini Dünya'ya çevirmiş ve bunun neticesinde zafer kazanmıştı.

Bunun üzerine, Sultan bu yapının hemen yıkılmasını emretti ve bina Yeniçeriler tarafından yıkıldı. Yani bu yeni ve Türkler'de daha önce bilinmeyen astronomi son buldu. Ancak yapının ustası kısa zamanda yıldızlarda kendisini görünmez kılması gerektiğini gördü. Aksi halde yapının başına gelen kendisinin başına gelecekti. Bir daha da ortalıkta görülmedi, belki de yıldızlara karışmıştı."

Daha önce adını andığımız *Turcograecia*'dan da gözlemevinin akıbeti hakkında bilgiler ediniyoruz. Gerlach'ın mektubunun arkasından yayıncı [M.Crusius, ç.n.] sözü sürdürüyor:

"Gerçekte sonuç şöyle oldu (D. Wenceslaus Budowezius'un Budowa'dan 10 Mart 1580'de Gerlach'a yazdığı gibi): o küre biçimindeki eser, ocak ayı sırasında tek bir saatin tümüne sadece eşitlendi. Şimdiye kadarki bütün kötülüğün nedeni (İran'da başarısızlıkla sürdürülen savaştan dolayı) olduğuna yaygın olarak inanılması için."¹²

Anılan Batı kaynakları, birçok noktada Türk kaynaklarında anlatılandan farklılık gösterir.

Takiyüddin'in İstanbul'a geliş ya da sultan tarafından görevlendiriliş zamanı söz konusu olduğunda Atai'nin biyografisine sadık kalacağız; fakat 'Atai'nin aktardığı gözlemevinin inşasının ancak 987'de (başlangıcı 28.2.1579), "Sultan Murad'ın yönetim döneminin başlangıcında" başladığına ilişkin bilgi

¹¹ *Elle*: Dirsek ile elin orta parmağının ucu arasındaki mesafeye karşılık gelen Alman uzunluk ölçü birimidir. Bölgelere göre 50-85 cm arasında değişmektedir. *Arşın*'a (75 cm) eşdeğer bir uzunluk ölçüsü olarak kabul edilebilir (çevirenin notu).

¹² Crusius'un sözünü ettiği kişi Gerlach tarafından da sıklıkla anılır (Tag-Buch [Günlük] 418, 421, 424, 427, 480); bu kişi 'Bohemyalı bir soylu'dur (s.418'de bu şekilde yazılmıştır, s.427'de ise yanlış baskı sonucu "Romalı bir soylu" olarak geçmektedir) ve Elçi von Zinzendorf'un 'kahya'sıdır (Mordtmann'ın notu).

doğru olamaz. Gerlach'ın günlüğünden ve Crusius'a mektubundan hareketle kesin olarak söylenebilir ki, 1577 sonbaharında yapının bir kısmı içindeki araçlarla birlikte bitirilmişti. Ayrıca 13 Safer 986 (21.2.1578)¹³ tarihli irade gözlemevinin varlığından söz edilmektedir. Bu nedenle Schweigger gibi inşaatın 1575 yılında başladığını kabul edebiliriz; Gerlach'a göre Takiyüddin inşaatı 7 yılda bitirmeyi taahhüt etmişti ve 'Ataî'ye göre de Ocak 1580'deki yıkım sırasında "tamamlanmasına az kalmış"tı; gözlemevi inşaatının bir yıldan kısa sürede tamamlanmasına az kalacak derecede ilerlemiş olması pek kabul edilebilir değildir.

Yıkım tarihi hakkında -21 Ocak 1580- 'Ataî'nin söyledikleri Budowitz'in raporuyla (yukarıda adı anılmıştı) uyum içindedir. Buna karşın Takiyüddin'in çabalarının çağdaşlarında olumlu karşılık bulduğu konusu çelişkilidir.

Gerlach ve Schweigger kendisini Sultan'ın batıl inancını kişisel çıkarı için kullanan ve gözlemevini yalnızca astroloji amacıyla kuran bir hilekâr olarak görüyorlardı.

Ataî ve diğer Türk yazarlar, Takiyüddin'in yıldızlardan çıkardığı kehanetleri hakkında sessiz kalıyor ve yalnızca yıldızlı gökyüzünün mucizelerinin keşfini, insanın içindeki yaratılış gizlerine zorla girmeye çalışan günahkâr bir davranış olarak yorumlamaları ve böyle bir girişimin destekleyicisi olan zenginlere felaket getirecek olması nedeniyle faaliyetlerini kötü olarak yargılıyorlar. Görünüşte İran ile yapılan savaşın talihsiz gidişatı onları haklı çıkarmıştır. Schweigger'in de ima ettiği ve Budowitz'in Crusius'ta açıkça söylediği gibi Müftü Kadızade'nin de Sultan'a bunu bir delil olarak sunmuş olması muhtemeldir.

Gerlach ve Schweigger belli ki astronomun kişiliğinde yalnızca astroloğu gören büyük çoğunluğun fikrini aktarıyor. Buna karşın gözlemevinin bilimsel araçlarla donanımı hakkında verdikleri bilgiler, gerçekten önemli bir yapı ile karşı karşıya olduğumuz yargısına varmamıza neden oluyor. Bu bağlamda, Schweigger'e göre Takiyüddin'in Roma'da bir "mathematicus"tan sanatını öğrenmiş ve bir Yahudi'nin yardımıyla Ptolemaeus, Euklides, Proklos ve diğer ünlü astronomların yazılarını incelemiş olması dikkat çekiyor. Doğrusu Takiyüddin astronomi çalışmalarına oldum olası özen gösterilen Kahire'de öğrenim gördüğünden Roma'ya gitmesine gerek yoktu.¹⁴ Ancak Frenk ülkesinde modern araçlar ve yeni yöntemler buldu ve görünüşe göre niyeti

¹³ Miladi takvime yapılmış olan bu çevrim yanlışır, doğrusu metnin ilk paragrafında da geçtiği gibi 21.4.1578'dir (çevirenin notu).

¹⁴ Makaleyi uzatmamak için A. Hauber'in *Islam* VIII, 48 ve devamı, ve orada anılan kaynaklara atıf yapılmıştır (Mordtmann'ın notu).

bunları İstanbul'da tanıtmaktı: 'Ataî'ye göre seleflerinin o zamana dek kullandığı yöntemlerin eskimiş olduklarını söylüyordu; Schweigger de onun faaliyetini "yeni astronomi" olarak nitelendirmekteydi. Yani bu, Batı bilimini Doğu'da ilk kez yeşertme denemesiydi; ancak uygun zaman henüz gelmemişti ve bağımlılığın¹⁵ direnci karşısında başarısız olmuşsa, Gerlach ve Schweigger ile birlikte arkadasından kötü konuşmak yerine üzülmemiz gerekir.¹⁶ Belki de planlarının başarısız olmasında sorumluluğun bir kısmını münecimlerin itibarlı loncasına karşı kendine güvenerek ortaya çıkan Takiyüddin'in kendisi taşımaktadır; ayrıca Arap ve dışarıdan gelen bir kimse olarak yöneten ırka mensup meslektaşlarına çok da hoş gelmemesi de bir neden olarak sayılabilir.¹⁷ Bu etkilere karşı Sultan'ın ve Hoca Saadeddin'in gösterdiği yakınlık da onu koruyamamıştır.

Elli yıl sonra Avrupa coğrafya biliminin eseri olan modern atlaslar İstanbul'a gelmeye başladı. [Avrupa coğrafya biliminin] Türkiye'de kabul görmesinde, Kâtip Çelebi'nin onyedinci yüzyılın ikinci yarısında, bu atlasları bilimsel olarak değerlendirmesi rol oynamıştır; 100 yıl sonra ise baskı tekniği İstanbul'a gelir. Astronomiye ancak ondokuzuncu yüzyılda, büyük reformcu II. Mahmud ve onun halefi Abdülmecid'in yönetimi sırasında sıra gelir ve Avrupa örnek alınarak bir gözlemevi kurulur.¹⁸

Şimdi geriye yalnızca Takiyüddin'in binasının nerede olduğunu araştırmak kalıyor.

¹⁵ Almanca metinde *orthodoxie* sözcüğü kullanılmaktadır (çevirenin notu).

¹⁶ Schweigger, yapıtında, Sultan III. Murad'ın bilime merakını anlattığı başka bir yerde biraz daha doğru bir değerlendirmede bulunur ve şunları yazar (s.144): "O, en büyük dostu kitaplar olduğu için özellikle övgüye değerdi. Bilhassa kutsal kitabı [Kuran-ı Kerim, ç.n.] incelemeye ve atalarının tarihi araştırarak onların izlerini takip etmeye yönelmişti. Ayrıca, astronomiye olan büyük ilgisi de övgüye değerdi. Daha sonra, bir yerküresi yaptırmak için yukarıda sözünü ettiğim büyük masraflara girmişti. Çevresinde okumuş insanlar da bulunuyordu. Sevdiği ve büyük saygı duyduğu hocası [yani Hoca Saadeddin] ona her gün hat sanatı üzerine ders vermiş ve her önemli olayda Sultan onun bilgisine başvurmuştur."

Bu ifadeler bana, "*Euclidis Elementorum geometricorum libri XIII ex traditione doctissimi Nasir- idindi Tusini, nune primum arabice impressi*" kitabının Romae in typogr. Medicea 1594 baskısının sonunda basılı olan ve III. Murad'ın bu kitabın [Osmanlı] İmparatorluğunda dağıtımına izin veren kararına dikkat çeken Babinger'in notunu hatırlatıyor (bkz. Babinger, *Stambuler Buchwesen im 18. Jahrh. [18. Yüzyıl'da İstanbul Kitap Faaliyetleri, ç.n.]* Lpz. 1919, s.5, dipnot). (Mordtmann'ın notu).

¹⁷ Krş. von Hammer, yukarıda zikredilen eser, c.IV, s.107'deki anekdot (Saray imamı Kürdizade büyük sarığına sinirlendi ve onu insanların içinde azarladi). (Mordtmann'ın notu).

¹⁸ Burada yazarın kimi bilgileri karıştırdığı anlaşılmaktadır. 19. yüzyılda kurulan kurum (Rasathane-i Amire) astronomi değil, meteorolojik ve sismolojik gözlemler yapma amacını taşımaktadır. Ayrıca Rasathane-i Amire'nin kurulduğu yıl olan 1868'de tahta padişah Abdülmecid (öl.1861) değil, Abdülaziz bulunmaktadır. Daha sonra Kandilli'de kurulan rasathane ise 1911'de işlev kazanmıştır (çevirenin notu).

Yukarıda gördüğümüz gibi, Gerlach'a göre "Galata'nın dışında, Venedikli Andrea Gritti'nin¹⁹ evinin olduğu yerde" idi. Başka bir yerden (*Günlük*, s. 34, 20 Ekim 1573 tarihli kayıt) bu yeri tam olarak belirleyebiliriz. Gerlach, elçiliğin saat yapımcısının "Galata ya da Péra'nın çok ötesindeki" mezarlıkta gerçekleşen cenaze töreninden sonra "bir Venedik vatandaşı olan Gritti'nin çok yakınında, bu muhteşem ve çok eğlenceli yerdeki evi" görmüş ... "O öldükten sonra, ev tamamen terk edildi, kısmen yıkıldı ve satın alacak kimse de bulunamadı. Bir Türk yalnızca taşlar için 1000 duka verdi, ancak onları alamadı: Güzel beyaz mermerden iki basamak ya da merdiven ve sonra çok güzel boyanmış, hâlâ yerinde duran bir salon, onun yanında güzel bir banyo ve içinde şu anda imparatorun köpeklerinin muhafaza edildiği hanım odası olarak kullanılan fevkalade bir ev."

Gerlach daha sonra, İstanbul'a, 7000 acemi oğlanın barındığı yerdeki Galata Sarayı'na geri döner.

Gritti'nin evinin çok yakınında olan mezarlık, önceki yüzyılın 60'lı yıllarında [1860'lar, ç.n.] kaldırılmış ve bulunduğu yer Péra'nın belediye başkanlığı bahçesi olarak kullanılmıştır; Galata Sarayı'nın yeri de kesin olarak bellidir ve yalnızca Gerlach'ın verdiği bilgiler, Ahmet Refik'in dile getirdiği gözlemevinin orada olduğunu varsayımını çürütmek için yeterlidir. Daha ziyade Taksim'de, belki de bugün Mecidiye Kışlası'nın [bugünkü Taşkışla, ç.n.] olduğu yerde ya da onun yakınında yer almış olabilir.

Evliya'nın Tophane gezilerinde verdiği bilgiler (yukarıda anılan) bunu desteklemektedir:

1. Ayas Paşa'nın havuzu: Taksim Meydanı'nın diğer tarafında, Dolmabahçe yolu üzerindeki, Alman Konsolosluğu'nun da bulunduğu bölge, bugün de Ayas Paşa adını taşımaktadır. "A. P.'nin havuzu", Büyük Süleyman'ın büyük vezirinin bahçesindekiyle muhtemelen özdeştir; gördüğüm kadarıyla adı yalnızca 1526 yılında Pietro Bragadino²⁰ (Alberi'de, *Relazione* vs. III S., v.3, 104) ile ilişkili olarak anılmaktadır: (*Ajas Pascha*) *ha un bel giardino in Constantinopoli appresso dove si tien le bombarde [Tophane], dove ei va spesso*, krş. aynı yer, 108;

¹⁹ Sultan I. Süleyman ve onun her şey kâdir sadrazamı İbrahim Paşa'nın gözdesi von Andrea Gritti, Venedik balyosu ve İmparatorluk elçilerinin eşzamanlı ilişkilerini ayrıntılı olarak anlatır. von Hammer *GOR* c.2 ve Zinkeisen. Türkler ona *beyoğlu* [*bey oghlu*] ismini vermişti. Bu sözcük prens (dük) oğlu anlamına gelir. Bugün bile Frenk Péra bölgesi Türkçe'de *beyoğlu* [*bey oghlu*] adıyla anılır. Gritti'nin evi *meş'üm* [uğursuz] olarak ünlenmiş, bu yüzden de bakımsızlığa terk edilmiştir (Mordtmann'ın notu). 'Bey oğlu' olarak bilinen Andrea Gritti değil, oğlu Alvise Gritti'dir, bakımsızlığa terk edilen konak da Alvise'nin konağıdır (çevirenin notu).

²⁰ Pietro Bragadino 1526'da Venedik elçisi idi (çevirenin notu).

2. *Samsunhane* (Hammer'in çevirisine göre köpek evi ya da köpek kulübesi): Gerlach, Sultan'ın köpeklerinin eskiden Gritti'nin oturduğu evin müstemilatında bakıldığını söyler.

3. *Samsunhane*'nin yakınındaki "astronomun kuyusu": Gerlach'a göre bu bina, Gritti'nin evini inşa ettiği yerdedir.

Ataî ve ondan alıntı yapanların kullandığı yer tasviri olan "Tophane üstündeki tepenin zirvesi", Gerlach'ın ve Evliya'nın verdikleri kesin bilgilere uymaktadır.

Gözlemevinin Galata Kulesi'nde olduğu ise kesinlikle yanlış bir bilgidir; bu fikir, Takiyüddin'in 'kuyusu' üzerinde bir kule inşa ettirmesi nedeniyle oluşmuştur.

İki nokta hakkında ise ne yazık ki okuyucuya yeterli bilgi verecek durumda değilim: Takiyüddin'e astronomi çalışmalarında yardım etmiş olduğu düşünülen Selanikli Yahudi ve gözlemevinde yer alan araçlar. Onaltıncı yüzyıl Selanik Yahudi Cemaati içinde canlı düşünce hareketlerinin olduğu bilinmektedir ve Takiyüddin'in yanında yer almış kişinin kim olduğu, ancak o zamanın Yahudi literatüründen belirlenebilir; bunu, konunun uzmanı olan araştırmacılara bırakmak zorundayım. Belki astronomlar, Takiyüddin tarafından yapılmış araçlar hakkında nakledilen bilgilerden hareketle bu araçları belirleyebilir. İhtimal ki, hâlâ aynı yerde, yer altında duruyorlardır ve mutlu bir rastlantı bunları günün birinde gün ışığına çıkarır.

Ek

Bay Babinger'e, Pertsch'in *Arabische Handschriften der Herz. Bibliothek zu Gotha*'nın [*Gotha Dükalılık Kütüphanesi'nin Arapça Elyazmaları*, ç.n.] V. cildinde, s. 544'te kaydettiği 'Gothaer Handschrift türk. 156, varak 6a'da bulunan Sultan III. Murad'ın Takiyüddin hakkındaki bir emrinin kopyasına ilişkin notu için teşekkür ederim. Babinger, bu belgenin bir fotoğrafını temin etti ve yayınına bana bıraktı. Bunun için de ona burada özel teşekkürlerimi sunuyorum.

Bu belge, Mısırlı astronom için bir zeamet berati, yani bir emlak terk belgesidir.

Ne yazık ki kopya eden kişi elindeki örneğin zeametini daha kesin tasvirini içeren son kısmını belgeye almamıştır; belli ki onu asıl ilgilendiren belgenin Doğu hitabet sanatının çiçekleriyle süslenmiş girişidir; keşke bize en azından tarihi vermiş olsaydı! Bunun dışında kopya birçok yanlışla deforme edilmiş durumdadır: daha başında, *nişan* adı verilen bölümde, birden fazla sözcük eksiktir (krş. v. Kraelitz'deki tam örnekler, *Osmanische Urkunden in türk. Sprache [Türkçe Osmanlı belgeleri*, ç.n.], s.26), *و* ve *izafe* sürekli

karıştırılmakta (örneğin satır 3'te بالعون و الربانى ve bunun dışında da yanlış yazımlar bulunur. Çeviride bunların bazılarını düzelttim, bazı sözcükleri de düzelttiğimi belirttim; okuyuşumdan emin olunabilir; anlamlandıramadığım ya da düzeltemediğim sözcükleri yanlarına eklediğim soru işaretleriyle belirttim.

Beratin kaleme alınmasındaki sanat, metnin verildiği kişiye saygı gösterilerek astronomiyle ilgili terimlerin kullanımı ve bunlarla ilgili karşılaştırmaların özenle kullanmasında görülür. Mesela Nerkesi'nin [Nergisi, ç.n.] Selanik'teki Hamza Bey Camisi'nin vakfiyesinde varlıklı bir tüccar olan hayır sahibinin durumunu kendine özgü ifade tarzı ile ima etmesi gibi. Çeviride bu ifadeleri uygun şekilde tercüme etmek her zaman mümkün olmamıştır.

مرحوم ومغفور له سلطان مرآة خان عليه الرحمة والغفران حضرتلرينك 2
رصد پيدا ايدن تقى الدين حضرتلرينك براتى صورتيدر 3 نشان شريف
عاليشاني ومكن طغراى غراى جهانستان خاقانى نفذ بالعون والربانى
والمن المنانى 4 حكمى اولدرکه چون اشعه صيت مكرتم وبارقه علو
همتتم حجاب سحاب ارتيابدن مانند خورشيد 5 رشيد نهارى وكوكب
مستنير شهب تارى عامه خلق عالم وكافه بنى آدم واضح ويپيدا
ولايج هويدا 6 اولمشدر بناء على هذا ارتفاع افتتاب شرع وسنت واجماع
امت اداء فراين ربانى ايچون 7 ضبط اوقات وساعات اهم مهمانندن اولوب
سوابق ايامده وسوالف ازمانده كلان فضلاء متقدمين 8 وحكاماء متبجرينك
ايازيچ (?) ايله الى يومنا هذا استخراچ تقاديم (تقاويم 1. so) اولوب رصد
جديد امر بعيد فهم 9 اولمغله بنم زمان سلطنت اقترايمه كلنجه اجدان
عظاممندن بر پادشاهه مقرر وبر شهنشاهه 10 ميسر اولميوپ لكن بدايع
(?بديع 1. اوقات وساعات وواضع مواضع دقيق ودرجات جلت 11 حكمتنه وعلت
قدرته طلعت خورشيد جهانتاب روز افزونى مشرق صبح وعدالتدن (?
12 ساطع وكوكبه كواكب ابدى الظهور خلافت هميونى افق سعادتدن
طالع قلوب النذات 13 حاطر افتتاب مآثر شاهانم جمله عامه ضباكستر

واضواء لمعات ضمير منير خورشيد تدوير 14 پادشاهانم زمرة بنى آدمى مشرف
ومنور ايلمشدر فلذلك قونية سنجاغنده ارکلى 15 ناحيه سنده اشيو قرق
التي بيك اقچه زعامت متوفى محمد تحويلندن محلول در ديو بوندن
16 اقدام يوز التى اقچه ايله رشيد قاضيى ايکن روم ايلنده يتمش
بيک اقچه زعامته امر شريف وپريلوب 17 هنوز ميسر اولمبان قدوة الامجد
اسوة اصحاب الهبة والنجم زبده 18 ارباب 18 الحكمة والتقويم عارف معارف
احكام منازل وشمس وقمر واقف مواقف دقائق حقائق (?) 19 بروج اتنى
عشر كاشف مكاشف سعد ونجس راصد مراصد صبح وامس المختص بعنايت
20 الملك الرؤف تقى الدين ابن معروف زيد توثيقه نك علم نجومده مهارتى
اولوب رصد خدمتنده اولمق اوزره 21 كندويه وپرلمك باينده عنابيت رجا
ايلمكن اول حكم النوب محلول لى (?) نقصانى تكميل اولمق اوزره توجيه
ايدهسن 22 ديو قرمان بکلر بکيسنه حکم شريف وپرلد کد نکصره تذکره سنى
باب سعادتندن اخراج اولمق فرمانم اولمغين زعامت 23 متوفى محمد
تحويلندن بکيدن (?) بکرمى دوت بيک اقچه نقصانيله بر وجه تکميل
يتمش بيک اقچه اوزره توجيه اولنوب 24 سده سعادتندن لايق کوروب
ويردم که ذکر اولنور تمت برات تقى الدين

Çeviri [Almanca'dan]:

(1) Merhum ve mağfur Sultan Murad'ın (övgü sözleri...) beratinin kopyası (2) astronomi gözlemi yapan Takiyüddin için. (3) Bu, en ulunun vs. emridir ve cihani zapt eden hakanın tuğrasıdır. (4) Şüphenin karanlık örtüsünden gün ışığı kadar aydınlık Güneş'e ve parlayan yıldızın meteor ateşine kadar dünyanın tüm varlıklarını ve tüm insanlığı aydınlatan şanlı şöretli lütfumun parlaklığı ve yüksek gönüllülüğümün yıldırdır (6) ve kutsal yasanın ve âdetlerin desteklenmesinden sonra ve cemaatin birliği ve ilahi emirlerin yerine getirilmesinde (7) vakitlerin ve saatlerin kaydedilmesi çok önemli olup ancak geçmiş zamanlarda bilgisi en yüksek âlimler bile (8) ve yalnızca bugüne kadarki en temel yöntem olan astronomi cetvellerinin yardımıyla takvimleri hesaplamışlar, yeni gözlemler algılamanın dışında kaldığından (9) benim saltanatıma dek muzaffer atalarımın hiçbir yöneticiye bu kısmet olmamış (10) zamanlar ile saatlerin yaratıcısı ve dakikalar ile derecelerin düzenleyicisi (çeşitli övgüler) (11) uzun hükümranlığımın dünyayı ısıtan güneşi sabah kızılığını yapan (12) hilafetimin ebedi yıldızlarının ihtişamını mutluluğun ufkunda yükseltmek (13 ve devamı), hatırımın parlaklığı tüm dünya üzerinde yayılıyor ve güneşe eş değerde parlayan aklımın ışınları tüm insanlar üzerinde parlıyor, böylece (20) ricası üzerine (16 ve devamı) soylu kişinin örneği, astronom ve yıldız bilimcisinin örneği, dünya bilgesinin ve kronoloğun timsali, Güneş'in ve Ay'ın menzillerinin kanunları konusunda bilen (18) Zodyak'ın on iki burcunun hakikatlerine vakıf olan, talih ve talihsizliğin belirtilerini yorumlayan, sabah

ve akşam zamanlarının gözlemcisi, Allah'ın lütfu ile mükemmel olan (19) Ma'ruf'un oğlu Takiyüddin'e - başarısı artsın onun!-, (16 ve devamı) daha önce, [Mısır'daki ç.n.] Raşit şehrinin 150 akçe maaşlı kadısı olması nedeniyle Rumeli'de 70000 akçelik bir zeamet verilmiş (14 ve devamı).

Konya Sancağı'nda, Ereğli Nahiyesi'nde bulunan, Mehmet ismindeki sahibinin vefatından sonra sahipsiz kalan 46000 akçelik zeamet verilmesi, böylece onun yıldız gözlemindeki tecrübesi dolayısıyla astronomi gözlemleriyle görevlendirilmesi, Karaman Beylerbeyi'ne verilen talimatla kendisini (Takiyüddin'i), daha önce emredildiği gibi, eksik kalan miktar sonradan tamamlanacak şekilde, serbest kalan zeamete yerleştirmeye ve buna ilişkin tezkerenin sarayında tanzim edilmesine. Buna göre kendisine müteveffa Mehmet'in serbest zeameti, üzerine eklenecek 24000 akçelik miktarla, toplam 70000 akçe olarak verilmiştir ve bunu kendisine burada tasvir edildiği gibi vermeyi doğru buluyorum. Takiyüddin'in beratının sonu.

Bu resmi belge Osmanlı kaynaklarının Takiyüddin hakkında verdiği bilgileri doğrulamaktadır: Sultan, din işleri için çok önemli olan tarihleri ve zamanları belirlemeyi mümkün kılan “yeni astronomi”yi ülkeye getirmekle gayet hayırlı bir iş yaptığını düşünmektedir; yani o [yeni astronomi, ç.n.] İslami şeriat ilkelerine hiç de aykırı değildir, aksine oruç zamanları, namaz vakitleri gibi konulardaki tereddütlerin (4. cümlede aktarılan benzetme de muhtemelen bundan ötürüdür) giderilmesini sağlayarak dini görevlerin yerine getirilmesini kolaylaştırmaya yarar. Fakat astrolojiden de söz edilmektedir: 19. cümlede Takiyüddin iyi ve kötü alâmetlerin örtüsünü kaldıran kişi olarak övülür; bu, zamanının –Batı'da da- hâkim olan inançlarına bir ödündür. Takiyüddin aynı zamanda da *müneccim başı* idi ve kendi düzeltilmiş takvimlerinde de belli işlerin yapılması için uygun olan ya da olmayan gün ve saatleri işaretlemekle görevliydi.

Şakayık'ta bulunan ve kendisine Mısırlı kadıların altında görev verilmiş olduğu ifadesinin de gösterdiği gibi, Raşit şehri kadılığı görevini (16. satır) muhtemelen kendisi yürütmemiştir. 70000 asperlik (=yaklaşık 1500 duka) bu zeamet verilmesiyle, ağır çalışma gerektirmeyen bu memuriyet son bulabilirdi. Anlaşıldığı kadarıyla, zeamet tadına varabilmek için uzun süre beklemesi gerekti: önceden kendisine tahsis edilen yer olan Rumeli'de boş bir yer yoktu, böylece bir süreliğine Anadolu'da daha az değerli olan bir yerle yetinmesi gerekti.

Takiyüddin'e gözlemevinin kurulması konusunda yardım eden Yahudi astrolog hakkında Dr. Babinger şunları yazıyor:

“[Würzburg'taki] Bay Dr. Porges yalnızca Daniel Perachja Hakohen'in akla gelebileceğini anlatıyor: Kendisi Josef ben Schemtob'un (Josef Vecinho, Jose de Vinseu

olarak da adlandırılır) önemli astronomi yapıtı תיר שארסוי²¹ *sche'erith Josef*'in ikinci baskısını 1568'de Selanik'te yayımlamıştır ve ünlü bir yıldızbilimcidir; krş. Steinschneider, *Catalogus Libr. Hebr. in Bibl. Bodl.* [Bodleian Kütüphanesi'ndeki İbrance Yazmalar Kataloğu, ç.n.], s.1527.”

Son olarak, Ch. Schefer'in terekesinde bulunan ve aşağıdaki gibi tarif edilen Takiyüddin'in bir elyazmasının Blochet aracılığı ile (*Catalogue de la collection de manuscrits Orientaux ... formée par Mr. Charles Schefer*. Paris 1900, s.185) Bibliothèque Nationale'e girdiğini eklemek istiyorum:

Nr. 1126 رسالة رصد نامه في تاليف مولانا تقي الدين Traité d'astronomie de Taki ed-din, avec des figures. Suivant une notice écrite au recto du premier feuillet لزيج الشهشنا هيتة اد ت الرصاد تة, ces dessins sont empruntés aux “Tables impéiales”. Cet ouvrage a été composé pour le douzième sultan de la dynastie d'Osman, Mourad III, fils de Selim II, fils de Soliman. XVII siècle. 15 feuillets.

Anlaşılan tek nüshadır²² ve yazarının el yazısıyla yazılmıştır.²³ Bu elyazma eser iyi incelenmelidir; çünkü Takiyüddin tarafından gözlemevinde kurulmuş araçların tariflerini içeriyor olabilir.

Editörün eki: Takiyüddin'e verilen 'berat'ın transliterasyonu²⁴

Merhûm ve mağfûrun leh Sultân Murâd Han aleyhirrahme velgufrân hazretlerinin rasad peydâ eden Takiyüddîn hazretlerinin berâtı sûretidir. Nişân-ı şerîf-i âlîşânî ve mekân-ı tuğrâ-yı garrâ-yi cihânsîtân-ı hâkânî nefez bil'avni verrabbânî ve'l-menni'l-mennânî hükmü oldur ki: Çün eşî'â-yı sîyt-i mekrûmetüm ve bârika-i ulûv-i himmetüm hicâb-ı sehâb-ı irtiyâbdan mânend-i hurşîd-i reşîd-i nehârî ve kevkib-i müstenîr-i şühub-i târî âmme-i halk-ı âlem ve kâffe-i benî âdem vâzılı u peydâ ve lâyihi hüveydâ olmuşdur. Binâen alâ hâzâ, irtifâ'-i âfitâb-ı şer' ü sünnet ve icmâ'-i ümmet edâ-i ferâyiz-i rabbânî için zabt-ı evkât ve sâ'ât ehemmi mühimmâtan olub, sevâbık-ı eyyâmde ve sevâlif-i ezmânda gelen fuzelâ-i mütekaddimîn ve hükemâ-i mütebahhirînin eyâzic ile ilâ yevminâ hâzâ istihrâc-ı takâvîm olub, rasad-ı cedîd emr-i ba'îd fehm olmağla benüm zemân-ı saltanatiktirânıma gelince, ecdâd-ı izâmumdan bir pâdişâha mukarrer ve bir şehinşâha müyesser olmayub, lâkin bedâyi'-i (bedî'-i) evkât u sâ'ât ve vâzî'-i mevâzi'-i dakîk u derecât, cellet hikmetuhu ve allet kudretuhu tal'at-ı hurşîd-i cihântâb-ı rûzefzûnumu müşrik-ı subh u adâletten sâti' ve kevkibe-i kevâkib-i ebedîyyüzzuhûr hilâfet-i hümâyûnumu ufk-i sa'âdetten tâli' kılub, iltifât-ı hâtır-ı âfitâb

²¹ <http://www.zeno.org/Geschichte/M/Graetz.+Heinrich/Geschichte+der+Juden/Dritter+Zeitraum/Vierte+Periode/%5B1.+Epoche.%5D+Epoche.+des+gesteigerten+Elends+und+Verfallens/15.+Kapitel.+Vertreibung+der+Juden+aus+Navarra+und+Portugal> adresli web sitesinde bu yapıtın adı “הכ תחול רואב חסוי” olarak verilmektedir (çevirenin notu).

²² Bu eser, Mordtmann'ın belirttiği gibi tek nüsha değildir. Türkiye'de Topkapı Sarayı Müzesi'nde (Hazine 542), İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde (TY. 1993), Kütahya Vahid Paşa Kütüphanesi'nde ve Kandilli Rasathanesi'nde (No.208/7) birer nüshası bulunmaktadır.

²³ Eser müellifin yani Takiyüddin'in hattıyla değildir.

²⁴ Berat'ın transliterasyonu için Prof.Dr. Mehmet Kanar'a ve Abdullah Köşe'ye teşekkür ederim (F.Günergun, OBA, editör).

me'ser-i şâhânem cümle âleme ziyâgüster ve ezvâ'-ı leme'ât-ı zamîr-i münîr-i hurşîdtenvîr-i pâdişâhânem zümre-i benî âdemi müşerref ve münevver eylemiştir.

Felizâlik Konya sancağında Ereğli nâhiyesinde işbu kırk altı bin akçe zeâmet müteveffâ Mehmed tahvîlinden mahlûldür deyu, bundan akdem yüz elli akçe ile reşîd kâdısı iken Rumeli'nde yetmiş bin akçe zeâmete emr-i şerîf verilüb, henüz müyesser olmayan kıdvetü'l-emâcid üsvetü ashâbi'l-hey'e ve'n-necm, zübde-i erbâbi'l-hikme ve't-takvîm, ârif-i ma'ârif-i ahkâm-ı menâzil-i şems ü kamer, vâkıf-ı mevâkıf-ı dakâ'ik-i hakâ'ik-i burûc-i isnâ'âşer, kâşif-i mekâşif-i sa'd u nahs, râsîd-ı merâsîd-ı subh u ems, el-muhtass bi'inâyeti'l-meliki'r-ra'ûf Takiyyüddîn ibni Ma'rûf zîde tevfikuhunun ilm-i nücûmda mahâreti olub, rasad hizmetinde olmak üzere kendüye verilmek bâbında inâyet ricâ eylemeğin, ol hüküm alınub mahlûllı noksâmı tekmîl olunmak üzere tevcîh idesin deyû Karaman beğlerbeğisine hüküm-i şerîf verildikten sonra tezkiresini bâb-ı sa'âdetimden ihrâc olunmak fermânım olmağın, zeâmet-i müteveffâ Mehmed tahvîlinden bekriden (?) yirmi dört bin akçe noksânıyla ber vech-i tekmîl yetmiş bin akçe üzere tevcîh olunub, sütte-i sa'âdetimden lâyük görüb verdim. Ki zikr olunur. Temmet berât-ı Takiyyüddîn.

Taqi al-din's Observatory at Pera

The last quarter of the 16th century saw the establishment of an observatory in Istanbul. The founder was the Ottoman astronomer Taqi-al-din (d. 1585) who started celestial observations with the aim of improving the astronomical tables (*zij*) of Ulugh Beg of Samarkand. The present text is the Turkish translation of "Das Observatorium des Taqi-ed-din zu Pera" published in *Der Islam* (Berlin) in 1923, by J.H. Mordtmann, German orientalist and diplomat. The article brings together the information found in European and Ottoman sources regarding the observatory and presents the licence given by Sultan Murad III to Taqi al-din, entrusting him with the foundation of the observatory.

Key words: Taqi al-din, Istanbul observatory, history of astronomy, Ottoman Empire; **Anahtar sözcükler:** Takiyüddin, İstanbul Rasathanesi, astronomi tarihi, Osmanlı İmparatorluğu.

Dr. ZİGARDELAKİZE SALİH NABI: PSİKİYATRİ ve MÜZİK

Derleme ve Çeviri: Şeref Etker*

Dr. Salih Nabi adı psikiyatri tarihimize *Yirminci Asırda Melce-i Mecanin ve Bel-Air Bimarhanesi (Cenevre)* adlı kitabıyla girmiştir. ¹ Bel-Air İsviçre’de çağdaş bir psikiyatri kurumudur² ve Salih Nabi’nin tanıtımı, Türkiye’de ruh hekimliğinin II. Meşrutiyet ile başlayan yenilik arayışlarına ışık tutacaktır. Yazarı bakımından ilginç olan, Zigardelakizade Salih Nabi’nin bu kitabı Askeri Tıbbiye’nin onuncu dönem öğrencisi iken, bir tez olarak hazırlamasıdır. Salih Nabi’nin psikiyatriye ilgisini destekleyenler Gülhane Seririyat Hastanesi’nin psikiyatri muallimi Dr. Raşit Tahsin (Tuğsavul) ile asistanlarından Dr. Mazhar Osman (Uzman) olmuştur.³ Salih Nabi, aynı zamanda müziğe meraklıdır ve ilk yayını bu dalda yapmıştır.⁴

Salih Nabi’nin Giritli olan ailesinin ünvanı ‘Zigardelakizade’dir.⁵ Bazı bibliyografyalarda ‘Kastarlık’ olarak verilen soyadı yanlışır.⁶

Salih Nabi’nin *Melce-i Mecanin*’inin kitaplıklarda yeralan az sayıdaki kopyaları içinde ikisi özellik taşımaktadır: bunlardan ilki İstanbul’da Bayezit

* Dr., Zeynep-Kamil Hastanesi, Üsküdar 34668, İstanbul.

¹ Salih Nabi [Zigardelakizade], *Yirminci Asırda Melce-i Mecanin ve Bel-Air Bimarhanesi (Cenevre)*, [İstanbul] Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye Matbaası, 1327 [1911] [4]+104 (plan, şekil, tablo, bibliyografya).

² P. Bovier, *De l’asile à la cité: histoire de la clinique psychiatrique de Bel-Air et transformations des domaines de la folie, 1900-1975*, Thèse médicale, Université de Genève, Faculté de Médecine, 1982, s.13-26.

³ Salih Nabi kitabını, ‘İstanbul Tıp Darülfünunu Seririyat-ı Akliye ve Asabiye Müdür ve Muallim-i Evveli Raşid Tahsin Bey’ ile birlikte ‘Cenevre Darülfünunu Emraz-ı Akliye Muallimi ve Bel-Air Bimarhanesi Direktörü Profesör Mösyö Weber’e takdim’ etmiştir.

⁴ *Felsefe-i Musiki*. Sahib-i imtiyaz: Giridi Zigardelakizade Salih Nabi, İstanbul, Şubat 1325 [1910], numero 1, (aylık) 19x13 cm., Hüriyet Matbaası. Medhal (3-11) sonunda: Yedikule, 19 K.sani 325 – [1 Şubat] 1910 Salih Nabi. (Hakkı Tarık Us Kütüphanesi 2196).

⁵ Ailenin Zigardelaki-zade ünvanının Girit rumcasından geçtiği kanısındayız: Σκορδαλάκης [Skordalakis] adını çağrıştırmaktadır.

⁶ M.S. Özege, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, İstanbul, 1979, c.5, s.2095 (no.23480); A. Bayram, M.S. Çöğenli, *Seyfettin Özege Bağış Kitapları Kataloğu*, Erzurum, Atatürk Üniv. Basımevi, 1980, c.3-4, s.420 (15648); G. Dinç, *Mekteb-i Tıbbiye Matbaası’nda Basılan Arap Harfli Türkçe Yayınlar Aracılığı ile Tıbbiye’nin Yayın Faaliyetleri Üzerine bir Değerlendirme (1844-1928)*, (Yayımlanmamış) Doktora Tezi, İstanbul, 2003, İst.Üniv. Sağlık Bilimleri Enst. Deontoloji ve Tıp Tarihi AD, s.175-176 (no.254); *Milli Kütüphane Eski Harfli Türkçe Basma Eserler Bibliyografyası* [2001] içinde bkz. <http://makale.mkutup.gov.tr/cgi-bin/WebObjects/EHT.woa/2/wo/DNv1YvtCWP36bAiOppSgg0/3.3>

Devlet Kütüphanesi’ndedir ve Salih Nabi’nin imzasıyla 17 Şubat 326 (2 Mart 1911) tarihini taşımaktadır.⁷

İsviçre Ulusal Kitaplığı’ndaki (Bern) diğer bir kopya ise ‘tezler’ arasında yeralmaktadır.⁸ Salih Nabi, kendisini ‘Osmanlı Tıp Darülfünunu Askeri müntesibininden Seririyat-ı Akliye tabib-i dahilisi ve Bel-Air Bimarhanesi sabık asistanlarından’ olarak tanıtır ve bu ‘tedkikat-ı fenniye’sinin, ‘tabib ünvanını ahz etmek’ ve ‘tabib ünvanını kesb-i liyakat için’ hazırlanmış bir tez olduğunu belirtir.⁹ Dr. Raşit Tahsin Bey, 1910 Ekiminde Haydarpaşa Tıbbiyesinde açılan yeni kliniğine asistan aldığı öğrencisi Salih Nabi’nin çalışmasını bir proje olarak görmüş ve Askeri Tıbbiye Matbaasında basılarak okunmasını ve tartışılmasını sağlamış olmalıdır.¹⁰ Salih Nabi, bu çalışmasıyla ayrıca, Maarif-i Umumiye Nezareti’nin önerisiyle, Darülfünun-ı Osmani Tıp Fakültesi Muallimler Meclisi’nin takdimnamesini kazanmıştır.¹¹

⁷ Salih Nabi (imza) ‘Bayezid Kütüphanesine takdim’, 17 Şubat 326 [2 Mart 1911]. Beyazıt Devlet Kütüphanesi K 25358. Dış kapağı çıkarılarak ciltlenen kitaba değişik künyeler verilmiştir: *Umum Bimarhaneler Hakkında Mütalaat* (Elyazısıyla cilt kapağı içinde), *Umum Bimarhaneler Hakkında Tedkikat* (Elyazıyla iç kapakta), *Umum Bimarhaneler Hakkında Mülahazat* (Karteks).

⁸ Schweizerische Nationalbibliothek’teki (Bern) kopya Salih Nabi, *Asile d’Aliénés au XX. siècle et Asile de Bel-Air, Genève*, Thèse médicale, Genève, [1911] (106 p., ill., 24 cm (Text en arabe [sic]) NGB19061 künyesini taşımaktadır ve İstanbul’da basılan (Türkçe) kitaptır. Salih Nabi, kitabının ‘Arz-ı meram’ bölümünde “Risalemin bir sureti tercümesini Profesör Weber’e... takdim etdi[m]” demektedir. *Melce-i Mecanin*’in başında Dr. Rodolphe Weber’in 18.X.[19]10 tarihli kısa bir sunumu vardır. Salih Nabi, Prof. Weber’e kitabının bir özet çevirisini göndermiş olmalıdır.

⁹ Salih Nabi, aynı yerde (Arz-ı meram), tezlerin ‘Mekteb-i Tıbbiye-i Adliyle-i Şahane’den, seksenüç sene evvelinden beri [1827] mevki-i tatbikde olub Devr-i İstibdad’da, Tıbbiye’nin onyedinci sene evvel [1893] Umum Mekatib-i Askeriye İdaresi’ne ilhakını müteakib ref edilen ve Avrupa darülfünunlarında cari olan usul’ olduğunu belirterek, Askeri Tıbbiye’de mezuniyet tezlerin kaldırılmış olmasını eleştirmektedir.

¹⁰ Dr. Raşit Tahsin Bey, Tıp Fakültelerinin birleşmesi ve Gülhane Hastanesi’nin ayrılmasıyla, 14 Nisan 1909’da psikiyatri kliniğinin kapandığını; ancak 15 Ekim 1910 tarihinde, Haydarpaşa Tıbbiyesi’nin dördüncü katında, üç odadan oluşan bir servis açabildiğini anlatmaktadır, Prof.Dr. Raschid Tahsin Bey, ‘Die Geisteskrankheiten und die Psychiatrie in der Türkei’, *Vortrag, gehalten auf dem IV. Internationalen Kongress zur Fürsorge für Geistesranke in Berlin am 5. November 1910*, Berlin, Druck von A. Unger, 1910, s.11. Raşit Tahsin’in (Tuğsavul) bu bildirisinin Türkçe çevirisinde, yukarıda belirtilen tarihler yanlış verilmiştir, bkz., Ş.Erkoç, T. Kutlar, ‘Uluslararası bir kongrede sunulan ilk Türk psikiyatri bildirisi: Türkiye’de ruh hastalıkları ve psikiyatri / Die Geisteskrankheiten und die Psychiatrie in der Türkei’, *Psikiyatri Psikoloji Psikiyatri (3P) Derg.*, 9(2) 2001, s. 295-304.

¹¹ Darülfünun Tıp Fakültesi Reisi Dr. Besim Ömer [Akalın] Bey, Maarif-i Umumiye Nezareti’ne 1 Haziran 1327 [14 Haziran 1911] tarihinde şu bilgiyi arz etmektedir: ‘Tıp Fakültesi askeri kısmı son sınıf talebesi Girdilli Salih Efendi tarafından bit-tahrir tab etdirilüb şayan-ı takdir görüldüğü halde mumaileyhe takdimname yazılmak üzere keyfiyetin inbası ve melfufunun iadesi hususuna dair 2 Mart 1327 [15 Mart 1911] tarih ve iki hususi ve kırkbeş umumi numarolu tezkire-i nezaretpenahilerile Fakülte’ye irsal edilen *Yirminci Asırda Melce-i Mecanin* nam kitab 25 Mayıs 327 [7 Haziran 1911] tarihinde Meclis-i Muallimin’de lede’l tedkik şayan-ı takdir görülmüş olmağla efendi-yi mumaileyhe takdimname yazılmak üzere mezkur kitabın leffen takdimi huzur-i ali-i nezaretpenahileri kılındığı maruzdur efendim hazretleri’ Başbakanlık Osmanlı Arşivi MF.MKT 1168/14. Arşiv belgelerini göstermek nezaketinde bulunan sayın Bil.Uzm. Fatih Artvinli’ye teşekkür ederim.

Salih Nabi, *Melce-i Mecanin*'in başında, 'Terceme-i halimin buraya yazılması garib gözükmesin; Avrupa'da yapılan tezlerin heman hepsinde bu gibi biyografiler eksik değildir' dedikten sonra özgeçmişini vermektedir:¹²

Terceme-i halim

Girid'in Hanya kazasında mütemekkin Zigardelakizade ailesine mensub, Baruthane-i amire dumansız ve karabarut fabrikası ser-makinisti, Topçu kolağalarından Hüseyin Efendi merhumun sulbünden 302 senesi Nisanın yirmüçünde [5 Mayıs 1886, İstanbul] Yedikule'de tevellüd etdim. Sinn-i sabavetimin dördüncü senesinde Yedikule Mirahor [İmrahor] İlyas Çelebi mekteb-i ibtidaisine giderek 309'da ibtidai şahadetnamemi aldım. Sunuf-i rüşdiyeyi Rum, Fransız ve Alman mekteplerinde yedi sene kadar tahsil eyledikten sonra, Çengelköyü'nde bulunan Tıbbiye-i Askeriye idadisinin ilk sınıfına 1316 Şubatının 28'inde bil-ımtihan kabul olundum. Mektebimizin programı, o zaman için beş idadi, beş ali sınıfı muhtevi olduğundan, her sene muntazaman terfi-i sınıf eyleyerek, idadiyenin beş sene müddetini ikmal ile sınıfı aliyeye nakleyledim. Tahsilimin şu son senesi zarfında eyyam-ı tatiliyeden istifade ederek İsviçre'nin Bel-Air Bimarhanesine asistan olarak dahil oldum.

Beş ayı müteceviz müddet-i tahsiliyeyi müteakib İstanbul'a avdetimde¹³ Emraz ve Seririyat-ı Akliye ve Asabiye müdür ve muallim-i evveli [Dr.] Raşid Tahsin [Tuğsavul] Bey'in iki dahili tibbaya ihtiyacını hissederek derhal müracaatla bil-ımtihan mir-i mümaileyhin maiyetindeki kliniğe tabib-i dahili tayin olunmakla şimdi o vazife-i mukaddeseyi ifadayım. İsviçre, Cenevre 12 Ağustos 326 [25 Ağustos 1910]

Dr. Salih Nabi'nin bilinen biyografisi kitabındaki 'terceme-i hal'i ile sınırlı kalmıştır.¹⁴ Askeri Tıbbiye'nin üçüncü sınıf öğrencisi Salih Nabi'nin, Gülhane'nin Akliye ve Asabiye Kliniği'nde Mazhar Osman'la birlikte çekilmiş iki resmi vardır.¹⁵

Burada, diğer yayınlarda bulunan kısa ek bilgiler yanında, saptadığımız ölüm tarihi verilecektir:

¹² Salih Nabi, *Melce-i Mecanin*, [s. i].

¹³ Muallim Doktor Raşid Tahsin'in kitap için Kadıköy'de yazdığı taksir 13 Eylül 326 [26 Eylül 1910] tarihini taşımaktadır. Salih Nabi 1910 Eylülünde İstanbul'a dönmüş olmalıdır.

¹⁴ *Osmanlı Musiki Literatürü Tarihi*, haz. E. İhsanoğlu, R. Şeşen, G. Gündüz, M.S. Bekar, İstanbul, IRCICA, 2003, s.277'de *Felsefe-i Musiki* yazarı 'Zigardelaki-zade Salih Nabi al-Giridi'nin hayatıyla ilgili bilgi tesbit edemedik' denilmiştir; *Osmanlı Tıbbi Bilimler Literatürü Tarihi*, haz. E. İhsanoğlu, R. Şeşen, M.S. Bekar, G. Gündüz, V. Bulut, İstanbul, IRCICA, 2008, c.II, s.767-769'de ise *Melce-i Mecanin*'den alınan özgeçmiş verilmiştir.

¹⁵ Mazhar Osman [Uzman], *Sihhat Almanakı*, İstanbul, Kader Matbaası, 1933, s.168'deki resimde 'merhum' Salih Nabi grubun sağ başındadır; *Mazhar Osman ve Dönemi: Mecnunları, Mekanları, Dostları*, yay.haz. Ş. Erkoç, O. Yazıcı, Argos İletişim Hizmetleri, 2006, s.120'de altta yeralan resimde Salih Nabi, Mazhar Osman'ın sağındaki kişidir.

Salih Nabi Efendi'nin Askeri Tıbbiye'den 1911 (1327)'de yüzbaşı olarak mezun olduğu kayıtlıdır.¹⁶ Kütüğü Yedikule - İstanbul olarak gösterilen Salih Nabi'nin sicili 1327-10'dur.¹⁷

Dr. Salih Nabi'nin 1911'de mezun olduktan sonra, Tıp Fakültesi'nin 'Seririyat-ı Akliye ve Asabiye Muallimi' Dr. Raşit Tahsin Bey'e bir dilekçe ile başvurarak ruh hekimliği dalında uzmanlık eğitimini tamamlayabilmek için, Cenevre'deki Bel-Air hastanesine gönderilmesini istediğini öğreniyoruz.¹⁸ Dr. Salih Nabi Efendi'nin bu isteği Dr. Raşit Tahsin (Tuğsavul) Bey tarafından desteklenmiştir: Raşit Tahsin Bey, Salih Nabi'nin öğrenciliğinin son üç yılında kliniğine devam ettiğini, bu arada altı ay 'Bel-Air Bimarhanesi'nde çalışarak bir tez hazırladığını, Fransızca ve Almanca dillerini iyi derecede bildiğini belirttiğinden sonra, psikiyatrinin 'ahz-ı asker muamelatı, tekaüd ve sair askeri muamelatında ehemmiyet-i fevkaladesi bulunması ve bu son onaltı seneden berü etibba-yı askeriyeden hiç birinin bu şubeyi tahsil için Avrupa'ya izam kılınmadığı'nı vurgulayarak, Salih Nabi'nin 'kesb-i ihtisas' edebilmesi için Fransa, Almanya ve İsviçre darülfünunlarına gönderilmesini önermiştir.

Tıp Fakültesi Reisi Besim Ömer (Akalm) Bey de, 'böyle heveskar bir zevatın izamı herhalde ileride büyük faideyi intac edece[ktir]' görüşündedir ve Salih Nabi Efendi'nin 'mahsusat-ı askeriyesile İsviçre'ye izamına müsaade buyurulması'nı Maarif Nezareti'ne arz etmiştir. Ancak, takdirname ile mezun olan Dr. Salih Nabi Efendi'ye, onaltı yıl önce öğretmeni Dr. Raşit Tahsin Bey'e sağlanan olanaklar, 1911 yılının koşullarında sunulamayacaktır. Salih Nabi psikiyatri eğitimi için yutdışına gidemeyecek; bir süre Gülhane Hastanesi'nde 'Emraz ve Seririyat-ı Akliye ve Asabiye müdür ve muallim-i evveli' Raşid Tahsin Bey'in yanında 'tabib-i dahili' olarak çalışacaktır. Dr. Salih Nabi'nin daha sonra, Balkan Savaşlarına katılarak (1912-1913) İkinci Kolordu emrinde görev yaptığını görüyoruz. Tabip Yüzbaşı Zigardelakizade Salih Nabi Efendi'nin son görev yeri Edirne'dir.¹⁹

¹⁶ Rıza Tahsin [Gencer] *Tıp Fakültesi Tarihçesi (Mir'at-ı Mektebi Tıbbiye)*; [2.bs] yay. haz. Aykut Kazancıgil, İstanbul: Özel Yayınlar, 1991, c.2, s.130: 'Salih Hasan Efendi, Yüzbaşı', Salih Nabi'nin babasının adı Hüseyin'dir; yanlışlıkla Hasan olarak okunmuştur.

¹⁷ K. Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri (I - Z)*, c.III, II. kitap, İstanbul, Yörük Basımevi, İstanbul, s.443. Bu kaynakta, Salih Nabi'nin adı 'Nabi Hüseyin' olarak eksik verilmiştir.

¹⁸ Dr. Besim Ömer Bey'in Maarif Nezaret-i Umumiyesi'ne 28 Haziran 327 [11 Temmuz 1911] tarihli yazısı, BOA. MF. MKT. 1173/80.

¹⁹ Rıza Tahsin [Gencer], a.g.y., [2. bs., yay. haz. A. Kazancıgil, 1991], c.2, s.130.

Dr. Salih Nabi, Balkan Savaşından sonra Anadolu'ya tayin olmuş, fakat bu sırada yakalandığı tifüs hastalığından kurtulamıyarak 1914 Mayıs'ında Ankara'da ölmüş ve 'şehit' sayılmıştır.²⁰

Şehit Tabip Yüzbaşı Zigardelakizade Salih Nabi Bey'in Ankara'daki kabri başında
(Ş. Etker koleksiyonu)

Dr. Salih Nabi'nin ölüm tarihi Ankara'daki mezarının bir fotoğrafının bulunmasıyla kesinleşmiştir. Bir Mevlevi sikkесinin altında:

*Doktor Yüzbaşı es-seyyid Salih Nabi,
Tarih-i viladeti 2[3] Nisan 1302 [5 Mayıs 1886]
Tarihi vefatı Cemazeyelahir 1332 [Mayıs 1914]*

²⁰ K. Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri (İ-Z)*, c.III, II.kitap, İstanbul, Yörük Basımevi, İstanbul, s.443. [Salih] Nabi Hüseyin, Yüzbaşı: Yedikule 1327 [1911]-10 [Şehid].

yazıtı okunmaktadır. Bu fotoğrafın altında A.G. Djevahirdjian [Cevahirciyan], Angora [Ankara] damgası vardır. Ankara'da, yeri bilinmeyen mezartaşındaki doğum tarihi Dr. Salih Nabi'nin kendisi tarafından verilen özgeçmiş'i ile uyumludur.²¹

Mezartaşı bize Dr. Zigardelaki Salih Nabi Efendi'nin 28 yaşında Ankara'da şehit olduğunu; bunun yanında bir Mevlevi olduğunu kanıtlamaktadır. Mevleviliği onun müziğe olan yatkınlığını açıklayabilir: özgeçmişinden, İstanbul'dan ayrılıncaya kadar Yenikapı Mevlevihanesi çevresinde yaşadığını biliyoruz. Tıbbiye'ye girer girmez müzik çalışmalarına katılan 'Yedikuleli Salih Nabi' diğer yandan ruh hekimliğine yönelmiştir. Gerek psikiyatride ve gerekse ruhsal patolojiler içinde müziğin özel bir yeri vardır. Zigardelakizade Salih Nabi Bey'in bir hekim olarak bu bilim ve sanat dalını birlikte özümlediğini anlıyoruz.²²

Askeri Tıbbiye'den arkadaşı Dr. Osman Şevki (Uludağ, 1889-1964) Salih Nabi'nin ölümüne değinirken onun okuldaki müzik çalışmalarından söz etmektedir:

'O zamanlar Tıbbiye-i şahane'de Defterdarlı Salih'in reisliğinde olarak Yedikuleli Salih [Nabi] (Balkan Harbinden sonra Ankara'da tifüsten ölmüştür), Davutağalı İdris (Umumi Harp'ten sonra Darü'ttalim-i Musiki'de kemençe çalıyordu), Beşiktaşlı Necati ve Cemal'den mürekkep bir grup kendi aralarında fasıllar meşkediyorlardı'.²³

Salih Nabi'nin, İkinci Meşrutiyet'le başlayan akıl hastaneleri (bimarhane) tartışmalarından etkilendiği, zorunlu olmadığı halde hazırladığı tezinde Avrupa'nın yeni psikiyatri kliniklerinden birini konu aldığını görüyoruz. Tezin başlığında 'asile' karşılığında kullandığı 'melce-i mecanin' terimini Salih Nabi'nin Türkçeye kazandırdığını söyleyebiliriz.

Dr. Zigardelakizade Salih Nabi Bey (1886 – 1914) psikiyatri eğitimini tamamlayıp mesleğini yine ruh hekimi olarak sürdürebilseydi, kuşkusuz kısa yaşamında başardıklarının ötesinde iz bırakan bir isim ve kendisinden beklenen yararlıkları gösteren üretken bir kişilik olarak anılabilecekti.

²¹ Mezartaşında ölüm ayı 'Cemazeyelahir' olarak belirtilmiş, fakat günü yazılmamıştır. H.1332 Cemazeyelahir ayı: M. 27 Nisan-25 Mayıs 1914 günlerine karşılık gelmektedir.

²² Psikiyatride müzik konusundaki geniş literatürde, bkz. P. Gouk, 'Sister disciplines?: Music and Medicine in historical perspective', *Musical Healing in Cultural Contexts*, P. Gouk (ed.), Aldershot, Ashgate, 2000, içinde s.171-196; R. Schumacher, *Die Musik in der Psychiatrie des 19. Jahrhunderts*, Frankfurt a.M., P. Lang, 1982; P. Horden; "Music as cause and cure of illness in 19th-century Europe", *Music as Medicine: The History of Music Therapy Since Antiquity*, P. Horden (ed.), Aldershot, Ashgate, 2000, içinde s.338-352.

²³ O.Ş. Uludağ, "Eski Askeri Tıbbiye'de musiki an'anesi," *Poliklinik*, 8.sene, no.95 (Mayıs 1941), s.376 [Bir Kültür Savaşçısı: Dr. Osman Şevki Uludağ – Musiki Yazıları, yay.haz. İ.E. Yıldızeli, İstanbul, Pan yay., 2009, s. 19].

Dr. Salih Nabi'nin yazıları ve gözlemleri aynı zamanda 'Devr-i hürriyet' atmosferini yansıtır.

Ek I

Hocam Mazhar Osman Bey'e

Talebeniz Zigardelakizade Salih Nabi²⁴

Muhterem Hoca,

'Bimarhanemiz' namı altında yazmış olduğunuz makale-i hakimanenizi okudum.²⁵ Her ne kadar Toptaşı Darüşşifasını gezmedimse de Yedikuleli olmaklığım hasebile [Yedi]Kule haricinde bulunan Rum ve Ermeni bimarhanelerini,²⁶ gerek Devr-i İstibdad'da, gerek Devr-i Hürriyet'de müteaddid defalar ziyaret etdim. Görmüş olduğum intizam beni hayretlerde bıraktı. Rum bimarhanesini üç ay evvelki ziyaretimde eskisinden daha mükemmel ve bir çok nekaisin de itmam edilmiş olduğunu pek aşikar gördüm. Hastahane binasının cihet-i şarkisinde bulunan bu kıta-i vasiye, umum mebaninin nisfına karib bir arsa üzerindedir. Bimarhane kısmına evvela demir parmaklıkla ayrılmış ufak bir bağçeden dahil olunur. Buraya doktorlardan maada herkesin girmesi memnu olduğuna dair Rumca bir yasak levhası asılmıştır.

Asabiye şubesine müdavam olan meslekdaşım Doktor [Emanouil] *Emanoïlidis*²⁷ Efendi vasıtasile her tarafı uzun uzadıya gezdik, hatta tahminime nazaran üç saat bir zaman sarf ettik. Havaların güzel olması münasebetile mecanin bağçede bulunuyordu. Bağçe gayet havadar. Ekserisi çam ağaçları ile tezyin ve gönülaçıcı tabirine seza bir surette tarh edilmişti.

Mecanin yatak odaları kendine mahsus binanın ikinci katında bulunuyordu. Burada *Démance précoce* halinde Fener Rum Mektebi muallimlerinden birini, *Catatonie* bir yazıcıyı, *Mélancoliquus* bir delikanlıyı gördük. Bunlar arasında en ziyade nazar-ı dikkati celb eden Konyalı Rumlardan bu melankolik delikanlı idi. Beni görür görmez memleketindeki münazi'un fih arsalarından iştikaye başladı. Kendisine şarkı bilip bilmediğini sordum. Biliyorum, fakat unuttum dedi. Doktorundan müsaade istedim. Kendisine 'Vatan, Hürriyet' şarkısını Rumca olarak yazdım. Bir-iki beytini de öğretdim. Ben yüksek sesle bu şarkıyı okuyorken, hem beni taklid ediyor hem de sıçrayordu. Etrafımızı orada mevcut mecanin doldurdu. *Catatonie* halini görmek için elini yukarıya kaldırdığımız yazıcı, şarkıyı ilk işidişinde bir nim tebessüm ile terafuk etdirmediği o kolunu pek suhuletle yanına uzatıverdi.

Biz hastahaneyi üç dört saat kadar gezüb yine onların yanına geldiğimiz zamanda şarkıyı öğretdiğim o genç Konyalı hala teganniden vazgeçmemiş ve evan-ı iskatı adım'ül-imkan olmuş idi. Artık o şarkı söylemeyi pek seviyor, hatta arkadaşlarına bile öğretmeye cehd ediyordu.

²⁴ *Tababet-i Hazıra*, no.22, 16 Kanunusani 1325 / 18 Kanunusani 1909 [doğrusu: 29 Ocak 1910], s.334-5.

²⁵ Mazhar Osman, "Bimarhanemiz," *Tababet-i Hazıra*, no.20, 16 Kanunuevvel 1325 / 29 Kanunuevvel [efrenci - Aralık] 1909, s.302-3.

²⁶ Sözü edilen hastaneler Yedikule'deki Balıklı Rum ve Kazlıçeşme'deki Surp Pırgiç Ermeni Hastaneleridir.

²⁷ Metinde Latin harfleriyle verilen terimler italik gösterilmiştir.

Bağçe içerisünden kadınlar tarafına geçtik. Onlar da bağçede bulunuyorlardı. Kadınlar tarafında dört-beş dane çingene kızı vardı. Bunlar bir gaz tenekesi bulmuşlar, bir danesi oynuyor, diğerleri de çiftetelli söylüyorlardı. Bizi görür görmez susdular. Devam etmelerini arzu etdim ve onlardan bir danesine bir gazel okumasını teklif etdim. Güzel bir sesi vardı. Fakat nagamat çatlak, boğuk ve daima 'nihavend' perdelerinde seyreliyordu. Bütün kadınlar oraya üşüşdüler, hepsi birden ve herkes kendisine mahsus havalardan söylemeye başladılar. Nihayet orayı da terk ettik. Gayet güzel bağçe içerisünde ayrı ayrı üç *Pavillons* daha gördük. Bunlardan birisinde bir İslam hanımı, diğerinde hatırımda kalmamış bilmem hangi sefirin hemşiresi, bir diğerinde *Paralytique* bir doktor bulunuyordu. Sefirin hemşiresi olan madmazel günde hiç olmazsa, gerek Avrupa'ya gerek İstanbul'daki ahabablarına heman kırkı müteceviz mektub yazıyor ve bu yazıları haftada bir defa hastahanenin bu şubeye mensub hazirune konuluyor.²⁸ Meslekdaşımın dediğine nazaran, heman hepsinin meali aynı imiş. Mektublar sırf sabahleyin viziteye gelen doktorun ne tarzda odasına dahil olduğundan, kalemini nasıl tuttuğundan ve almış olduğu ecza-i muhtelif ve saireden bahs etmiş. Biz bittabi yalnız doktorun bulunduğu kısmı gezdik. Bu kısımlar hep paralıdır. Her pavyon üç küçük oda, bir abdesthane ve bir mutbahdan tereküb etmiştir. Bu küçücük evin ön tarafında da mesnu bir havuz vardır.

Bu uzun ve benim için pek meraklı şu ziyareti müteakib beni gezdiren arkadaşşıma musiki ile tedavinin bu hastanede tatbik edilüb edilmediğini sordum. Kendisi güzel mandolin çaldığı için bazı *Hysterique* ve *Mélancolique* kadınlarda tecrübe ve elan bir çok hastalıklarda da tecrübesini tatbik ve iki evvelkilerinde pek nafi semereler elde ettiğini söyledi.

Bu ziyareti iki ay geçmiş idi ki, Ermeni hastahanesi bimarhanesini de gezdim. Burada yürek darlığı ile beraber, o kadar şayan-ı ehemmiyet bir şey, mecaninin erkeklerine mahsus olan kısmında, Rumlarda olduğu gibi hususi bir takyid göremedim. Hele kadınlarına tahsis edilmiş olan teneffüşhanesi, mahall-i yatacakları binanın en alt katında, rutubetli ve karanlık idi. Bize hasbelmeslek rehberlik vazifesini ifa eden eden doktor; hastahane mütehasısının Avrupa'ya gitdiğini ve geldiği zaman şubesine muvafık bir bina projesini getireceğini ve o yolda bu kısmın noksanlarının da ikmal edileceğini anlattı. Rum ve Ermeni hastahanelerinde bulunan harici ve dahili şubelerinin güzelliğine diyecek yok. Lakin asabi kısımları oldukça aşağı bir mertebededir. Burada da, doktorun ifadesine nazaran, iki sene evvel bir bando getirüb mecanine dinletilmiş, her dimağın, her muaf olan kişinin imtizacına göre bir çok aksülameller müşahede edilmiş ise de devam edilmemiş, bırakılmıştır.

Şu yazılarımdan şunu, şu hakikati anlatmak isterim ki, cemiyet-i beşeriye arasından ayıklanarak bir hiç mesabesinde farz edilen bu zavallıların hayatı memleketimizde, terakkiyat-ı medeniyenin en ilerü gitmiş olan yirminci asrında, o kadar nakıs, o kadar lakayd kalmıştır ki, şu sefil manzara, bu cinai komedyayı beşeri, beşeriyete lanet etdirilecek mertebeye vardiylıyor. Ufak bir teamül, az bir düşünce bu hakikati pek güzel izhar eder. Avrupa'da bir zamanlar mecanin bin dürlü tahkirat ve işkencelerle bakaya-i beşer, müstahase farz olunarak zincirbend-i esaret iken, tarihler buna şahidlerdir ki, Sultan Süleyman-ı Kanuni'nin inşa ettirmiş olduğu bimarhanede

²⁸ Son sözcük 'okunuyor' olmalıdır.

[Süleymaniye] bu sefil görünen zavallılara bir valde şefkati kadar nevaşkarane muamelelerde bulunuyor ve bugün afak-ı emraz-ı asabiye ve akliye bin dürlü gulguleye mucib olan ve mütemeddin memleketlerin heman hepsinde, evet hepsinde tatbik edilegelan musiki ile tedavi icra-yı hükm ediyordu. Ya bugün ? Hal-i hazırda bu bakes insancıklar bizden ancak mübtela oldukları maraz ile kabil-i tefrik bulunan beşeriyetin acınacak evladları, rutubetli, kapalı, murdar binalar altında, sopalı, çirkin simalar, muhtelif işmizarlar, tahammül olunmaz su-i tegaddi, yaşamaş mümkün olmıyan bir tarz-ı hayat taht-ı tesirinde ömürlerini bir an evvel tenkis eden bu ızdırablı elemelerle şu insaniyete, bu beşeriyete küsüyorlar; bunlar lisan-ı hal ile şu heyete, hemcinsini muhafaza edememek gibi insanlığın büyük kabahatini yükledikleri gibi, bu fıkraları düşünüb de, kuvva-yı maliyesi, ne de kudreti olmıyan insanlar da, bu kuvva-yı adideyi haiz olanlara kehar kakhahalarını işidilebilecek tarzda göndermekden çekiniyorlar.

Memleketimizde, bu her yeri çürümüş olan memleketimizde, tamir olunacak, hele kuvvetlendirilmesi lüzumlu daha bir çok nekais mevcut ise de, pek eyi düşünmeli ki, şu kere üzerinde intizam-ı hayat olmazsa ve o hayatta da bir tarz, bir gidiş bulunmazsa; terakki ve teceddüd neye yarar ve kabil midir ? Bu keşmekeş içerüsünde yuvarlanan hayat-ı hazır; milletin yegane medar-ı olabilecek zannettiğim nesl-i ahire yani istikbal evladlarının henüz teşekkül etmemiş veya edecek hayatlarına bir zerbe değil midir ? Denilebilir ki, bugün bir bimarhane inşaası kucak dolusu guruşa vabeste... tasdik ederim. Lakin bu kadar zahmete ve o kadar para israfatına bütçemiz müsait değilse, elimizde bulunan münasib öyle hali yerler, öyle elverişli binalar mevcuttur ki, güzel ve temiz bimarhaneler olmağa layıktır. Buraya da mı para sarf olunacak... hayır... yalnız bir emir... bir imza değil mi ? E !... Niçün olmuyor !!!

Elhasıl, bir memleketin bekası oradaki neslin temadi; ırk ve cinsin tekamülü dolayısıyla hayat-ı umumiyenin muhafazasıyla kaimdir. Şunu söylemek isterim ki, beşeriyet arasından tard edilmişcesine kuşe-i nisyan ve lakaydiye atılmış olan biçarelerin imdadına ancak işte siz hocalarım yetişecek, uzun uzun makalenizle, bu da olmazsa elinden gelebilen her dürlü fedakarlıklarla, bu hususun tesviyesine rehber olacaksınız. Zira bu meselede mesul olan sırf tababet, yani tababet-i Osmaniye'nin asabi şubesinde ilerülemiş ve ilerüleyecek, büyük küçük, eski ve yenilerdir.

Ek II

Bu asrın bimarhanesi ne tarz inşa edilmelidir ?²⁹

Maksada girişmeden evvel birkaç söz söyleyelim:

İnkılabımızı müteakib,³⁰ hayat-ı Osmani oldukça büyük-büyük tasfiyelere maruz kalarak, bilmem nereden, hangi bilinmez bir menbadan iktisab edilmiş, o mülevves itiyadlar terke başlanmıştı.

Hayat-ı siyasiyemiz üzerinde bu kadar azim tesiratu görülen inkılab-ı ahirin, hayat-ı hususiye-i sairemize de bazı nafi semereler bahşettiğini memnuniyetle görüyoruz.

²⁹ Salih Nabi, *Yirminci Asırda Melce-i Mecanin ve Bel-Air Bimarhanesi (Cenevre)*, s.90-93.

³⁰ İkinci Meşrutiyet'in ilanı, 23 Temmuz 1908.

Elbet hiçbir vakit tekamül-i tedrici kanunlarından inhiraf edemeyeceğimiz tabii bulunduğundan, ifratın mazarratını teykin etmekle beraber, metin hatavatla hedefe pek yakın bir zamanda vasıl olabileceğimiz aşıkardır.

Şu son zamanlarda memleketimizde hayat-ı tıbbiyeye ehemmiyet değilse de oldukça bir emek veriliyor gibi görünüyor. Bunu herkes ve bütün mütefekkirin bilatereddüd tasdik ederler ki; bir memleketin sıhhatı ve o sıhhatte müftehkirane hizmetci bulunan mahmiller bulunmasa, ne Yavuz gibi celadet ve haşmetini ve vakar ve azimet ve savvet-i cihangiranesini bütün muassırınine tanıtdırılmış ve ahlafına ders-i ibret ve siyaset verecek padişahlar ve ne de ufak bir krallığı imparatorluk ve ittihad-ı fikr-i dahiyanesile Avrupa'nın hakimvanyası derecesine suud etmiş Bismarck'lar kar eder. Zaten bunları saymak zaidir.

Bugün, şu yirminci asra kadar, hala sıhhat-ı beşer hakkındaki ihtimamlar sadedinde bir çok cildler yazılmakta ve dolayısıyla sıhhat-ı umumiye-yi bir intizam-ı kat'ıye sokabilmek emelile çalışılmakta iken, maalesef efkamızda henüz şems-i sıhhat tulua ve fikrimizde öyle nafi cevalan ve ceryanlar bile başlamadı.

Ufak bir nazar, bir seyahat yahud ahz-ı askerde bir defalık isbat-ı vucüd etmek bize gösterir ki: memleketimiz, vesaya-yı dinimiz, bütün mevcudiyetile hıfzıssıhhat kavaidine ihataya elverişli bir vasat olduğu halde – bütün teessürlerimle söylüyorum – henüz hab-ı cehaletten uyanmamış veya uyandırılmamış; devr-i sabık-ı meş'umun vücudlarımıza iras eylediği fenalık, nisyan, adem-i tekayyüd ve fikr-i naimiden bedidar olmamış, kavkaa-i zulmetden muhit-i münevvere çıkamamış bir sefalet-i fisiyolojiye içinde puyan olagelen köylüler ve o ırkdaki inhitat-ı ser'i-i daim bu zavallıların nimet-i sıhhatden külliyan mahrum olduklarını aşık bir surette meydan-ı ibrete koymaktan hali kalmıyor; gönül isterdi ki, bu koca vatani idare eden mütefekkir dimağlar, en elzem olan tashih ve muhafaza-ı ırka, dolayısıyla sıhhat-ı memlekete de ehemmiyet versinler !!.. Şayan-ı esefdir ki, bütün Osmanlılığın payitahtı ve mevkien bütün dünyanın nazar-ı teshirini celb eden İstanbul, hala servet-i sıhhatden daneçin olmak ve mezbelelikden kurtulmak hevesini bile bilemiyor. Nasıl bilsin ki, maruz olageldiği bir hadise-i maraziye teşfiyeye elverişli bir darül-tedavi bulmaktan acizdir. Çünkü, hastanelerimiz – tabir maruz görülsün – hala bilmem kaçınıcı asrın kokularını hissettiriyor.

Hele şubemize aid müessesata gelince, bundan sonraki bahisde zikredeceğimiz vechile, hiçbir içerisinde hiçdir. Ecdadımızın bimarhanelere vermiş olduğu emeğin binde birini teccide değil, bilakis tatile veririz.

Hemen bir asırdan beri bu gibi beşeriyet-i marizenin memalik-i muhtelif-i mütemeddinede mazhar olduğu lütuf ve atıfet-i tıbbiyeden hastalarımız bir parçacık olsun nasıbdar değildir. Tababet-i ruhiye ve akliye bütün kuvvet ve mekinetle terakki yollarını pek iri adımlarken, biz hala darüşşifalarımızda tedavi değil, avutmakla vakit geçiriyor ve güllabilerin hareket-ı keyfiye ve müstebidelerine onları esir edip bırakıyoruz. Mazisi bilinmeyen veya bilib de zamanımıza göre bir şeyn olan dedelerimizin eski hareketını; lekelerini silmeğe, kaldırmağa yeltenmeyen bir millet her vakit inkıraz ve ademe mahkumdur. Bunu ben değil tarih; o her vakit tabi olduğumuz kanun, medh-ü-senaları bitib tükenmeyen Gustave Le Bon'lar, Şekspir'ler mütefikkan söylüyorlar.

Bir zamanlar Frengistanda; mecanin zülm ve istinaf içerisinde inlerken hanedan-ı saltanatı kendi namlarına ithafen bina etdirdikleri bimarhanelerde yüzlerce mecanin zamanına göre tedavi ediliyorlardı.

Ya bugün hiçlik içerisinde nakıs-ı hiç bulunduğumuzdan, hiç olmazsa bu deryayı hiçden kurtularak bir şey olmağa cehd etmek ve gitgide alem-i medeniyete bu cihetden de varlığını göstermek, daha doğrusu hemcinsimize muavenet-i vicdaniyede bulunmak kabuddur.

Bundan pek az zaman evvel münteşir yevmi gazetelerimizin ekserisi Çekmece-i sagir [Küçükçekmece] kazası dahilinde Safra köyünde pavyon usulü bir bimarhane inşa edileceğine dair bir havadis veriyordu.

Geçen sene *Tababet-i Hazıra* sahifelerinde ve ceraid-i yevmiyeden hususile *Tanin*'de bir çok zevat-ı muhteremenin makalat ve feryadnameleri bu noksanımızı pek vazih bir surette ilan ve nazar-ı dikkate arz etmişdi.³¹

Zannedersem ihtiyacın ehemmiyeti; oldukça işe erken başlamağa sebep oldu. Hükümet, bittabi bu teşebbüsü proje halinden çıkarmış ve fiiliyata tahvil etmiş bulunduğu için, inşa edileceği bimarhanenin yeni usul Avrupa planlarını tersim veya taharri etdirmiş olması muhtemeldir.

Lakin ilim ve irfanından müstefid olduğum Profesör [Rodolphe] Weber³² son psikiyatri *Cours*'unda talebeye diyordu ki:

“Bimarhane planının tersimi mühendise, fakat suret-i tertib ve intizamını bir *alienist*'e ve öyle bir tabibe terk etmeli ki, bir çok müesseseleri başlıbaşına idare etmiş ve tecrübe-i mükerreresi sayesinde fazla yahud noksanı tedkik etmiş bulunsun; aksi takdirde inşa edilecek müessese bir melce-i mecanin değil; debdebesi yerinde azim bir saray olur ki, bu tarzdaki bina hastalara bir istirahatneden ziyade bir meşakkat ocağıdır”.

Bedihidir ki: gencelmış hükümetimiz bundan sonraki hatavatını daima teceddüde doğru atacağından bu noktayı nazar-ı dikkatden dur tutmamıştır.

Mülkümüzde pek biçare ve fakir olan şubemize aid bu gibi bir müessesenin henüz temelleri atılmamış olduğundan ve mukaddemede de dermeyan ettiğim vechile, tezimi de bu esasa mebni ihzar ettiğimden, serd ettiğim ibtidai fikirlerimle bir nebzecek vatanıma rehberlik hizmetinde bulunabilirsem müftehirim.

Dr. Zigardelakizade Salih Nabi (1886-1914): Psychiatry and Music

Salih Nabi Zigardelakizade, a junior student of the Military Medical School in Istanbul at the turn of the century, was an enthusiast of both music and psychiatry. He published his lectures in a pamphlet entitled: *Philosophy of Music* (1910), before leaving for an internship at the Bel-Air asylum in Geneva,

³¹ Ali Seydi, “Tımarhaneyi ziyaret,” *Tanin*, Birinci sene, numero 12, 15 Receb 326/30 Temmuz 324 [12 Ağustos 1908], s.3.

³² Psikiyatri profesörü Dr. Rodolphe Weber (1866-1937), 1900 yılında açılan Bel-Air hastanesinin ilk direktörüdür ve bu görevini 1925'e kadar sürdürmüştür. Bir dönem Cenevre Üniversitesi Rektörlüğü de yapmıştır.

where he studied under Prof. Rodolphe Weber, the first director of this modern institution. Salih Nabi published a thesis on the *Mental asylums of the 20th century and the Bel-Air Asylum in Geneva* (in Turkish) in 1911. This well documented text constituted a blueprint for reformed psychiatric institutions in Turkey, and still serves as a reference for the early years of the Bel-Air asylum – presently, the Hôpitaux Universitaires de Genève - Belle-Idée. Dr. Salih Nabi graduated in 1911, but could not pursue a career in psychiatry. He was posted in the Thracian front during the Balkan Wars of 1912-1913. Unfortunately, Dr. Salih Nabi Zigardelaki succumbed to typhus in Ankara, shortly after his appointment to Eastern Turkey. This presentation compliments his brief vita by establishing his date of decease, and is appended with a brief report of his visit to the psychiatric clinics of the Greek (Balıklı) and Armenian (Surp Prigich) hospitals in his native Yedikule district of Istanbul.

OSMANLI MÜHENDİS VE MİMAR CEMİYETİ UMUMİ NİZAMNAMESİ (1908)

Çeviri: Şeref Etker*

Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti'nin kuruluşu için 1908 yılında biri 'umumi' diğeri 'dahili' olmak üzere iki ayrı nizamname hazırlanmıştır. 'Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti Nizamname-i Umumisi' Derneğin yayın organı *Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti Mecmuası*'ndan aktararak yayımlanmıştır.¹ Dernek hakkında yapılan çalışmalarda dergide çıkan bu metin kullanılmıştır.² Burada sunulan metin Nizamname'nin kitapçık biçimindeki orijinal yayımının çeviriyazısıdır.³

Daha önce yayımlanan metin ile buradaki metin arasında bazı farklar vardır: örneğin, 7. maddedeki İdare Meclisi üye ve görevli sayıları değişiktir. Tüzüğün, Dahiliye ve Nafia Nezaretlerince onanması sürecinde bir değişiklik yapıldığı düşünülebilir. Keza, Nizamname'nin C. Okday tarafından yapılan yayımlarında 22 ve 23. maddeler yer almamıştır.

Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti'nin 1908 tarihli *Umumi Nizamname* broşürü bibliyografyalara girmemiştir.⁴

* Dr., Zeynep-Kamil Hastanesi, Üsküdar 34888, İstanbul.

¹ C. Okday, *Eski Harfli Mühendislik Dergileri (İnceleme)*, İstanbul, Kurtiş Matbaası, 2004, içinde s.45-47 ve C. Okday, 'Belgelerle Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti', *Osmanlı Mühendis ve Mimarlar Cemiyeti – Belgeleriyle*, ed. C. Okday, Ankara, TMMOB Mimarlar Odası Ankara Şubesi yay., 2008 içinde s. 101-103. Nizamname'nin heriki yayını için gösterilen kaynak: *Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti Mecmuası*, numero 1, Teşrinievvel 1325/Ekim 1909, s. 6-7; numero 2, Teşrinisani 1325/Kasım 1909. Ayrıca, 'Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti'nin tarihçesi ve tüzüğü', [TMMOB] *Birlik Haberleri*, sayı 2000/1, s.4-5, [*Osmanlı Mühendis ve Mimar Cem. Mecm.*, no. 1'den sadeleştirilerek aktaran: K. Güvenç].

² F. Günergun, 'Osmanlı mühendis ve mimarları arasında ilk cemiyetleşme teşebbüsleri', *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri (I.Millî Türk Bilim Tarihi Sempozyumu Bildiri Kitabı)*, yay. haz. E. İhsanoğlu, IRCICA yay., İstanbul, 1987, s.155-196 [*Osmanlı Mühendis ve Mimarlar Cemiyeti – Belgeleriyle*, ed. C. Okday, Ankara, TMMOB Mimarlar Odası Ankara Şubesi yay., 2008, içinde s.41-73].

³ *Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti. Nizamname-i Umumi*, Dersaadet (İstanbul) Matbaa-i Ahmed İhsan, 1324 [Eylül 1908], 11 x 16.5 cm, 12 s.

⁴ Bkz., *Osmanlı Tabii ve Tatbiki Bilimler Literatürü Tarihi*, Haz. E. İhsanoğlu, R. Şeşen, M.S. Bekar, G. Gündüz, V. Bulut, İstanbul, IRCICA yay., 2006. *Millî Kütüphane Eski Harfli Türkçe Basma Eserler Bibliyografyası* [2001] <http://makale.mkutup.gov.tr/cgi-bin/WebObjects/EHT.woa/wa/default>

Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti Nizamname-i Umumi

Madde 1.

Cemiyetin ünvanı 'Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti'dir. Merkezi Dersaadet'de olacak ve taşralarda dahi şubeleri bulunabilecektir.

Madde 2.

Cemiyetin maksadı ber-vech-i atidir:

- (1) Osmanlı mühendis ve mimarlarının hukukunu muhafaza etmek;
- (2) Memalik-i Osmaniye'de umur-i nafta ve mimariyenin terakkisine çalışmak;
- (3) Osmanlı mühendis ve mimarlarına bir merkez-i içtima ihzar etmek;
- (4) Muhtac-ı muavenet mühendis ve mimarları himaye etmek;
- (5) Mühendis ve mimarlığa aid tedkikat ve taharriyat-ı fenniye icra eylemek;
- (6) Osmanlı mühendis ve mimarları beyninde esasen cari olan meveddet ve rabıtayı takviye eylemek;
- (7) Mühendislik ve mimarlığın terakki ve tealisine hizmet eden zevatı ve malumat, iktidar ve istikameti ile temeyyüz ve iştihar eyleyen müteahhid ve ameleyi efrad-ı memlekete tanıtmak.

Madde 3.

Cemiyet, 'Aza-yı asliye' ve 'Aza-yı fahriye' ile 'Aza-yı muhabere' ve 'Aza-yı muhtare'den mürekkebirdir.

Madde 4.

Aza-yı asliye meyanına dahil olmak için şerait-i atiyenin ifası lazımdır:

- (1) Aza-yı asliyeden iki zat tarafından Meclis-i idareye takdim olunmak;
- (2) Münhasıran Osmanlı tabiiyetini haiz bulunmak;
- (3) Alelumum bir mühendis veya mimar mektebinden şehadetname istihsal ve yahud şehadetnameyi haiz olmayıp da mühendis veya mimarlıkta fiilen ibraz-ı iktidar ve kesb-i iştihar etmiş olmak;
- (4) Meclis-i idarece azalık memuriyeti tasvib ve tasdik kılınmak;
- (5) Alelumum bir defaya mahsus olmak üzere, duhuliye namile bir Osmanlı lirası ve hisse-i iştihar namile de Dersaadet'de bulunanların şehri yirmi ve taşrada bulunanların kezalik şehri on guruş ita eylemek.

Madde 5.

Meclis-i idarenin teklifi üzerine, Meclis-i umumi memalik-i ecnebiyede mukim ve meşhur mühendis ve mimarlara, muvafakatleri alınmak şartıyla 'Aza-yı muhabere' unvanını verir.

Madde 6.

Laakal yirmibeş lira ihda eden zevat 'Aza-yı muhtare' unvanını alırlar ise de, bu azanın hakk-ı rey ve intihabı olamaz.

Madde 7.

Meclis-i idare oniki azadan mürekkeb olub müddet-i memuriyeti bir senedir. Meclis-i idare şu suretle teşekkül eder: ⁵

(1) Sekiz kişiden mürekkeb bir heyet ki, bunların vezaifi ber vech-i atidir:

bir Reis
iki Reis-i sani
üç Katib
bir Evrak Memuru
bir Veznedar⁶

(2) Evrak Memuru müstesna olmak üzere, Meclis-i idarede üç sene müteakiben aynı memuriyeti işgal eden zevat, ancak bir sene sonra tekrar Meclis-i idareye dahil olabilir. Meclis-i idare laakal ayda bir defa reis veya azaların rubu tarafından vaki olan davet üzerine akd-i içtima eder.

Mukarreratın meriyet-i ahkamı için Meclis-i idare azasının laakal nısfından bir fazlasının mevcut bulunması lazımdır. Meclis-i idarenin zabıt varakası mevcut azalar ve mukarrerat-ı muharrere reis veya reis-i sani ile bir katib tarafından imzalanacaktır.

Madde 8.

Cemiyetin Nizamname-i umumi ve dahilisi ahkâmını hüsn-i suretle tatbik ve icra ettirmek vazifesiyle mükellef olmak üzere, üç aza-yı asliyeden mürekkeb bir 'Heyet-i teftişîye' tayin olunacaktır.

Madde 9.

Cemiyete terk adilen hediye ve teberruatın kabulüne, emlak ve akarın ahz ve mübadelesine aid muamelat usul ve nizamı dairesinde icra etdirilir.

Madde 10.

Ferağ muamelatıyla terhinat, icar ve isticar mukavelenemeleri Meclis-i umuminin tasdikinden sonra muteber addedilir.

Madde 11.

Umur-i hukukiyeye müteallik muamelatın takibi Meclis-i idare tarafından tensib olunan zata tevdi kılınır.

Madde 12.

Cemiyetde ifa-yı memuriyet edenlere maaş veya ücret namıyla hiçbir şey verilmez.

Madde 13.

Cemiyetin varidatı ber-vech-i ati teşekkül eder:

- (1) Azalardan istifâ olunacak ücret-i duhuliye ve hisse-i iştirak.
- (2) Neşriyatdan vuku bulacak hasılat.
- (3) Hediye ve teberruat.

⁵ C. Okday, a.g.e., maddenin ilgili bölümü şöyledir: 'Meclis-i idare yedi azadan mürekkeb olub müddet-i memuriyeti bir senedir. Meclis-i idare şu suretle teşekkül eder: bir Reis, bir Reis-i sani, iki Katib, bir Evrak Memuru, bir Veznedar'.

⁶ Meclis-i idare'de sayılan sekiz kişilik 'heyet' dışında dört de 'aza' olduğu anlaşılmaktadır.

(4) Bera-yı teşvik hükümetce nakden vuku bulacak muavenat.

(5) Usul ve nizamı dairesinde Cemiyetin istihsal edeceği müsaade ile mevki-i fiile vaz edeceği müessesatdan ve her türlü teşebbüsât-ı nafiadan temin edebileceği varidat.

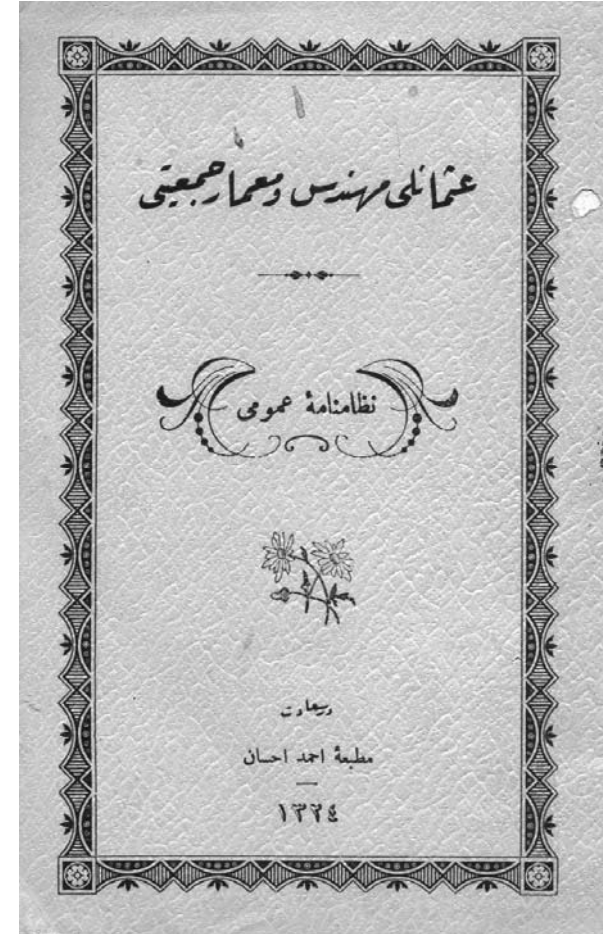
(6) Cemiyet emval-i menkule ve gayr-ı menkulesinden hasıl olacak varidat.

Madde 14.

Nukud-i mevcudenin suret-i istimali Meclis-i idarenin kararına muallaktır.

Madde 15.

Varidat-ı safiye-i seneviyenin yüzde onu ihtiyat akçesini teşkil eder.

Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti Nizamname-i Umumi
Dersaadet, Matbaa-i Ahmed İhsan, 1324 (Ş. Etker koleksiyonu)

Madde 16.

Cemiyetin vasıta-i neşriyat ve icraatı şunlardır:

Bir risale-i mevkute ⁷

Fenni layihalar

Fenni risaleler

Konferanslar

Müsabakalar, mükafatlar, muavenetler

Madde 17.

Meclis-i idarenin tedkik ve tasdiki olmaksızın Cemiyet namına hiçbir güne neşriyatta bulunulamaz.

Madde 18.

Meclis-i umumi, aza-yı asliye ve aza-yı fahriyeden teşekkül eder ve senede laakal bir defa içtima eyler. Meclis-i umumi de tezekkür olunacak mevad Meclis-i idare tarafından tanzim ve ihzar edilir. Meclis-i idarenin umuru hakkında Cemiyetin ahval-i cariye ve atıyesine dair bilumum raporlar Meclis-i umumide kıraat olunur. Meclis-i umumide sene-i sabıka hesabı ve sene-i atıye bütçesi tedkik ve ledel-icab tasdik olunur. Meclis-i idare azası nasb ve tayin kılınır. Senenin hulasa-i hal ve hesabı bütün azalara ve Dahiliye Nezareti'ne gönderilir.

Madde 19.

Meclis-i umumi inikad edebilmek için Dersaadet'de mevcut azaların nisfından bir fazlasının isbat-ı vücud eylemesi şarttır. Bulunmadığı takdirde bir hafta sonra reis tarafından tekrar içtimaa davet olunarak, bu defa Meclis-i idare ve müfettişler tarafından ittifak-ı ârâ ile müzakeratın icrası lüzumu beyan ve mevcut azaların ekseriyeti işbu lüzumu tasdik ederlerse müzakerata ibtidar olunur.

Madde 20.

Aza-yı Cemiyetden bir veya birkaçı li-sebebin istifa edebileceği gibi, ledel-icab Meclis-i idarenin raporu ve Meclis-i umuminin kararile azadan bir veya birkaçı Cemiyetden ihraç olunur.

Madde 21.

Nizamname-i umumiden bazı mevadın tadili Merkez-i umuminin ekseriyet-i ârâsı ile tasdikine mütevakıftır.

Madde 22.

Meclis-i idare azasından biri istifa eder veya vefat eyler ise, yerine lüzumu takdirinde rey-i hafi ile, diğeri Meclis-i idare tarafından tayin olunur ve bunun memuriyeti selefinin memuriyeti ile hitam bulur.

Madde 23.

Aza-yı fahriye her ücretten muafdır.

Madde 24.

Duhuliye alelumum bir Osmanlı lirasıdır. Bundan maada merkez aza-yı asliyesi şehri yirmi ve taşra aza-yı asliyesi dahi şehri on guruş hisse-i iştirak ita edecektir.

Madde 25.

Cemiyetin feshine lüzum görüldüğü takdirde inikad edecek Meclis-i umumide asli ve fahri azanın laakal nisfından bir fazlasının hazır bulunması lazımdır.

Madde 26.

Cemiyetin feshi kesb-i katiyet etdikden sonra emval-i menkulesi ve gayr-ı menkulesi Meclis-i umuminin kararile menafi-i umumiye hadim cemiyet-i fenniye ve hayriyeye tevzi edilir.

Madde 27.

Cemiyetin Nizamname-i umumi ve dahili tedkik ve tasdik olunmak üzere Dahiliye ve Nafia Nezaretlerine takdim edilecektir.

The Ottoman Society for Engineers and Architects – General Statute of 1908

The Ottoman Society for Engineers and Architects was founded in September 1908, immediately after the Young Turk Revolution. The founding members of the Society formulated a General Statute specifying the aims of the organisation, describing membership status, composition of the board of directors, and the various functions of the Ottoman Society for Engineers and Architects as a professional body. Studies on the activities of the society referred to the text of the statute published in the Society's journal in 1909. This statute was, in fact, published earlier separately as a pamphlet. As both statutes differ in some details, transliteration of the original statute published in 1908 is presented as a contribution to the history of the Society.

⁷ *Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti Mecmuası*, derneğin kuruluşundan bir yıl sonra yayımlanmıştır. c.I., sayı 1, Teşrinievvel 1325 /Ekim 1909. <http://sureli.mk.gov.tr/detail.php?id=378#>

OSMANLI BİLİMİ ARAŞTIRMALARI

DERGİSİNİN YAYIN İLKELERİ VE YAZIM KURALLARI

Osmanlı Bilimi Araştırmaları (OBA), bilim, teknoloji ve tıp tarihi ile temel ve uygulamalı bilimlerin tarihini ele alan araştırma makaleleri, çeviri ve tanıtım yazıları (bilimsel toplantı ve yayımlar) yayımlamayı hedefleyen hakemli bir dergidir. Derginin öncelikli amacı, Türk bilim tarihi konusundaki araştırmaları yayımlayarak, bu bilim dalının gelişimine katkıda bulunmaktır. OBA'nın yayın dili Türkçe'dir. Dergide, İngilizce, Fransızca ve Almanca makaleler de yayımlanabilir. 1995 yılında yayına başlayan dergi, 2001 tarihinden itibaren yılda iki sayı (yaz ve kış) olarak yayımlanmaktadır.

Yayımlanmak üzere OBA'ya gönderilecek çalışmalarda aranan özellikler

1. Çalışmanın metni dört kopya olarak bir adet disket kaydıyla (PC Word) birlikte editöre gönderilmelidir.
2. A4 kağıda tek yönlü ve tek satır aralıklı basılmış olan metin, boyutları 12.5 x 18.5 cm olacak şekilde düzenlenmiş olmalı; yazı karakteri olarak Times New Roman Türk kullanılmalıdır. Metin 11 punto, dipnotlar 8 punto, makale başlığının tamamı büyük harflerle 12 punto ve koyu yazılmalıdır. Metin içindeki bölüm başlıkları sadece baş harfleri büyük 11 punto ve koyu; bölüm alt başlıkları ise, 11 punto italik ve beyaz olacak şekilde düzenlenmelidir.
3. Çizelgeler ve çizimler ana metnin içindeki yerlerinde, ekler metin sonunda olmalıdır. Dipnotlar sayfa altında verilmelidir. Kitap ve dergi adları beyaz italik, makale başlıkları tırnak içinde yazılmalı, kitapları yayımlayan kurumların adları açık olarak (İstanbul Üniversitesi Yayınları, Türk Tarih Kurumu Yayınları, vb.) belirtilmelidir.
4. Yukarıda belirtilen özelliklere uygun olarak hazırlanmış olan çalışmanın, ekler, resim, şekil ve tablolarıyla birlikte 40 sayfayı geçmemesi tercih edilir.
5. Yazının ilk sayfasında, çalışmanın başlığı, yazar / yazarların adı ve adresleri bulunmalıdır.
6. Metin sonunda en az 100 kelimelik bir özet verilmelidir. Türkçe makalelerin özetleri İngilizce, yabancı dilde yayımlanacak makalelerin özetleri Türkçe ve İngilizce verilmelidir. Özetlerin altında en az üçer adet İngilizce ve Türkçe anahtar sözcük yer almalıdır.
7. OBA'ya gönderilen çalışmalar, yazar ve hakem kimliği gizli tutularak üç hakeme gönderilir. Çalışma, hakemlerden en az ikisinin raporu olumlu ise yayımlanır.

Çalışmaların gönderileceği adres:

Feza Günergun (editör)

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi

Bilim Tarihi Bölümü

Beyazıt, 34459 İstanbul

Tel: 0212 455 57 00/15978; Fax. 0212 511 43 71

E-posta: fezagunergun@yahoo.com